

Nationalsozialistische Deutsche Arbeiterpartei

Hitler-Jugend / Bonn 1933 / Standort Wernigerode

USA

ГОНКУРІВСЬКА
ПРЕМІЯ

Briefanschrift:
Wernigerode-Post, Friedrichstraße 140/141
Telefon 2730

Фігур-Супіс

Unser Führer
Adolf Hitler

ГОЛОВУ ГІТЛЕРА ЗВУТЬ ГАЙДРИХ

Gestapo

Dom

Gesetz der Partei
- Afrika -

СТОРАН БІНЕ

Annotation

Прага, 1942 рік. Двоє чоловіків повинні вбити третього. Це операція «Антропоїд»: двом чехословацьким диверсантам, надісланим із Лондона, доручено знищити Райнгарда Гайдріха, начальника гестапо, голову нацистських спецслужб, «найнебезпечнішу людину Третього райху», того, хто спланував «остаточне вирішення єврейського питання». Гайдріх був правою рукою Гімmlера. Есесівці казали: «ННhН» – «Himmlers Him heißt Heydrich», тобто «Голову Гімmlера звать Гайдріх». Усі персонажі цієї книжки існували насправді. Усі події, зображені в ній, правдиві. Однак за лаштунками підготовки до замаху відбувається інша війна, та, що точиться між художньою вигадкою та історичною дійсністю. І, попри все, історія мусить бути розказана до кінця...

Перекладено за виданням: Binet L. ННhН / Laurent Binet. – Paris: Bernard Grasset, 2010. – 443 s.

Переклад з французької Олега Леська.

Дизайнер обкладинки Ігор Дунець.

-
- [Лоран Біне](#)
    -
    - [Частина перша](#)
    - [Частина друга](#)
    -
    -
  - [notes](#)
    - [1](#)
    - [2](#)
    - [3](#)
    - [4](#)
    - [5](#)
    - [6](#)
    - [7](#)
    - [8](#)

- [9](#)
- [10](#)
- [11](#)
- [12](#)
- [13](#)
- [14](#)
- [15](#)
- [16](#)
- [17](#)
- [18](#)
- [19](#)
- [20](#)
- [21](#)
- [22](#)
- [23](#)
- [24](#)
- [25](#)
- [26](#)
- [27](#)
- [28](#)
- [29](#)
- [30](#)
- [31](#)
- [32](#)
- [33](#)
- [34](#)
- [35](#)
- [36](#)
- [37](#)
- [38](#)
- [39](#)
- [40](#)
- [41](#)
- [42](#)
- [43](#)
- [44](#)
- [45](#)

- [46](#)
  - [47](#)
  - [48](#)
  - [49](#)
  - [50](#)
  - [51](#)
  - [52](#)
  - [53](#)
  - [54](#)
  - [55](#)
  - [56](#)
  - [57](#)
  - [58](#)
  - [59](#)
  - [60](#)
  - [61](#)
  - [62](#)
  - [63](#)
  - [64](#)
  - [65](#)
  - [66](#)
  - [67](#)
  - [68](#)
  - [69](#)
  - [70](#)
  - [71](#)
  - [72](#)
  - [73](#)
  - [74](#)
  - [75](#)
  - [76](#)
  - [77](#)
-

Лоран Біне

ННhН

Голову Гімлера звать Гайдріх

ЛОРАН БІНЕ

ННhН

ГОЛОВУ ГІММЕРА
ЗВУТЬ ГАЙДРІХ

LAURENT BINET

ННhН

Roman

ЛОРАН БІНЕ

ННнН

ГОЛОВУ ГІММЛЕРА
ЗВУТЬ ГАЙДРІХ

Роман

Харків

2018

Частина перша

Знову думка прозаїка віверицею розтікається по дереву історії, і не нам заманити цю віверицю в ручну клітку.

Осип Мандельштам, «Кінець роману»

1

Габчик – так звати героя мого твору – існував насправді. Чи чув він, чи дослухався, лежачи на невеличкому металевому ліжку сам у темній кімнаті, як зовні, за зачиненими віконницями, знайомо скрегочуть празькі трамваї? Хотілося б у це вірити. Я добре знаю Прагу, знаю, який це міг бути номер трамвая (хоча номер міг і змінитися), знаю його маршрут і можу уявити собі те місце, де Габчик лежить за зачиненими віконницями, чекає, думає і слухає. Ми в Празі, на розі вулиць Вишеградської та Троїчки. Вісімнадцятий (або двадцять другий) трамвай зупинився біля Ботанічного саду. Дія відбувається головним чином 1942 року. Мілан Кундера в «Книзі сміху та забуття» розповідає, що трохи соромиться, коли доводиться вигадувати імена своїм героям. Хоча сорому цього анітрохи не помітно в його романах, сторінки яких рясніють Томашами, Тамінами та іншими Терезами. Цілком очевидно і без зайвих розумувань: що може бути банальніше, ніж, наївно переймаючись правдоподібністю або, у найкращому разі, просто для зручності, спробувати самовільно наділити вигаданого персонажа вигаданим ім'ям? Як на мене, Кундера мав би піти далі: що може бути банальніше, власне кажучи, за вигаданого персонажа?

Що ж до Габчика, він існував насправді і справді відгукувався (хоча й не завжди) саме на це ім'я. Хай яка неймовірна, історія його цілком правдива. Він і його товариші здійснили, на мій погляд, один із найвизначніших актів опору в історії людства і, безсумнівно, найвеличніший акт опору під час Другої світової війни. Уже давно я

прагнув віддати Габчикові належну шану, давно уявляв собі, як він лежить у цій своїй маленькій кімнатці із зачиненими віконницями, але з відчиненим вікном і слухає, як скрегоче трамвай, що зупинився біля Ботанічного саду (у якому напрямку їде трамвай – хтозна). Але коли я переносу цю картину на папір (що я тепер потайки і роблю), у мене зникає впевненість, що Габчик дістане всю належну шану. Я применшую його до рівня банального героя твору, а дії його перетворюю на літературу: ганебна алхімія, але що ж із цим поробиш? Я не хочу до кінця своїх днів жити із цим образом, навіть не спробувавши принаймні відтворити його. Я лиш сподіваюся, що під товстим відсвічуванням шаром ідеалізування, який я накладаю на цю дивовижну історію, збережеться дзеркало без амальгами, і крізь нього прозирне історична правда.

Я точно не пам'ятаю, коли батько вперше заговорив зі мною про цю історію, але пригадую, як у моїй скромній кімнаті в муніципальному будинку він промовляв слова «партизани», «чехословацький», можливо, «замах», цілком напевно, «ліквідувати», а потім ще назвав дату: 1942 рік. Я тоді читав «Історію гестапо» Жака Деларю, яку побачив колись серед батькових книжок, а батько, помітивши її в моїх руках, принагідно дещо розповів із цієї теми: він згадав райхсфюрера СС Гімmlера та його праву руку Гайдріха, протектора Богемії та Моравії. Батько розказав мені про надіслану Лондоном чехословацьку диверсійну групу та про сам замах. Він не знав подробиць (у всякому разі мені й на думку не спало розпитувати батька про них тоді, коли ця історична подія ще не забирала в моїй голові того місця, яке має там тепер), але я відчув те легеньке збудження, яке охоплює батька щоразу, коли він розповідає (уже не вперше – чи то в нього професійна деформація, чи то лише природна схильність, але батько любить повторюватися) про щось, що з тої чи іншої причини вразило його. Мені здається, що батько так і не усвідомив тої важливості, яку він надав цій історії, адже коли я нещодавно повідомив йому про намір написати книжку на цю тему, то

не помітив, щоб новина викликала в нього якісь особливі емоції, окрім хіба що ввічливого зацікавлення. Але я знав, що ця історія причарувала і його, хоч і не справила такого сильного враження, як на мене. Я беруся за цю працю зокрема і для того, щоб віддячити йому: моя книжка постане з кількох слів, кинутих мимохідь підліткові його батьком, який тоді ще не був викладачем історії, але вмів кількома недоладними фразами розповісти про неї.

Про Історію.

Завдяки тенісу я ще хлопчиком розрізняв чехів і словаків, задовго до того, як одна країна розділилася на дві. Наприклад, я знав, що Іван Лендл – чех, а Мілослав Мечирж – словак. І що словак Мечирж був тенісист вигадливіший, талановитіший і симпатичніший за чеха Лендла, працюючого, спокійного й не дуже приємного (та попри це він був номер один світового рейтингу протягом двохсот сімдесяти тижнів, цей рекорд побив тільки Піт Сампрас із його двомастами вісімдесятьма шістьма тижнями). Від батька я довідався, що під час війни словаки співпрацювали з німцями, тоді як чехи чинили опір. Для мене, чия здатність сприймати дивовижну складність світу була на той час вельми обмеженою, це означало, що всі чехи були учасники руху Опору, а всі словаки – колабораціоністи, наче це було їхньої натурою. Я ані на мить не замислювався про історію Франції, яка змушувала переглянути таки спрощене уявлення: хіба ж ми, французи, не були одночасно *і* колабораціоністами, *і* учасниками Опору? Сказати по правді, лише дізнавшись, що Тіто – хорват (а отже, не всі хорвати співпрацювали з німцями *і*, можливо, не всі серби були в русі Опору), я став чіткіше бачити ситуацію в Чехословаччині під час війни: з одного боку були Богемія і Моравія (іншими словами, сучасна Чехія), окуповані німцями й приєднані до Райху (у статусі протекторату, що вважався невіддільною частиною Великої Німеччини), а з другого боку – Словацька республіка, теоретично незалежна, а насправді цілковито підконтрольна нацистам. Це, певна річ, жодним чином не визначало поведінки окремих людей.

Коли 1996 року я прибув до Братислави, щоб обійняти посаду викладача французької мови у військовій академії Східної Словаччини, одне з перших моїх питань до помічника військового аташе (після того як я дізнався останні новини про свій багаж, помилково надісланий у Стамбул) стосувалося саме цієї історії про замах. Помічник аташе, ад'ютант-шеф, приємний чоловік, колись спеціалізувався на прослуховуванні телефонних розмов у Чехословаччині, а після закінчення холодної війни перейшов на дипломатичну службу, повідомив мені перші подробиці цієї справи. Насамперед те, що замах мали скоїти двоє: чех і словак. Мені було приємно дізнатися, що в операції брав участь громадянин країни, до якої я приїхав (а отже, таки були словаки, що брали участь у русі Опору). Однак про перебіг самої операції помічник аташе розповів зовсім мало, здається, лише те, що в одного з нападників затнувся автомат у ту мить, коли машина з Гайдріхом проїжджала повз них (так я дізнався, що під час замаху Гайдріх був у машині). Але цікавість мою головним чином розпалило те, що сталося потім: як двоє партизан разом із товаришами сховалися в церкві, як німці намагалися їх там утопити... Дивовижна історія. Мені хотілося більше подробиць. Але ад'ютант-шеф не знав більше анічогісінько.

Невдовзі після приїзду до Словаччини я познайомився з дуже вродливою молодогою словачкою і закохався до нестями, ми з нею мали сповнені пристрасті стосунки, що тривали близько п'яти років. І саме від неї я дістав додаткову інформацію. Насамперед імена головних дійових осіб: Йозеф Габчик і Ян Кубіш. Габчик був словак, а Кубіш – чех; здогадатися, здається, можна було навіть за звучанням їхніх прізвищ. Ці двоє у всякому разі, схоже, становили невіддільну частину

історичної панорами: Аурелія – згадана мною дівчина – вчила їхні імена ще в школі, як, мабуть, і всі маленькі чехи та маленькі словаки з її покоління. Щодо решти, про подію їй було відомо в загальних рисах, знала Аурелія не більше за ад'ютант-шефа. Мені знадобилося ще два чи три роки, щоб по-справжньому усвідомити те, що я завжди підозрював: за романічністю й напруженням ця історія переважає найнеймовірніші вигадки. І виявилось це майже випадково.

Я винаймав для Аурелії квартиру в центрі Праги, між Вишеградом і Карловим майданом. Від цього майдану відходить до річки вулиця Реслова, і на її перетині з набережною стоїть ця химерна будівля зі скла, яка наче хвилюється в повітрі і яку чехи називають «Tančící dům», тобто «Танцюючий дім». Якщо пройти вниз цією вулицею, з правого боку на тротуарі стоїть церква. У її боковій стіні є підвальне віконце, довкола якого можна роздивитися на камені численні сліди від куль. Там висить і меморіальна дошка, де поміж іншим згадуються імена Габчика й Кубіша, а також Гайдріха – відтоді їхні долі пов'язані назавжди. Я безліч разів проходив повз це віконце і не помічав ані слідів від куль, ані дошки. Але одного дня я завмер перед ними: ось вона, ця церква, де ховалися десантники після замаху, я знайшов її!

Разом з Аурелією я повернувся до храму, коли він був відчинений, і ми спустилися до крипти.

У крипті було все.

Там досі збереглися жахливо свіжі сліди трагедії, що завершилася в цьому підземеллі понад шістдесят років тому: внутрішній бік віконця, яке я бачив зовні, виритий тунель завдовжки кілька метрів, видовбини від куль на стінах і склепінчастій стелі, двоє невеличких дерев'яних дверцят. Були тут і обличчя десантників на фотографіях посеред тексту, написаного чеською й англійською, було й ім'я зрадника, були плащ на вішаку, портфель і велосипед, було оголошення про розшук, був і пістолет-кулемет «стен», той, що відмовив у найневідповіднішу мить; там були спомини про жінок і жаль за необачними вчинками, там був Лондон, була Франція, були

легіонери, був уряд у вигнанні, було селище, що звалось Лідіце, був молодий дозорець на прізвище Вальчік, був трамвай, який їхав повз також у найневдаліший момент, була посмертна маска, була винагорода в десять мільйонів крон тому чи тій, хто їх викаже, були ампули з ціаністим калієм, були гранати й були ті, хто ці гранати кидав, були радіопередавачі й зашифровані послання, був вивих кісточки, був пеніцилін, який діставали тоді тільки в Англії, там було ціле місто під владою того, кого називали «катом», були прапори зі свастикою та відзнаки з черепами, були німецькі шпигуни, що працювали на Англію, був чорний «мерседес» із пошматованою шиною, був шофер, був Різник, були високопосадовці, що зібралися довкола труни, були поліціанти, що схилювалися над трупами, була жахлива каральна операція, були велич і безум, слабкість і зрада, відвага і страх, надія і смуток, там були всі людські пристрасті, зібрані на кількох квадратних метрах, була війна і була смерть, були євреї, ув'язнені в концтаборах, були винищені родини, принесені в жертву солдати, були помста і політичний розрахунок, була людина, яка, окрім усього іншого, грала на скрипці та вправлялась у фехтуванні, був слюсар, що ніколи не брався до свого ремесла, там був дух Опору, який навіки закарбувався на цих стінах, там були сліди боротьби між силами життя і силами смерті, там були Богемія, Моравія і Словаччина, там, у цих кількох каменях, була вся історія людства.

А зовні було сімсот есесівців.

Поклацавши по клавіатурі, я дізнався з інтернету, що є фільм, який називається «Змова», із Кеннетом Браною в ролі Гайдріха. П'ять євро, вартість пересилання враховано – і я кваплюся замовити DVD, який мені доставили за три дні.

У фільмі йдеться про Ванзейську конференцію, що відбулася 20 січня 1942 року і де Гайдріх за допомогою Айхмана^[1] за кілька годин виклав варіанти дій щодо «остаточного вирішення єврейського питання». На той час у Польщі й Радянському Союзі вже почалися масові страти; їх доручали каральним групам СС, айнзацгрупам, які

задовольнялися тим, що зганяли своїх жертв сотнями, а то навіть і тисячами, найчастіше в поле чи в ліс і розстрілювали всіх із кулемета. Проблема методу полягала в тому, що це було жорстоке випробування для нервів катів і бойового духу військ, навіть таких загартованих, як СД і гестапо (сам Гімmlер одного разу мало не знепритомнів на одній із таких масових страт). Згодом СС узяло за звичку знищувати своїх жертв, заганяючи до вантажівок-фургонів, де люди задихалися від вихлопних газів, виведених усередину через шланг, але загалом технологія вбивств лишалася доволі примітивною. Після Ванзейської конференції Гайдріх разом зі своїм вірним Айхманом перетворив винищення євреїв на широкомасштабний проект із матеріально-технічною, суспільною й економічною базою.

Кеннет Брана грає доволі майстерно: акторові вдалося поєднати у своєму персонажі привітність і люб'язність із властолюбством і пихою, через що Гайдріх у його виконанні постає бентежливою фігурою. Утім, я не знайшов у книжках жодного свідчення того, що справжній Гайдріх за будь-яких обставин виявляв люб'язність, чи то щире, чи то удаване. Водночас один коротенький епізод фільму чудово розкриває героя Брани в його психологічному та історичному масштабі. Двоє учасників конференції тихо перемовляються між собою. Один говорить іншому, що чув, буцімто сам Гайдріх за походженням єврей, і питає, чи може таке бути, що ці плітки правдиві. Інший ехидно йому відповідає: «Чому б тобі не поцікавитися в нього самого?» Той, хто запитував, полотніє від самої думки про це. І справді, упертий поговор, нібито його батько – єврей, довго переслідував Гайдріха, отруївши йому молодість. Видається, що підстав для таких чуток не було, але, правду кажучи, хіба Гайдріх як голова спецслужб нацистської партії та СС не міг запросто знищити всі підозріливі подробиці свого родоводу?

У кожному разі, як виявилось, у «Змові» Гайдріх як персонаж не вперше з'являється на екрані, адже не минуло й року після замаху, як 1943-го Фріц Ланг за сценарієм Бертольда Брехта зняв пропагандистський фільм «Кати помирають також». Події, зображені в ньому, цілковито вигадані (Ланг, звісно, не знав, як усе відбувалося насправді, а якщо й знав, то, певна річ, не ризикував розголошувати), але сюжет фільму доволі цікавий. Гайдріха вбиває лікар, учасник чеського Опору, що потім ховається в дівчини, батька якої,

університетського викладача, разом з іншими окупанти беруть у заручники і погрожують їх стратити, якщо вбивця Гайдріха не з'явиться. Розв'язка, зображена з неймовірною драматичністю (без сумніву, відчувається рука Брехта), настає, коли Опору вдається перекинути провину на зрадника-колабораціоніста, смертю якого закінчується вся історія і цей фільм. Насправді ж ані партизани, ані чеське населення так легко не відбулися.

Фріц Ланг вирішив зобразити Гайдріха досить грубо і, щоб підкреслити його жорстокість і розпусність, показав нациста жінкоподібним збоченцем, цілковитим виродком, що повсякчас крутить у руках хлист. Реальний Гайдріх справді мав недобру славу статевого збоченця, і він справді говорив писклявим фальцетом, що не відповідав образу, але його бундючливість, жорстокість і бездоганне арійське обличчя не мали нічого спільного з тим, що показано в цьому фільмі. Правду сказати, якщо вам хочеться побачити когось, більше схожого на Гайдріха, краще перегляньте «Диктатора» Чарлі Чапліна. У цьому фільмі Гінкель – диктатор – має двох посіпак: один – здоровенний самовдоволений гладун, вочевидь списаний із Герінга, і другий – високий і худий, куди більш підступний, холонокровний і непохитний. Це не Гімлер, невисокий миршавий вусань, грубий і неотесаний, це, скоріше, його права рука, Гайдріх, дуже небезпечна людина.

Укотре вже я повернувся до Праги. У товаристві ще однієї дівчини, чарівної Наташі (попри своє ім'я, французенки – доньки комуністів, як і всі ми), я знову пішов до крипти. Першого разу, коли ми прийшли, музей виявився зачиненим через національне свято, але я побачив напроти церкви те, чого не помічав раніше: бар, що називався «У десантників». Усередині бару стіни обвішані й обклеєні фотографіями, документами, малюнками й плакатами, що стосувалися цієї історії. У глибині залу, на стіні, намальована величезна карта Великої Британії, на якій цятками позначено військові бази, де бійці

диверсійних груп чеської армії у вигнанні готувалися до завдання. Ми з Наташею випили в барі по пиву.

Наступного дня ми повернулися до музею, коли він працював, і я показав крипту Наташі, а вона зробила кілька знімків на моє прохання. У вестибюлі демонстрували короткий фільм про замах. Я спробував занотувати в пам'яті місце, де сталися ті драматичні події, щоб навідатися туди, але виявилось, що це доволі далеко від середмістя, аж на околиці Праги. Назви вулиць змінилися, і через це мені ледве вдалося точно визначити місце нападу на Гайдріха. На виході з крипти я прихопив двомовну рекламку з анонсом виставки, яка чеською називалася «Atentát», а англійською «Assassination»^[2]. Поміж двома заголовками була світлина: Гайдріх, оточений німецькими офіційними особами, серед яких і його права рука, судетський німець Карл Герман Франк. Усі в парадній формі йдуть сходами, стіни вздовж яких оббиті шалівкою. На лобі Гайдріха – червона цятка мішені. Виставка мала відбутися в Музеї армії, неподалік станції метро «Флоренц», але ніде не було зазначено дати (лише розклад роботи музею). Ми поїхали туди того самого дня.

Коли зайшли до музею, нас зустріла маленька літня пані й відразу оточила неабиякою турботою: здається, вона дуже зраділа відвідувачам і запросила нас оглянути всі експозиції. Але мене цікавила тільки одна зала, і я показав пані, яка саме: та, біля входу до якої велетенська вивіска з пап'є-маше, схожа на афішу голлівудського фільму жахів, повідомляла, що тут відбувається виставка, присвячена Гайдріхові. Я не зрозумів, чи була вона постійною, чи ні. Хай там як, а вхід туди був безплатний, як і загалом до музею. Пані, поцікавившись, звідки ми, видала брошурки англійською мовою (дуже засмутившись тим, що, окрім англійської, може запропонувати хіба ще тільки німецьку).

Те, що я побачив на виставці, перевершило всі мої очікування. Там насправді було все: крім різноманітних світлин, листів, плакатів і документів я побачив зброю та особисті речі десантників, їхні особові справи, заповнені співробітниками англійських спецслужб, із примітками, висновками й оцінками особистих якостей; я побачив там «мерседес» Гайдріха з пробитою шиною і діркою від кулі в задніх правих дверцятах, фатальний лист чоловіка своїй коханці, який став причиною бійні в Лідіце, а поруч – їхні паспорти і фотографія; і ще багато-багато автентичних вражаючих свідчень тих подій. Я гарячково

все занотовував, хоч і розумів, що імен, дат, подробиць занадто багато. Коли ми вже виходили, я запитав літню пані, чи можна придбати брошурку-путівник, яку вона видала нам для огляду, бо та містила всі описи й пояснення до експонатів. Пані засмучено відмовила мені. Ця майстерно зроблена, зброшурована вручну книжечка, вочевидь, не призначалася до продажу. Помітивши моє збентеження, і, мабуть, зворушена моїми спробами говорити ламаною чеською, пані зрештою взяла в мене з рук ту брошурку, рішуче запхала її до Наташиної сумочки і знаками показала нам мовчки йти геть. Ми попрощалися з нею, сердечно подякувавши. Зважаючи на кількість відвідувачів у музеї, цей путівник, звісно, нікому б не знадобився, і все ж це було неймовірно люб'язно з її боку. За два дні, за годину перед відправленням нашого автобуса до Парижа, я повернувся до музею з коробкою шоколадних цукерок для милої пані, що зникло відмовлялася їх брати. Брошура, яку вона мені подарувала, виявилася такою багатою на інформацію, що без неї – а отже, і без милої літньої пані – ця книжка, либонь, не стала б такою, якою вона обіцяє стати. Я шкодую, що не наважився запитати стареньку, як її звати, щоб мати змогу подякувати їй офіційно.

Коли Наташа навчалася в ліцеї, вона два роки поспіль брала участь у конкурсі, присвяченому руху Опору, й обидва рази перемагала в ньому – такого, наскільки я знаю, не траплялося ніколи ні до, ні після. Окрім інших нагород, ця подвійна перемога дала їй змогу нести прапор на пам'ятній церемонії та відвідати колишній концентраційний табір в Ельзасі. Дорогою туди вона сиділа поряд зі старим учасником Опору, якому Наташа дуже сподобалася. Він напозичав їй книжок і документів, та після цього вони більше не бачилися. Десять років по тому, розповідаючи мені цю історію, Наташа казала, що відчуває провину, і це цілком зрозуміло: адже в неї досі лишалися ці позичені документи, а вона навіть не знала, чи їхній власник іще живий. Я тоді спонукав її відновити знайомство, і, хоча цей пан перебрався на інший кінець Франції, я таки відшукав його.

Отож ми поїхали в гості до цього ветерана й зупинилися в його гарному білому будинку, неподалік від Перпіньяна, де він жив разом зі своєю дружиною.

Попиваючи мускатне вино, ми слухали розповідь дідуся про те, як він потрапив до лав Опору, як приєднався до партизанів і що там робив. 1943 року йому було дев'ятнадцять, він працював на молочарні свого дядька, швейцарця за походженням, який так добре розмовляв німецькою, що солдати, які приходили по продукти, взяли собі за звичку затримуватися, щоб трохи потеревенити з кимось, хто знав їхню мову. Спершу хлопця попросили спробувати з тих балачок видобути якусь корисну інформацію, наприклад про пересування військ. Пізніше він допомагав збирати скинуті вночі на парашутах із літаків союзних держав ящики з припасами. Зрештою, коли хлопець досягнув віку, що його могли забрати в примусові трудзагони й відправити до Німеччини, він подався до партизан, воював, брав участь у звільненні Бургундії, очевидно, досить активну, якщо зважати на кількість убитих ним, за його словами, німців.

Мене щиро зацікавила історія ветерана, але я сподівався також почути щось, що придасться мені для книжки про Гайдріха. Що саме, я не мав ані найменшої гадки.

Я запитав у ветерана, чи його вчили військової справи, коли він прийшов до партизан.

– Ні, не вчили, – відказав він. Уже потім показали, як поводитися з великокаліберним кулеметом, ще він трохи потренувався збирати-розбирати зброю із зав'язаними очима і повправлявся у стрільбі на влучність. Але коли він прийшов, йому дали в руки автомат, та й по всьому. Точніше, не автомат, а англійський пістолет-кулемет «стен». Як видається, зброя зовсім не надійна: досить стукнути прикладом об землю, щоб випустити в повітря весь магазин. Така ось халепа. – Цей «стен» – справжнє лайно, інакше й не скажеш!

Справжнє лайно? Та невже...

Раніше я стверджував, що сірого кардинала Гінкеля-Гітлера в «Диктаторі» Чапліна списано з Гайдріха, але це не так. Я не зважив на те, що 1940 року Гайдріх перебував у тіні й про нього мало хто знав, а тим паче в Америці. Але річ, очевидно, не в цьому: Чаплін міг здогадатися про його існування і влучити в точку. Насправді ж, хоча цей посіпака диктатора й зображений у фільмі лукавим змієм, хитрістю якого підкреслюється пародійність товстуна Герінга, але й цього персонажа наділено певною частиною блазенства й безхарактерності, із якими пов'язати майбутнього Празького Ката ніяк не можна.

До речі, про спроби втілити Гайдріха на кіноекрані... Нещодавно я переглянув по телевізору старий фільм Дугласа Сірка, що називається «Безумець Гітлера». Це також пропагандистський американський фільм, знятий лише за один тиждень, що вийшов 1943 року, незадовго до «Кати помирають також» Фріца Ланга. Історія (як і в Ланга) цілковито вигадана й відбувається в серці чеського Опору, селищі Лідіце, селищі-мученику, що закінчило, як і Орадур. Сюжет розвивається довкола стосунків селян із десантником, що прибув із Лондона: допоможуть вони йому, лишаться осторонь чи, може, зрадять? Недолік цього фільму в тому, що організація замаху в ньому подається як частково місцева ініціатива, що постала внаслідок випадковостей і збігів обставин (Гайдріх випадково проїжджав через Лідіце, де випадково переховувався десантник, який теж випадково дізнався про годину, о котрій автомобіль протектора Богемії і Моравії буде в Лідіце, тощо). Таким чином, інтрига тут закручена значно слабше, ніж у Ланговому фільмі, який завдяки потужній Брехтовій драматургії розгортається у справжню національну епопею.

Натомість актор, що виконує роль Гайдріха у фільмі Сірка, просто неперевершений. Крім того, що він зовні схожий на свого героя, йому ще й удається відтворити жорстокість Гайдріха, не вдаючись до перебільшення його химер, на що з легкістю йшов Ланг, виправдовуючись потребою підкреслити виродження душі цієї людини. Гайдріх, звісно, – люта й безжалісна сволота, але ж ніяк не Річард III^[3]. Актор, про якого йде мова, – це Джон Керрадайн, батько Девіда Керрадайна, що зіграв Білла у фільмі Тарантіно. Найвдалішим епізодом фільму є сцена смертельної агонії: Гайдріх, прикутий до ліжка, помираючи в гарячці, промовляє до Гімmlера цинічні слова, які,

власне кажучи, звучать трохи по-шекспірівськи, але так само видаються мені цілком правдоподібними. Празький Кат не був ані боягузом, ані героєм, він відходить без каяття і без фанатичного запалу, шкодуючи лише про те, що прощається зі своїм життям – одним-єдиним життям, яке він цінував.

Я сказав: «правдоподібними».

11

Спливають місяці, що складаються в роки, протягом яких ця історія росте в мені. Тимчасом як минає моє життя, складаючись, як і в усіх, із радощів і драм, особистих розчарувань і надій, полиці в моїй квартирі заповнюються книжками про Другу світову війну. Я ковтаю все, що потрапляє мені до рук, на будь-якій мові, якою я можу читати; я дивлюсь усі фільми на цю тему, які виходять: «Піаніст», «Бункер», «Фальшивомонетники», «Чорна книга» тощо, – а телевізор не перемикаю з каналу «Історія». Я дізнаюся купу всіляких речей, багато з яких лише побіжно стосуються Гайдріха. Я кажу собі, що все може придатися, що треба зануритися в епоху, щоб зрозуміти її дух, а потім досить лише потягнути за ниточку, і клубок моєї пам'яті розмотається сам собою. Зрештою обсяг нагромаджених знань уже лякає. Щоб написати дві сторінки, я читаю тисячу. Працюючи в такому темпі, я помру швидше, ніж дістануся бодай приготувань до замаху. Я відчуваю, що моє, загалом здорове, прагнення зібрати якомога більше інформації врешті-решт стає для мене згубним приводом відтягувати ту мить, коли доведеться взятися за книжку по-справжньому.

А тим часом у мене з'являється враження, що все в моєму повсякденному житті пов'язано із цією історією. Наташа винаймає майстерню на Монмартрі, код від вхідних дверей 4206 – і я відразу ж думаю про червень сорок другого. Наташа повідомляє мені дату весілля своєї сестри – і я вигукую: «27 травня? Неймовірно! Це ж день замаху!» (Наташа збентежена.) Вертаємося минулим літом із Будапешта через Мюнхен – на головному майдані старого міста приголомшливе збіговисько неонацистів, а місцеві мешканці, соромлячись, кажуть мені, що ніколи раніше не бачили тут такого (не

знаю, чи можна йняти їм віри). Дивлюся на DVD вперше в житті фільм Ромера, а там головний герой, подвійний агент років тридцяти, розповідає про зустріч із Гайдріхом. У фільмі Ромера! Кумедно: укотре переконуєшся, що досить лише зацікавитися якоюсь темою, як починає здаватися, що все довкола веде тебе до неї.

Я читаю багато й історичних романів, щоб подивитися, як інші дають собі раду з правилами жанру. Одні виявляють надмірну прискіпливість, інші чхають на всі обмеження, ще інші примудряються спритно оминати мури, зведені історичною правдою, при цьому не надто прибріхуючи. І все ж я був вражений тим, що завжди вигадка бере гору над Історією. Це логічно, але мені важко зважитися на таке.

Як на мене, найкращий успішний історичний роман – «Закусивши вудила» Володимира Познера, у якому розповідається історія барона Унгерна, того самого, із яким Корто Мальтезе зустрічається на сторінках коміксу «Корто Мальтезе в Сибіру». Книжка Познера поділена на дві частини. У першій події розгортаються в Парижі, оповідається, як письменник збирає свідчення про свого героя. Друга ж умить переносить читача в саме серце Монголії, де й починається власне роман. Прийом захопливий і дуже вдалий. Час від часу я перечитую місце переходу. Власне кажучи, якщо бути точним, перша частина відокремлена від другої невеличким розділом, який називається «Три сторінки Історії» та закінчується такою фразою: «Щойно почався 1920 рік».

Як на мене, це геніально.

Коли батьки повертаються додому, Марія грає на піаніно вже, мабуть, із годину: вдається їй не дуже добре. Батько Бруно розчиняє двері перед своєю дружиною Елізабет, яка тримає на руках немовля. Вони кличуть дівчинку до себе: «Ходи-но сюди, Маріє! Поглянь, це твій маленький братик. Він зовсім крихтний, і поводитися з ним треба дуже ніжно. Його звати Райнгардт». Марія невиразно киває. Бруно обережно схиляється над новонародженим. «Який він гарненький!» –

каже він. «Який білявенький, – підхоплює мати. – Він стане музикантом».

Звісно, я міг би, а може, й повинен був би запропонувати читачеві, подібно, приміром, до Віктора Гюго, довжелезний вступ, сторінок на десять, із описом славного міста Галле, де 1904 року народився Гайдріх. Я написав би про вулиці, крамниці, пам'ятники, про всі цікаві місця, про міське врядування, описав би різноманітні споруди, особливості місцевої кухні, мешканців міста з їхнім світоглядом, манерами, політичними поглядами й уподобаннями, розповів би, як вони проводять дозвілля. Потім я взяв би широким планом будинок Гайдріха, показав би колір віконниць і фіранок, розміщення кімнат, розказав би, із якого дерева зроблено стіл посередині вітальні. Далі я перейшов би до ретельного опису піаніно, який би супроводжувався довгими розмірковуваннями про німецьку музику початку століття, про її місце в суспільстві, про композиторів, про те, як сприймалися їхні твори, про важливість Вагнера... І лише після цього почав би саму розповідь. Пригадую в «Соборі Паризької Богоматері» нескінченно довгий, щонайменше сторінок на вісімдесят, екскурс про особливості роботи судових установ за Середньовіччя. Мені він видався дуже ґрунтовним, але читати його я не став.

Тому я вирішив трохи стилізувати мою історію, і думка ця виявилася доволі слушною. Навіть якщо пізніше виникне спокуса виставити напоказ свої знання й надто заглибитися в подробиці того чи іншого епізоду, про який я зібрав інформації більше ніж достатньо, мушу визнати, що мої знання про рідне місто Гайдріха доволі хиткі. У Німеччині є два міста з назвою Галле, і я навіть не знаю, про котре з них мовиться. Я вирішив, що наразі це неважливо. А далі побачимо.

Учитель поіменно називає на переклику: «Райнгардт Гайдріх!» Райнгардт ступає крок уперед, але один із його однокласників підносить руку: «Пане вчителю! Чому ви не називаєте його справжнє прізвище? – Клас задоволено гомонить. – Його справжнє прізвище Зюсс, це ж усім відомо!» Клас вибухає реготом, учні горляють. Райнгардт мовчить і лише стискає кулаки. Він завжди мовчить. Він кращий учень у класі. На цьому самому уроці, на фізкультурі, він покаже найкращі результати. Він не єврей. Принаймні він на це сподівається. Його бабця вдруге вийшла заміж, здається, за єврея, але ж до чого тут його родина? До такої думки він дійшов, склавши докупи плітки, що ходили поміж людьми, і заперечення свого обуреного батька, але, правду кажучи, сам Райнгардт у цьому не надто впевнений. Своїми успіхами на фізкультурі він змусить усіх їх замовкнути. А ввечері, коли повернеться додому, перед черговим уроком гри на скрипці скаже батькові, що знову був першим, батько пишатиметься Райнгардтом і похвалить його.

Але того вечора уроку гри на скрипці не буде, Райнгардт навіть не зможе розповісти батькові про школу. Коли він повернеться додому, то дізнається, що почалася війна.

- Чому почалася війна, тату?
- Бо Франція та Англія заздять Німеччині, синку.
- А чому вони заздять?
- Бо ми, німці, сильніші за них.

В історичній оповіді немає нічого менш природнішого за такі ось діалоги, відтворені начебто на основі свідчень із перших вуст під приводом удихнути життя в мертві сторінки минулого. У стилістиці такий прийом споріднений зі спеціальною фігурою мови, що називається гіпотипоза, мета якої – зобразити картину настільки живу, щоб читачеві здавалося, ніби все відбувається перед його очима. Коли ж ідеться про відтворення розмови, діалог часто виходить силуваним, а ефект від цього оберненим до бажаного: я бачу, що все шито білими

нитками, я чую голос автора, який прагне відшукати голоси історичних постатей, а тим часом говорить замість них.

Існує лише три можливості відтворити діалог цілковито правильно: завдяки аудіо-, відеозапису чи стенограмі. Хоча останній спосіб не гарантує цілковитої, до останньої коми, точності розмови. І справді, трапляється, стенографістка щось скорочує, резюмує, переформулює, трохи узагальнює, хоча самі дух і тон розмови передаються загалом задовільно.

Хай там як, а мої діалоги, якщо не ґрунтуватимуться на точних і надійних до останнього слова джерелах, будуть вигадані. Однак у цьому останньому випадку їм призначається роль не гіпотипози, а радше навпаки – параболи. Або гранична точність, або ж гранична зразковість. А щоб не виникло плутанини, усі вигадані мною діалоги (їх не буде надто багато) я оформлю як театральні сценки. Краплина стилізації в океані історичної дійсності.

16

Маленький Гайдріх – гарненький, білявенький старанний учень, улюбленець батьків, скрипаль, піаніст, юний хімік, власник деренчливого голосу, через який дістав своє перше із багатьох прізвиськ: у школі його дражнили Козою.

Це були ті часи, коли над ним іще можна було глузувати, не ризикуючи життям. Але також це був той складний період дитинства, коли ми вчимося бути злопам'ятними.

17

Робер Мерль у «Смерть – моє ремесло» виклав у формі роману біографію Рудольфа Гьосса, коменданта Аушвіцу, на основі свідчень його сучасників, а також записів самого Гьосса, зроблених у в'язниці, поки він очікував на шибеницю; стратили його 1947 року. Першу частину твору автор повністю присвятив дитинству Рудольфа,

вихованню, яке він дістав від батька-ультраконсерватора, абсолютно неспроможного сприймати будь-які зміни, як виявилось, вкрай згубного для Гьосса. Намір автора очевидний: йому йдеться про те, щоб відшукати якщо не пояснення, то бодай причини життєвого шляху цього чоловіка. Робер Мерль намагався розгадати – саме «розгадати», а не «зрозуміти», – як людина стає комендантом концтабору.

У мене такого наміру – саме «наміру», а не «амбіції» – щодо Гайдріха нема. Я не стверджую, що Гайдріх став відповідальним за «остаточне вирішення єврейського питання» через те, що, коли йому було десять років, однокласники дражнили його Козою. Не думаю також, що ті кпини, жертвою яких він став через те, що його вважали євреєм, обов'язково мусять будь-що пояснювати. Я згадую про ці факти лише через іронічне забарвлення, якого вони надають його долі: Коза стане тим, кого на вершині його могутності назвуть «найнебезпечнішою людиною Третього райху». А Єврей Зюсс перетвориться на головного творця голокосту. Хто б міг таке подумати?

Я уявляю собі сценку.

Райнгардт із батьком, схилившись над великим столом у вітальні, на якому розгорнуто карту Європи, пересувають маленькі прапорці. Обоє зосереджені, адже часи тяжкі, та й становище вкрай непросте. Заколоти послабили уславлену армію Вільгельма II. Щоправда, такі самі заколоти знесли й армію французьку. Росія ж уся охоплена більшовицькою революцією. На щастя, Німеччина – не відстала Росія. Німецька цивілізація стоїть на таких міцних підпорах, яких комуністам не зруйнувати. Ні комуністам, ні французам. Ні євреям. У Кілі, Мюнхені, Гамбурзі, Бремені, Берліні німецька дисципліна й здоровий глузд незабаром знову візьмуть владу у свої руки – і війну виграють.

Але тут розчахуються двері. У кімнату вбігає Елізабет, мати. Вона зовсім втратила голову. Кайзер зрікся престолу. Проголошено республіку. Канцлером призначено якогось соціаліста. Вони хочуть підписати перемир'я.

Райнгардт, занімівши з подиву, витріщає очі й обертається до батька. Той по кількох тривалих секундах ледве чутно вимовляє лише одну фразу: «Це неможливо». Надворі 9 листопада 1918 року.

19

Я не знаю, чому батько Райнгардта, Бруно Гайдріх, став антисемітом. Натомість я знаю, що його вважали неабияким жартівником. Він, схоже, був веселуном, душею компанії. Крім того, як казали люди, жарти його були аж занадто смішні, як для неєврея. Принаймні цей аргумент не можна застосувати проти його сина, який ніколи не відзначався добрим почуттям гумору.

20

Війну програно, відтепер у країні панує хаос, дедалі частіше лунає, що євреї та комуністи ведуть її до загибелі. Юний Гайдріх, як і всі, помалу занурюється в політичну боротьбу. Він вступає до добровольчих загонів «фрайкор», які прагнули замінити собою армію, воюючи з усіма, хто лівіший за крайніх правих.

Утім, ці парамілітарні організації, що мали на меті боротьбу з більшовизмом, офіційно визнав уряд соціал-демократів. Мій батько сказав би: нічого дивного, адже соціалісти завжди були зрадники.

Це їхня друга натура: домовлятися з ворогами. Завжди можна навести купу прикладів. Якщо казати конкретно про цей випадок, то хіба не соціаліст придушив повстання спартакістів і дозволив убивство Розі Люксембург^[4]? Руками фрайкорівців.

Я міг би розповісти більше подробиць про вступ Гайдріха до «фрайкору», але мені це не видається потрібним. Досить знати, що, приєднавшись до них, він став членом «військ технічної допомоги», призначених для протидії захопленню заводів і забезпечення належного функціонування комунальних служб у разі загального страйку. Яке тонке відчуття держави в такому юному віці!

Позитивом правдивих історій є те, що нема потреби перейматися ефектом реальності. Немає потреби виводити юного Гайдріха на сцену в цей період його життя. У 1919–1922 роках він далі живе в Галле (Галле-на-Заале, я перевірів) зі своїми батьками. Фрайкорівські загони на той час виникають практично скрізь. Один із них походить від славнозвісної білої Морської бригади корветен-капітана Ергардта. Цей загін мав емблему – свастику, а їхня бойова пісня називалася «Nakenkreuz am Stahlhelm» («Свастика на сталевому шоломі»). Як на мене, це передає тогочасні настрої краще за будь-який довгий опис.

21

Отож у Німеччині криза й безробіття, настали тяжкі часи. У дитинстві Гайдріх хотів стати хіміком, батьки мріяли побачити його музикантом. Але під час кризи надійним прихистком стає армія. Зачарований подвигами легендарного адмірала Люкнера, друга сім'ї, який сам себе назвав морським чортом і написав однойменну книжку, що здобула йому славу, Гайдріх іде у флот. Одного дня 1922 року, зранку, на порозі офіцерського училища в Кілі з'являється високий білявий юнак зі скрипкою в чорному футлярі – батьковим подарунком.

22

«Берлін» – німецький крейсер, де старшим помічником служить капітан-лейтенант Вільгельм Канаріс, герой попередньої війни, колишній таємний агент і майбутній голова служби контррозвідки вермахту. Його дружина, скрипалька, щонеділі влаштовує вдома музичні вечори. Стається так, що в її струнному квартеті звільняється місце. Молодого Гайдріха, який служить на «Берліні», запрошують долучитися. Мабуть, грає він добре, і господарі, на відміну від однокашників, цінують його товариство. Він стає завсіднім гостем музичних вечорів фрау Канаріс, під час яких слухає історії свого

начальника, і вони не лишають його байдужим. «Шпигунство!» – повторює Гайдріх подумки. І, мабуть, мріє.

Гайдріх – бравий офіцер німецького Військово-морського флоту. На різноманітних змаганнях він показує себе вправним фехтувальником і здобуває репутацію небезпечного бретера; однокашники поважають його, хоча й не люблять.

Того року в Дрездені організують турнір для німецьких офіцерів. Гайдріх бере участь у змаганнях шаблістів. Шабля – найжорстокіша фехтувальна зброя – його спеціалізація. На відміну від рапіри, яка придатна, тільки щоб колоти, шаблею можна і колоти, і рубати, її удари, немов удари канчука, значно сильніші й болючіші, а бої шаблістів значно видовищніші. Це все чудово пасує молодому Райнгардтові. Однак того дня суперник насів на нього в першому ж поєдинку. Хто це був? Усі мої пошуки не дали жодного результату. Мені він видається шульгою, швидким, спритним, смаглявим – можливо, таки не чистокровним євреєм, це було б уже занадто, але хоча б на чверть. Цей боєць має холодну голову, вміє ухилятися, уникати сутички, раз по раз вдаватися до обманних рухів корпусом, які одночасно є невеличкими провокаціями. Утім, Гайдріх – безсумнівний фаворит. Через це він нервується дедалі більше, його випадки не досягають мети і влучають у повітря. І все ж йому вдається-таки зрівнятися з суперником за очками. І ось останній удар, нерви напнуті до межі – і Гайдріх потрапляє в пастку: не розрахувавши сили, відчайдушно кидається в атаку й дістає зустрічне туше в голову. Він чує, як із дзенькотом клинок суперника вдаряється об його маску. Гайдріх вибуває в першому ж турі. Розлючений, він ламає свою шаблю об підлогу й дістає за це зауваження від суддів.

Першого травня в Німеччині, як і у Франції, відзначають День праці. Традиція святкування походить від ухваленого на Паризькому конгресі II Інтернаціоналу рішення вшанувати великий страйк робітників, що відбувся 1 травня 1886 року в Чикаго. Але це також річниця події, важливість якої оцінити відразу було неможливо, а наслідки її виявилися настільки непередбачувані, що про відзначення її в будь-якій країні не може бути й мови: 1 травня 1925 року Гітлер створив елітний загін, що спершу мав охороняти його самого (щось на кшталт особистої гвардії, яка складалася з вимуштруваних фанатиків, котрі відповідали жорстким критеріям расової приналежності). «Schutzstaffel» – «захисні загони», або ж скорочено «SS».

1929 року ця гвардія особливого призначення перетворюється на справжнє ополчення, військову парамілітарну організацію, підпорядковану Гімmlеру, який 1933 року, після приходу нацистів до влади, заявив у Мюнхені: «Кожній державі потрібна своя еліта. Еліта націонал-соціалістичної держави – це СС, яка, ґрунтуючись на расовому відборі й відповідно до викликів сучасності, зберігає німецькі військові традиції, німецьку гідність і достоїнство, підтримана продуктивністю німецької промисловості».

Я досі так і не роздобув книжки, яку після війни написала дружина Гайдріха, «Leben mit einem Kriegsverbrecher», тобто «Життя з воєнним злочинцем». Книжку цю ніколи не перекладали ані французькою, ані англійською. Вона мала б бути невичерпним джерелом інформації для мене, але дістати її не вдається. Схоже, це вкрай рідкісне видання, яке в інтернеті коштує від трьохсот п'ятдесяти до семисот євро. Напевно, у такій захмарній ціні винні німецькі неонацисти, що захоплюються Гайдріхом, нацистським лідером, про якого вони ніколи й мріяти не могли. Одного разу я побачив цю книжку за двісті п'ятдесят євро і ладен був утнути дурницю – замовити її. На превелике щастя для мого бюджету, книгарня, що виставила цю книжку на продаж, не приймала оплати банківською картою. Для отримання дорогоцінного видання потрібно було, щоб мій

банк перерахував гроші на рахунок у Німеччині. Там був нескінченний рядок цифр і літер, а до того ж операцію не можна було здійснити просто в інтернеті – я мусив іти до відділення свого банку. Ця перспектива, разом із випробуваннями, яких мені довелося б зазнати, і те, що викликає гнітючі почуття в пересічній людини, відрадили мене купляти книжку. Хай там як, зважаючи на те, що моя німецька лишилася на рівні п'ятого класу (хоча я і вчив її в школі вісім років), таке капіталовкладення виявилось б доволі ризикованим.

Таким чином, доведеться мені обійтися без цього важливого свідчення. А я саме дістався до того етапу, коли варто розповісти про знайомство Гайдріха з майбутньою дружиною. І, поза всякими сумнівами, саме тут цей неймовірно рідкісний і дорогий твір став би мені у великій пригоді.

Коли я кажу «варто розповісти», звісно, я не маю на увазі, що обов'язково мушу це зробити. Я цілком міг би розказати про операцію «Антропоїд», не згадавши імені Ліни Гайдріх жодного разу. Але з іншого боку, якщо вже, як видається, я заповзявся змалювати характер Гайдріха, то важко ігнорувати ту роль, яку відіграла дружина в його сходженні ієрархічною драбиною нацистської Німеччини.

Водночас я зовсім не від того, щоб оминати романтичну версію їхньої ідилії, опису якої, либонь, удосталь на сторінках мемуарів пані Гайдріх. Я таким чином уникну спокуси впасти в сентиментальність. Річ не в тому, що я відмовляюся бачити будь-які вияви людського в такому створінні, як Гайдріх. Я не належу до тих, хто обурюється фільмом «Бункер», бо в ньому показано (серед усього іншого), як Гітлер приязно ставиться до своїх секретарок і любить свого собаку. Певна річ, я припускаю, що час від часу Гітлер міг виявляти приязнь. Я також анітрохи не сумніваюся, зважаючи на факсиміле листів Гайдріха, що він щиро закохався у свою дружину, коли зустрів її. Тоді це була юна дівчина з милою усмішкою, дівчина, яку можна було б назвати вродливою, зовсім не схожа на ту жінку з обличчям злої мачухи, на яку вона перетвориться згодом.

Однак їхня зустріч в описі біографа, що спирався, вочевидь, на спогади Ліни, постає цілковитим кітчем: на одному з балів, де було надто мало чоловіків і вона боялася померти від нудьги, до неї з подругою підійшов чорнявий офіцер разом із сором'язливим блондинчиком. Ліна з першого погляду закохується в блондинчика.

Через два дні – побачення в кільському парку Гогенцоллерн (там дуже гарно, я бачив світлини), романтична прогулянка берегом невеличкого озера. Наступного дня театр, опісля – кімнатка, де, гадаю, вони переспали, хоча біограф про це сором'язливо мовчить. Офіційна версія така: Гайдріх вирушає в театр у своїй найкращій парадній формі, після вистави вони йдуть до нього чогось випити, мовчки сидять перед келихами, і раптом, як сніг на голову, Гайдріх пропонує Ліні побратися. «*Mein Gott*^[5], гер Гайдріх, ви ж зовсім не знаєте ані мене, ані моєї родини! Ви ж навіть не знаєте, хто мій батько! Військово-морським офіцерам не дозволяють одружуватися з будь-ким». Але, оскільки біограф також повідомляє, що Ліна взяла собі ключі від його кімнати, гадаю, того вечора, до пропозиції чи після неї, вони дійшли до логічного завершення. Ліна фон Остен виявилася родом із аристократичної родини, що трохи втратила своє місце в суспільстві, але для Гайдріха ця партія була цілком прийнятна. Отож вони одружуються.

Історія не гірша за будь-яку іншу. Мені зовсім не хотілося описувати сцену на балі, ще менше – прогулянку парком. Тому навіть краще, що я не знав жодних деталей: так не було спокуси їх переказувати. Коли я наштовхуюсь на якусь інформацію, що дає мені змогу ретельно відтворити епізод із Гайдріхового життя з усіма подробицями, часто мені нелегко від них відмовитися, нехай навіть епізод сам собою не видається цікавим чи вражаючим. А в мемуарах Ліни, я думаю, повно історій саме такого штибу.

Зрештою, може, мені й вдасться обійтися без цієї страшенно дорогої книжки.

Однак дещо в зустрічі голуб'ят мене зацікавило: брюнета, який був разом із Гайдріхом, звали Манштейн. Я відразу ж замислився, чи це не той самий Манштейн, що запропонував ідею наступу через Арденни під час французької кампанії, що генералом армії воював і на російському фронті під Ленінградом, Сталінградом, Курськом, а 1943-го керував операцією «Цитадель», коли вермахт як міг стримував контрнаступ Червоної армії? Чи не той самий, що, виправдовуючи дії Гайдріхових айнзацгруп на російському фронті, проголосив 1941-го: «Солдат повинен демонструвати розуміння щодо необхідності суворих заходів покарання євреїв – духовних носіїв більшовицького терору. Це покарання потрібне для того, щоб придушити в зародку всі спроби

повстань, які здебільшого організовують євреї». Чи не той самий, зрештою, що помер 1973 року, тобто з яким я цілий рік прожив на одній планеті? Правду кажучи, це мало ймовірно: чорнявого офіцера описано як молодого чоловіка, тимчасом як Манштейнові 1930 року було вже сорок три. Можливо, це був якийсь його родич, небіж чи навіть небіж у других.

Юна Ліна у вісімнадцять років, судячи з того, що про неї відомо, уже була переконаною нацисткою. Саме Ліна, як вона стверджувала, навернула Гайдріха. Однак певні деталі вказують на те, що Гайдріх задовго до 1930-го вже дотримувався значно правіших політичних поглядів, ніж більшість військових, і його дуже приваблював націонал-соціалізм. Але, звісно, версія, що «за всім стоїть жінка», завжди таїть у собі щось принадне...

Безперечно, доволі ризиковано намагатися визначити поворотні моменти в житті людини. Я навіть не впевнений, чи такі моменти існують. Ерік-Емманюель Шмітт написав роман «Частина іншого», де він уявляє, що сталося б, якби Гітлер вступив-таки до Академії образотворчих мистецтв, цілковито змінивши свою долю і долю всього світу: він став би шукачем пригод, секс-машиною, одружився б на єврейці, із якою мав би двох чи трьох дітей, приєднався б до паризького гуртка сюрреалістів і став би відомим художником. Німеччина ж задовольняється невеличкою війною з Польщею, та й по всьому. Немає світової війни, немає геноциду, і Гітлер – зовсім не той, що був насправді.

Якщо відкласти всі жарти й вигадки вбік, я сумніваюся, що доля цілої нації, а тим паче цілого світу, може залежати від однієї людини. Водночас треба визнати, що іншого такого, як Гітлер, запеклого лиходія відшукати було б непросто. І цілком імовірно, що саме провал на іспиті до Академії став вирішальною подією в його особистій долі, адже саме після цього Гітлер опиняється в Мюнхені, де живе, як жебрак, і саме в той час у нього неминуче розвивається стійка ворожість до суспільства.

Якби треба було визначити такий ключовий момент у житті Гайдріха, то, поза всяким сумнівом, це був би той день 1931 року, коли він привів до себе додому ту, котра, як він гадав, була для нього просто ще однією дівчиною. Якби не ця дівчина, усе могло б скластися інакше для Гайдріха, для Габчика, Кубіша й Вальчика, для тисяч чехів і, можливо, для сотень тисяч євреїв. Ні, я не дійшов думки, що якби не Гайдріх, то євреїв не занастили б. Але, зважаючи на неймовірну ефективність, яку Гайдріх демонстрував протягом служби в нацистській партії, видається, що Гітлеру й Гімлеру без нього було б ой як непросто.

1931 року Гайдріх – військово-морський офіцер, лише лейтенант флоту, але йому обіцяють блискучу кар’єру військового. Його наречена – молода аристократка, і майбутнє постає перед ним у найпривабливіших тонах. Але водночас це невгамовний бабій, який множить свої перемоги над жінками й походи до борделю. Одного вечора Гайдріх приводить до себе додому дівчину, із якою познайомився на балі в Потсдамі, а вона невдовзі приїхала до Кіля, щоб побачитися з молодим офіцером. Я не знаю напевне, чи дівчина завагітніла, але її батьки вимагали від Гайдріха відшкодувати кривду, заподіяну репутації дівчини. Той не схотів продовжувати стосунки через те, що вже був заручений із Ліною фон Остен, родовід якої, схоже, його більше влаштовував. Не слід забувати й про те, що Райнгардт, здається, був щиро закоханий у Ліну. На нещастя для Гайдріха, батько тої, другої, дівчини виявився другом самого адмірала Редера, головнокомандувача військово-морського флоту. Зчинився грандіозний скандал. Гайдріх заплутався в туманних поясненнях, які дали йому змогу виправдатися перед нареченою, але не перед начальством. Райнгардт постав перед військовим судом, його звинуватили в негідній поведінці й урешті-решт вигнали з флоту.

1931 року, саме в пік економічної кризи, що спустошувала Німеччину, молодий офіцер, якому обіцяли блискучу кар’єру, опиняється на вулиці й приєднується до п’яти мільйонів таких самих безробітних.

На щастя для Гайдріха, наречена його не покинула. Затята антисемітка, вона змушує його піти на зустріч із нацистом, що обіймає високий пост у керівництві нової елітної організації, слава якої дедалі зростає, – СС.

Утім, чи було 30 квітня 1931 року, коли Гайдріха з ганьбою витурили з флоту, тим днем, який визначив його долю та долі його майбутніх жертв? Важко сказати напевне, зважаючи на те, що під час виборів 1930 року Гайдріх промовив: «Тепер старому Гінденбургові^[6] нічого іншого не лишається, як призначити Гітлера канцлером. І тоді прийде наш час». Попри те що він помилився на три роки, із цих слів стає очевидно, якими були політичні переконання Гайдріха ще 1930 року. Тож можна припустити, що, навіть лишившись військово-морським офіцером, він однаково мав би успішну кар'єру в нацистській партії. Хіба що, можливо, не таку страхітливу.

27

Тимчасом він повертається до батьків і, схоже, плаче там цілими днями, як маленька дитина.

Потім він вступає до лав СС. Але 1931 року дрібним чином у СС не платять. Служити доводиться майже на добровільних засадах. Якщо тільки не йти вгору кар'єрними сходами.

28

Ця зустріч могла б видатися навіть трохи кумедною, якби не призвела до смерті мільйонів людей. З одного боку, високий блондин у чорному однострої та начищених до блиску чоботах, із кобилячим обличчям і високим різким голосом. Із другого – низенький хом'ячок в окулярах, темний шатен із вусиками, на вигляд геть не схожий на арійця. Ці вусики – сміховинне бажання бути подібним до свого вождя, Адольфа Гітлера, – були єдиним зовнішнім виявом зв'язку Генріха Гімmlера з нацизмом, без них здогадатися про його політичні погляди було нелегко, якщо не зважати на різноманітні вбрання, яких уже тоді в нього було вдосталь.

Усупереч расовій логіці, цей хом'ячок – головний. Його становище в партії, яка ось-ось виграє вибори, непохитне, і тому,

стоячи перед цим кумедним коротуном із писком гризуна, але з дедалі більшим впливом, високий білявий Гайдріх намагається всім своїм виглядом демонструвати одночасно повагу до співрозмовника і впевненість у собі. Це перша його зустріч із головою організації, до якої він належить. Ставши есесівським офіцером завдяки протекції друга матері, Гайдріх прагне керівної посади в розвідувальній службі, яку Гімmlер має намір створити всередині СС. Гімmlер вагається. Є інший кандидат, який подобається йому більше. Голова СС не знає, що цей кандидат – агент Республіки^[7], якому доручено проникнути в нацистський апарат. Гімmlер настільки переконаний у тому, що саме ця людина йому потрібна, що хоче відкласти співбесіду з Гайдріхом на невизначений термін. Однак Ліна, щойно дізнавшись про це, посадила чоловіка на перший же потяг до Мюнхена, щоб Райнгардт не гаючи часу вирушив додому до колишнього птахівника, майбутнього райхсфюрера Гімmlера, якого Гітлер скоро не називатиме інакше, окрім як «мій вірний Генріх».

Гайдріх, нав'язавши цю зустріч, постає таким чином перед своїм начальником, не надто прихильно налаштованим до нього. І якщо він не хоче до кінця життя лишатися інструктором для багатіїв у кільському яхт-клубі, то повинен швидко справити хороше враження.

Але, з іншого боку, у нього на руках козир: Гімmlер не має ані найменшого уявлення про те, що таке розвідувальна служба.

«Офіцер зв'язку» німецькою буде «Nachrichtenoffizier», а «офіцер розвідки» – «Nachrichtendienstoffizier». Гімmlер нічого і ніяк не тямить у військовій справі, а Гайдріх, колишній флотський офіцер зв'язку, насправді не має практично ніякого досвіду в розвідувальній роботі. Гімmlер хоче не більше й не менше – створити всередині СС шпигунську службу, що зможе сперечатися з абвером адмірала Канаріса, до слова, колишнього Гайдріхового начальника на флоті. Тепер, коли кандидат на посаду тут, Гімmlер чекає від нього, щоб той змалював йому в загальних рисах проект такої служби. «Ви маєте двадцять хвилин».

Гайдріх не хоче лишатися водним інструктором до кінця своїх днів. Тому він зосереджується, щоб зібрати докупи всі свої знання на цю тему, головним чином узяті з численних англійських шпигунських романів, які він поглинав роками. Байдуже! Зрозумівши, що Гімmlер знає про це ще менше, Гайдріх вирішує блефувати. Він черкає кілька

діаграм, не забуваючи використовувати в поясненнях якомога більше військових термінів. І йому вдається. Гімmlер приємно вражений. Настільки вражений, що забуває про свого другого кандидата, подвійного агента Веймарської республіки, і пропонує молодому чоловікові, що сидить перед ним, тисячу вісімсот марок платні щомісяця, ушестеро більше за його заробіток відтоді, як його звільнили з флоту.

Гайдріх переїжджає до Мюнхена. Основи зловісної СД закладено.

СД – «Sicherheitsdienst» – Служба безпеки. Найменш відома й найжадливіша з усіх нацистських організацій, разом із гестапо.

Утім, спочатку це лише невеличкий відділ з обмеженими ресурсами: свої перші картотеки Гайдріх тримає в коробках із-під взуття, а в його розпорядженні тільки шість агентів. Але він уже засвоїв основне правило розвідки: знати все про всіх. Без винятків. Поступово СД розростатиметься, Гайдріх відкриватиме в собі неабиякий хист до паперової роботи, що є головною якістю для керівника добре налагодженої шпигунської мережі. Його девіз міг би бути таким: «Досьє! Досьє! Ще більше досьє!» Найрізноманітніших гатунків. У найрізноманітніших сферах. Гайдріх дуже швидко набирається смаку. Інформація, маніпуляція, шантаж і шпигунство стають його наркотиками.

До цього ще додається дещо дитяча манія величі. Дізнавшись, що голова англійської Таємної служби розвідки називає себе «М» (саме так, як у «Джеймсі Бонді»), Гайдріх вирішує скромно зватися «Г». Це свого роду перше його справжнє прізвище, невдовзі почнеться епоха, коли їх буде чимало: Празький Кат, Різник, Білява Бестія і те, яке він дістав від самого Адольфа Гітлера, – Людина із Залізним Серцем.

Не думаю, що його підлеглі часто називали свого начальника «Г» (вони мали б надавати перевагу варіанту Білява Бестія, більш описовому). Певна річ, така кількість заголовних «Г» у прізвищах вищих за нього нацистських керівників загрожувала плутаниною: Гайдріх, Гімmlер, Гітлер... він мав би сам, із обережності, відмовитися

від цієї дитячої забаганки. Хоча «Г як *голокост*»... це могло б слугувати за поганеньку назву для його біографії.

30

Наташа побіжно гортає «Літературний журнал», який вона люб'язно купила мені, і зупиняється на рецензії на книжку про життя Баха, того, що музикант. Стаття починається із цитати автора: «Чи існує біограф, який не мріяв би впевнено написати: “Ісус із Назарета мав звичку: замислившись, він здвигав лівою бровою”?» Усміхаючись, вона читає цю фразу мені.

Якусь мить я ще не усвідомлюю обширу формулювання і, зберігаючи вірність своїй давній відразі до реалістичних романів, думаю собі: пфе! А потім беру в Наташі часопис і перечитую фразу. Мушу визнати, що мені справді кортіло знати такі подробиці про Гайдріха. А Наташа сміється:

– Атож, я так і бачу, як ти це пишеш: «Гайдріх мав звичку: замислившись, він здвигав лівою бровою».

31

Підлабузники Третього райху завжди бачили у високому, білявому, із доволі тонкими рисами обличчя Гайдріху ідеал арійця. Улесливі біографи описували його зазвичай як вродливого чоловіка й чарівливого звабника. Якби вони були чесні або не так засліплені власним захопленням, коли йшлося про нацизм, то, придивившись краще до світлин, помітили б, що Гайдріх не лише не зовсім підходить на роль еталона краси, а ще й має деякі риси обличчя, мало сумісні з вимогами арійської класифікації: товсті губи, звісно, не позбавлені певної чуттєвості, але майже негроїдного типу; довгий горбкуватий ніс, який запросто можна було б назвати гачкуватим, якби його власником був єврей. Додамо сюди великі, доволі відстовбурчені вуха й видовжене обличчя, яке інакше, як кобилячим, і не назвеш, – і ми

матимемо результат: людину із зовнішністю, звісно, не потворною, але й доволі далекою від стандартів Гобіно^[8].

Нещодавно вселившись до прекрасного мюнхенського будинку, який дуже сподобався Ліні (зізнаюсь, я врешті-решт купив її книжку, і російська студентка, що виросла в Німеччині, на моє прохання повиписувала найголовніше; я міг би для цього відшукати німкеню, але й так вийшло цілком добре), подружжя Гайдріхів улаштує бенкет на всю губу. Цього вечора крім Гімmlера має прийти ще один важливий гість: сам Ернст Рем, голова СА. Зовні він скидається на кабана: велетенське черево, здоровенна голова, маленькі запалі очиці, товста шия зі складкою жиру і покалічений у Першу світову ніс, задертий, наче п'ятачок у свині. Рем і поводить ся зазвичай, як свиня, хизуючись своїми солдафонськими звичками. Але він стоїть на чолі нерегулярної армії, що налічує понад чотириста тисяч «коричневих сорочок», і, подекуди, на «ти» із самим Гітлером. В очах Гайдріха це все перетворює Рема на особу, що заслуговує на неабияку повагу. І справді, зустріч відбувається тепло й по-товариськи. Усі багато сміються. Після щедрої вечері, приготованої господинею дому, чоловіки висловлюють бажання покурити для кращого травлення. Ліна приносить їм сірники і спускається в підвал по пляшку коньяку. Раптом вона чує вибух. Ліна квапливо повертається нагору й розуміє: прагнучи прислужити високим гостям, у метушні вона переплутала звичайні сірники з новорічними петардами. Усі регочуть. Бракує тільки запису їхнього сміху.

Давній сподвижник Гітлера, член НСДАП від дня її створення, Грегор Штрассер, вийшовши з в'язниці 1925 року, заснував газету «Берлінер Арбайтцайтунг»^[9], якою сам і керував. Його авторитет і

становище, мабуть, пояснюють те, що до нього звертаються з певними проблемами. А тут ось питання, яке не вирішити на рівні місцевого партійного осередку. Зачіпати одного зі старших чинів СС, репутація якого в «чорному ордені» дедалі зростає, 1932 року ризиковано навіть для високопоставлених нацистських функціонерів, тут потрібна обережність. І тому гауляйтер Галле-Мерзебург, діставши певну делікатну інформацію від своїх підлеглих, воліє переслати далі старе видання якоїсь музичної енциклопедії, у якій можна прочитати таке: «Бруно Гайдріх, справжнє прізвище Зюсс».

Отже, батько нового протеже Гімлера – єврей? Грегор Штрассер, очевидно, прагнучи довести, що на нього ще потрібно зважати, наказує почати розслідування. Чого він прагнув? Підкласти свиню молодому честолюбцеві? Чи додати нового блиску своїй зорі, що вже тьмяніла на небосхилі заснованої ним націонал-соціалістичної партії? Чи, може, він справді боявся, щоб єврейська зараза не продерлася в саме серце нацистського апарату? Хай там як, а рапорт надіслали в Мюнхен і отримали в секретаріаті Гімлера.

Голова СС приголомшений. Він уже встиг навихваляти достоїнства молодого новобранця перед фюрером і тепер боїться, чи не втратить довіри сам, якщо звинувачення підтвердяться. Тому дуже уважно стежить за партійним розслідуванням. Підозри щодо батьківської лінії відкидаються доволі швидко: прізвище Зюсс належало другому чоловікові бабці Гайдріха і, таким чином, до нього перейти не могло. До того ж чоловік той, попри своє прізвище, євреєм не був. Натомість під час розслідування з'явилися деякі сумніви в чистоті материнської лінії. Доказів не знайшлося, і Гайдріха офіційно виправдали. Однак Гімлер усе ж замислюється, чи не краще позбавитися від такого підручного, адже знає, що тепер Гайдріха постійно переслідують чутки. З іншого боку, молодий Гайдріх своєю діяльністю в СС устиг виявити себе перспективним, ба навіть незамінним працівником. Так і не визначившись, Гімлер вирішує покласти на мудрість фюрера.

Гітлер викликає Гайдріха й довго розмовляє з ним віч-на-віч. Я не знаю, що йому сказав Гайдріх, але результатом зустрічі стало те, що думка про нього в Гітлера склалася. Фюрер казав Гімлерові: «Цей чоловік надзвичайно здібний і надзвичайно небезпечний. Ми вчинимо велику дурницю, якщо відмовимося від його послуг. Партії потрібні

такі люди, як він, а його здібності в майбутньому нам дуже знадобляться. До того ж тепер він довіку буде нам вдячний і сліпо виконуватиме наші накази». Гімmlер дещо стривожений перспективою мати під своїм керівництвом людину, що здатна викликати таке захоплення у фюрера. Однак він погоджується, адже не звик сперечатися зі своїм паном.

Отже, Гайдріх урятувався. Але він знову пережив найбільший кошмар свого дитинства. Який дивний вибрик долі: його, хто всім своїм виглядом утілює чистоту арійської раси, звинувачують у єврейському походженні. Ненависть Гайдріха до проклятого народу зростає. І ще він закарбовує в пам'яті ім'я: Грегор Штрассер.

34

Я не знаю достеменно коли, але схильний гадати, що саме в ті роки він вирішує трохи змінити написання свого імені. Просто прибрати «т» у кінці: Райнгардт стає Райнгардом. Так звучить трохи жорсткіше.

35

Я написав дурницю. Частково це сталося через мою забудькуватість, а частково через надмірну уяву. Насправді голова англійських спецслужб називав себе тоді не «М», як у «Джеймсі Бонді», а «К» (або ж латиницею – «С»). Так само хотів називатися і Гайдріх. Але хтозна, чи він наслідував англійців, чи, може, це просто пішло від заголовної літери «der Chef», «начальник» по-німецьки.

Натомість, перевіряючи свої джерела, я наштовхнувся на таку ось відвертість. Не знаю, кому це сказав Гайдріх, але ці слова показують, що в нього було чітке розуміння своїх завдань: «У сучасній тоталітарній системі управління принцип державної безпеки не має обмежень, а отже, той, хто цей принцип забезпечує, повинен здобути собі практично безмежні повноваження».

Гайдріху багато в чому можна дорікнути, але слово своє він тримав.

36

20 квітня 1934 року – знаменний день в історії «чорного ордену»: Герінг передає гестапо, яке сам і створив, двом есесівським керівникам. Гімmlер і Гайдріх дістають у володіння розкішну будівлю на Принц-Альберт-штрассе в Берліні. Гайдріх вибирає собі кабінет. Облаштується в ньому. Сідає за стіл. Відразу ж береться до роботи. Кладе перед собою аркуш паперу. Бере ручку. І починає складати списки.

Певна річ, Герінг не просто так полишає керівництво таємною поліцією, що вже тоді була справжнім діамантом у короні нацистського режиму. Це плата, яка має забезпечити йому підтримку Гімmlера проти Рема: дрібний буржуа із СС турбує Герінга значно менше, ніж агітатор-соціаліст із СА. Рему подобається заявляти, що націонал-соціалістична революція ще не закінчилася. Утім, Герінг бачить усе інакше: вони здобули владу, і відтепер їхнє єдине завдання полягає в тому, щоб цю владу втримати. Гайдріх, поза всяким сумнівом, навіть попри те, що Рем – хрещений батько його сина, підпишеться під такими словами.

37

Берлін гуде, усюди панує атмосфера змовництва. А все через один документ, що ходить містом, – список, надрукований на машинці. Незацікавлені спостерігачі вражені тим, як вільно, без жодної обачності, люди передають цей аркуш паперу із рук до рук у кафе, на очах в офіціантів, про яких усі знають, що вони інформатори на платні в Гайдріха.

Це не більше, не менше як склад імовірного кабінету міністрів. Гітлер у цьому майбутньому уряді лишається канцлером, але Папена й

Герінга в списку нема. Натомість у ньому зазначені прізвища Рема та його друзів: Шляйхера^[10], Штрассера, Брюнінга^[11].

Гайдріх показує цей список Гітлерові. Тому менше за все на світі подобається, коли його параноїдальні побоювання мають підтвердження, і він просто задихається з люті. Щоправда, фюрера трохи бентежить неоднорідність коаліції: Шляйхер, наприклад, ніколи не був серед друзів Рема, який зневажав його до неможливості. Гайдріх відповідає на це, що генерала фон Шляйхера бачили за розмовою з послом Франції, – ось вам і доказ, що він змовник.

Насправді ж така різнорідність цієї дивної коаліції свідчить головним чином про те, що Гайдріхові слід іще вдосконалити свої знання у сфері внутрішньої політики, адже це саме він склав цей список і розповсюдив його. Гайдріх переважно керувався дуже простим принципом: написав імена ворогів своїх двох начальників, Гімmlера і Герінга, а також імена своїх власних ворогів.

Дивлячись зовні на показну будівлю із сірого каменю, не скажеш одразу, що всередині. Можна хіба що здогадатися про якусь ненормальну активність, що відбувається там, судячи з постатей, які вбігають у будинок і вибігають звідти. Але всередині есесівського вулика панує несамовита метушня: люди шугають туди-сюди, у великій білій залі лунають гучні голоси, на всіх поверхах гримають двері, у кабінетах без угаву дзвонять телефони. А в самому серці будинку, посеред тої драми, що розігрується тут, Гайдріх уже грає ту роль, яка виявиться його найкращою, – роль чиновника-вбивці. Довкола нього – столи, телефони й люди в чорному, що беруть слухавки та кладуть їх. Він відповідає на всі дзвінки:

– Алло! Він мертвий?.. Лишіть тіло на місці. Офіційна версія – самогубство. Вкладіть йому в руку вашу зброю... Ви стріляли в потилицю?.. Байдуже, немає значення. Це самогубство.

– Алло! Готово?.. Дуже добре... Дружину також?.. Гаразд, скажете, що вони опиралися під час затримання... Авжеж, дружина

також!.. Вона хотіла втрутитися й заважала, ось так буде дуже добре...
Прислуга?.. Скільки?.. Запишіть імена, візьмемося за них пізніше.

– Алло! Докінчено?.. Добре, киньте все в Одер.

– Алло!.. Що?.. У тенісному клубі?.. Він грав у теніс?..
Перестрибнув через огорожу й утік до лісу? Ви що, жартуєте?..
Прочешіть там усе та знайдіть його!

– Алло!.. Як це – «інший»? Як це – «таке саме прізвище»?.. Ім'я
також?.. Гаразд, везіть його сюди, відправимо в Дахау й шукатимемо,
доки не знайдемо кого треба.

– Алло!.. Де його бачили востаннє?.. У готелі «Адлон»? Але ж усі
знають, що прислуга там працює на нас! Це якась дурня! Він сказав,
що хоче здатися?.. Чудово, поверніться до нього додому, зачекайте, а
потім привезіть його до нас.

– Алло!.. З'єднайте мене з райхсфюрером!.. Алло? Так, це
зроблено... Це теж... Працюємо над цим... Зроблено... А як щодо
номера один?.. Фюрер не погоджується? Але ж чому?.. Вам будь-що
треба переконати фюрера!.. Наголошуйте на його розпусті! І на всіх
тих скандалах, що нам доводилося заминати! Нагадайте про портфель,
забутий у борделі!.. Зрозуміло, негайно дзвоню Герінгові.

– Алло? Це Гайдріх. Райхсфюрер мені сказав, що фюрер хоче
зберегти життя голові СА!.. Звичайно, у жодному разі!.. Треба йому
сказати, що армія ніколи не погодиться! Ми втратили офіцерів
райхсверу: якщо Рема лишити живим, Бломберг відмовиться
підтримати операцію!.. Авжеж, тут ідеться про справедливість, саме
так!.. Зрозумів, чекаю на ваш дзвінок.

Заходить есесівець. Вигляд у нього стурбований. Есесівець
підходить до Гайдріха, нахиляється і щось шепоче йому на вухо. Обое
виходять. За п'ять хвилин Гайдріх повертається сам. Із його обличчя
нічого не можна прочитати. Він знову береться за слухавку.

– Алло!.. Спаліть труп! Попіл відправте вдові!

– Алло!.. Ні, Герінг наказав його не чіпати... Лишіть шістьох біля
його будинку... Ніхто не заходить і ніхто не виходить!

– Алло!..

І так далі.

Увесь цей час Гайдріх методично заповнює невеличкі білі картки-
досьє.

Таке триває всі вихідні.

Нарешті новина, якої він так чекав: фюрер погодився. Він віддасть наказ стратити Рема, керівника «Sturmabteilung» («Штурмового управління»), свого найдавнішого спільника. Рем також хресний батько старшого сина Гайдріха, але насамперед він безпосередній начальник Гімmlера. Залишивши СА без верхівки, Гімmlер і Гайдріх звільняють СС із-під її впливу і перетворюють на незалежну організацію, що звітує лише перед Гітлером. Гайдріх дістає звання группенфюрера, що рівноцінно генерал-лейтенанту. Йому тридцять років.

Тої суботи, 30 червня 1934 року, Грегор Штрассер снідає разом зі своєю невеликою родиною, коли лунає дзвінок у двері. Восьмеро озброєних чоловіків прийшли, щоб його арештувати. Не давши часу навіть попрощатися з дружиною, Штрассера відвозять до гестапо. Без допиту його кидають до камери, де вже повно штурмовиків СА. Ті юрмляться довкола нього: хоч він уже кілька місяців не обіймає ніякої політичної посади, але його авторитет давнього товариша фюрера їх заспокоює. Штрассер не розуміє, чому він тут, серед них, але він досить добре обізнаний із таємними справами партії, щоб боятися свавілля й відсутності логіки у своєму затриманні.

О п'ятій годині вечора за ним приходять есесівці і відводять його до одиночної камери з великим вікном. Ізольований від інших, Штрассер не знає, що розпочалася Ніч довгих ножів, але все ж здогадується про щось таке. Він не знає, чи треба йому боятися за своє життя. Звісно, Штрассер для партії – історична постать, він пов'язаний із Гітлером спогадами про їхню спільну боротьбу. Про ту саму в'язницю врешті-решт, до якої його разом із майбутнім фюрером запроторили після Півного путчу. Але йому відомо й те, що Гітлер не сентиментальний. І хоча Штрассерові невтямки, чим же його існування – порівняно з існуванням Рема чи Шляйхера – може загрожувати Гітлерові, проте треба мати ще на увазі важку параною фюрера. Штрассер швидко усвідомлює, що діяти треба вкрай обачно, якщо він хоче врятувати свою шкуру.

Він саме дістається у своїх роздумах до цього місця, коли відчуває, що за спиною промайнула якась тінь. Інстинкт досвідченого підпільника підказує йому, що там небезпека, і він нахиляється саме в ту мить, коли лунає постріл. Хтось просунув руку у вікно й вистрілив упритул. Штрассер нахилився, але запізно. Він падає.

Лежачи долілиць на підлозі камери, Штрассер чує, як у дверях відмикається засув, потім – тупотіння чобіт довкола себе, відчуває на своїй потилиці дихання людини, що схилилася над ним. Лунають голоси:

– Ще живий.

– Що будемо робити? Кінчимо його?

Штрассер чує, як невідомий зводить курок пістолета.

– Зачекай, піду доповім.

Одна пара чобіт віддаляється. Минає якийсь час. Чоботи повертаються, але вже не самі. Клацають підбори, вітаючи новоприбулого. Щось хлюпотить. Тиша. І раптом цей голос, фальцет, який Штрассер упізнав би з тисячі інших і від якого пішов холод по спині:

– Ще не здох? Лишіть його, хай стікає кров'ю, як свиня!

Голос Гайдріха – останній людський голос, який Штрассер чує перед своєю смертю. Хоча навряд чи його можна назвати людським...

До мене в гості приходять Фабріс, і ми розмовляємо про мою майбутню книжку. Це мій давній університетський приятель, який теж захоплюється історією, а понад те ще й цікавиться тим, що я пишу. Того літнього вечора ми їмо на веранді, і він із запалом, що надихає мене, розповідає про свої враження від початку мого роману. Він зупиняється на побудові розділу про Ніч довгих ножів: на його думку, ця безперервна низка телефонних дзвінків дуже добре показує як масштаби есесівської бюрократії, так і конвеєрний підхід до того, що стало фірмовою ознакою нацизму, – вбивства.

Його слова мені лестять, але водночас у мене виникає одна підозра, і я прагну уточнити:

– Але чи ти розумієш, що кожен дзвінок відповідає реальному випадку? За потреби я міг би назвати тобі майже всі імена.

Фабріс дивується і простодушно відповідає:

– Хіба ти цього не вигадав?

Дещо занепокоєний, я запитую його:

– А смерть Штрассера?

Гайдріх, що сам приходить до нього в камеру й наказує лишити смертельно пораненого стікати кров'ю на підлозі, – Фабріс думав, що це також вигадка. Трохи ображений, я вигукую:

– Але ж ні, це все відбувалося насправді! – А собі міркую: «Чорт! Не вдалося...» Треба було висловлюватися зрозуміліше на цьому рівні інтерпретації.

Того самого вечора я дивлюся в телевізорі документалку про старе голлівудське кіно, присвячене генералу Паттону, яке так і називалося «Паттон». Показують уривки старого фільму, а потім опитують свідків, які пояснюють, що «насправді все було не так...». Під час авіанальоту на базу Паттон не протистояв двом «месершмітам», озброєний самим лише кольтом (хоча, за словами свідка, немає жодного сумніву, що генерал учинив би так, якби «месери» дали йому час). Паттон не казав цього перед усією армією, лише в приватній розмові, а втім, розмова була зовсім не про це. Паттон дізнався, що його відправляють у Францію, не в останню мить – його повідомили про це заздалегідь, за кілька тижнів. Паттон не порушив наказу, коли взяв Палермо, навпаки – він діяв за згодою з вищим союзним командуванням і зі своїм безпосереднім начальником. Паттон точно не посилав до дідька російського генерала, хоч і не любив росіян. І так далі. Одним словом, фільм розповідає про вигаданого персонажа, життєпис якого значною мірою ґрунтується на кар'єрі генерала Паттона, але сам він, вочевидь, Паттоном не є. І попри це, фільм називається «Паттон». І нікого це не шокує, усі вважають це нормальним: сфальшувати реальність, щоб набити ціну сценарію або зробити зв'язним і послідовним життя персонажа, на чиему справжньому шляху, певна річ, траплялося багато труднощів і небезпек, але аж ніяк не настільки значущих. Саме через таких людей, що споконвіку перекручують історичну правду, щоб вигідніше продати свою халтуру, саме через них мій давній приятель, що звик до всяких вигадок у творчості й тому ставиться з філософським спокоєм до такої тихої фальсифікації, питає мене:

– Невже ти цього не вигadaв?

Ні, я цього не вигадував! Та й узагалі, із якого дива мені «вигадувати» нацизм?

Ця історія, про яку я пишу, звісно, захоплює і вражає мене, але водночас, здається, неабияк б'є по нервах.

Одної ночі мені наснився сон. Я був німецьким солдатом у сіро-зеленому вермахтівському однострої, охороняв якусь, невідомо яку, засніжену територію, обнесену огорожею з колючого дроту, уздовж якої мав походжати. Краєвид вочевидь було навіяно тими численними відеоіграми, сюжет яких засновано на подіях Другої світової війни і якими я захоплювався: «Call of Duty», «Medal of Honor», «Red Orchestra»^[12]...

Отож я вартую, і зненацька з перевіркою з'являється сам Гайдрих. Я стаю струнко й затамовую дихання, тимчасом як він, пильно придивляючись, обходить довкола мене. Мене охоплює жах: ану ж він знайде, до чого прискіпатися. Але цього я так і не дізнався, бо прокинувся.

Наташа часто кепкує з мене, удаючи занепокоєння тою вражаючою кількістю праць про нацизм, які з'явилися в мене вдома і не припиняють громадитися. Існує ризик, каже вона, що ці книжки вплинуть на мене й змусять змінити свої ідеологічні переконання. Щоб посміятися разом із нею, я неодмінно згадую ще ту безліч тенденційних – ба навіть неонацистських – сайтів, які мені доводиться відвідувати в пошуках інформації. Звісно, син єврейки і комуніста, вихований на республіканських цінностях найпрогресивнішої частини французької дрібної буржуазії, той, хто під час навчання на філологічному факультеті зазнав значного впливу гуманізму Монтеня, філософії епохи Просвітництва, бунту сюрреалістів і екзистенціалістських концепцій, я не міг і ніколи не зможу «спокуситися» чимось, що так чи інакше пов'язане з нацизмом.

Але я змушений, уже вкотре, підкорятися безмежній і згубній владі літератури. Справді, цей сон цілком очевидно доводить, що

постать Гайдріха *хвилює* мене своїм безперечним романічним масштабом.

42

Ентоні Іден, тодішній міністр закордонних справ Великої Британії, слухає зі здивуванням. Новий президент Чехословаччини Едвард Бенеш висловлює дивовижну впевненість у своїй здатності вирішити судетське питання. Він не тільки стверджує, що може стримати загарбницькі зазіхання німців, ба більше – переконує, що впорається самостійно, без допомоги Франції та Великої Британії. Іден не знає, що й гадати про цю розмову. «Либонь, – думає міністр, – щоб бути чехом у наші часи, потрібно бути оптимістом...»

Надворі ще 1935 рік.

43

1936 року голова чехословацьких спецслужб майор Моравець складає іспит на звання полковника. Серед інших завдань йому пропонується висловити свої міркування щодо такої гіпотетичної ситуації: «Уявіть собі, що Німеччина напала на Чехословаччину. Угорщина й Австрія також налаштовані вороже. Франція воювати не готова, а Мала Антанта ось-ось розпадеться. Які в Чехословаччини є військові рішення?»

Аналіз ситуації такий: 1918 року Австро-Угорщина розпалася; природно, що Відень і Будапешт поглядають ласим оком на свої колишні провінції, а саме: на Богемію і Моравію, які належали Австрії, і Словаччину, що була під владою угорців. До того ж на чолі Угорщини стоїть фашист і союзник Німеччини адмірал Горті. Що ж до Австрії, то вона стала зовсім слабкою й ледве-ледве опирається тиску тих, хто – чи то з одного боку кордону з Німеччиною, чи то з другого – вимагає возз'єднання зі «старшим братом». Угода, підписана Гітлером, у якій він пообіцяв не втручатися в справи Австрії, – нічого не вартий

папірець. Таким чином, у разі конфлікту з Німеччиною Чехословаччині доведеться воювати і з обома колишніми частинами загиблої імперії. Мала Антанта, коаліція Чехословаччини, Румунії та Югославії, створена 1922 року для захисту від їхніх колишніх «господарів», Австрії та Угорщини, по суті, так і не стала переконливим стратегічним альянсом. Франція не продемонструвала рішучості виконувати свої союзницькі зобов'язання в разі конфлікту. Отже, ця ситуація, запропонована як гіпотеза, цілком реалістична.

У відповіді Моравця лише чотири слова: «Воєнного вирішення проблеми нема». Він успішно складає іспит і дістає звання полковника.

Якби я мусив розповідати про всі змови, у яких брав участь Гайдріх, моїй книжці не було б кінця-краю. Збираючи інформацію, я наштовхуюсь то на одну, то на іншу історію, яку вирішую оминати чи то через її анекдотичність, чи то через брак подробиць і неможливість скласти весь пазл, чи то через сумнівність фактів. Також, буває, мені трапляються кілька версій тої самої події, і часом ці версії цілковито суперечать одна одній. Іноді я дозволяю собі вибрати одну, іноді ж відкидаю всі.

Я вирішив не згадувати про роль Гайдріха в падінні Тухачевського. По-перше, тому що його роль здавалася мені другорядною, якщо не ілюзорною. По-друге, радянська політика тридцятих років усе ж виходить за ті межі, що я окреслив для своєї розповіді. І зрештою, можливо, я просто боявся ступити на нову для себе територію (сталінські чистки, кар'єра маршала Тухачевського, зародки його розбіжностей зі Сталіним) – щоб писати про це, потрібні водночас і знання, і клопітка праця, яка могла завести мене надто далеко.

І все ж, певного мірою задля власного задоволення, я уявляв собі таку сцену: молодий генерал Тухачевський споглядає розгром більшовицької армії під Варшавою. 1920 рік. СРСР воює з Польщею. «Революція переступить через труп Польщі й піде далі!» – виголосив тоді Троцький. Треба зауважити, що маючи союзником Україну і

мріючи про конфедерацію, до якої також увійшли б Литва й Білорусь, Польща загрожувала крихкій цілісності Радянської Росії, що тільки-тільки зароджувалася. До того ж, якщо більшовики хотіли допомогти революції здобути перемогу в Німеччині, їм однаково довелося б пройти через Польщу.

Контрнаступ Червоної армії в серпні 1920 року привів її аж до Варшави, і, здавалося, долю поляків вирішено. Але молода нація зберегла свою незалежність ще на дев'ятнадцять років. Те, що не вдалося 1939 року проти німців, тоді вдалося проти росіян: Червону армію було зупинено. Сталося «Диво на Віслі». Тухачевському завдав поразки старший за нього на тридцять років Юзеф Пілсудський, непересічний воєначальник і герой польської незалежності.

Сили сторін рівні: сто тринадцять тисяч поляків проти сто чотирнадцяти тисяч росіян. Однак Тухачевський упевнений у своїй перемозі, адже ініціатива саме на його боці. Він кидає значну частину своїх військ на північ, куди зтягнув його Пілсудський, удавши, ніби там зосереджує війська, а сам тим часом атакував із тилу, із півдня. Саме тоді події починають перетинатися з історією операції «Антропоїд». Тухачевський кличе на підмогу Першу кінну армію не менш легендарного генерала Будьонного, який воює на Південно-Західному фронті, намагаючись узяти Львів. Кіннота Будьонного – грізна сила, і Пілсудський знає: її втручання може вирішити результат битви. Але стається щось неймовірне: генерал Будьонний відмовляється виконувати наказ, і його армія лишається під Львовом. Для поляків це, либонь, і було справжнім дивом на Віслі. Для Тухачевського, натомість, поразка ця стала дуже гіркою, він прагне зрозуміти причину. Далеко за поясненням ходити не доводиться: нарком, який відповідав за Південно-Західний фронт і якому відповідно підпорядковувався Будьонний, вважав узяття Львова питанням честі. А тому не могло бути й мови про те, щоб відправити кудись свої найкращі війська, навіть для того, щоб уникнути розгрому, адже сектор, на якому склалася катастрофічна ситуація, перебував поза зоною відповідальності наркома. Те, що там вирішувалася доля війни, для нього нічого не значило. Особисті амбіції цього наркома часто переважали над усім іншим. Звали його Йосип Джугашвілі, на прізвисько Сталін.

П'ятнадцять років по тому Тухачевський змінив Троцького на чолі Червоної армії, а Сталін змінив Леніна на чолі СРСР. Ці двоє ненавидять один одного, вони досягли вершини влади, і їхні політико-стратегічні бачення відрізняються кардинально: Сталін має намір відтягти конфлікт із нацистською Німеччиною, тимчасом як Тухачевський наполягає на негайному наступі.

Я ще не знав цього, коли дивився фільм Еріка Ромера «Потрійний агент». Але вирішив докладно дослідити це питання, коли почув, як у фільмі головний герой, поважний російський емігрант у Парижі, білий генерал Скоблін говорить своїй дружині:

– Пригадуєш, я казав тобі про свою зустріч із головним начальником німецьких шпигунів, таким собі Гайдріхом? А знаєш, про що я не захотів йому розповідати? Про те, як таємно зустрічався в Парижі з моїм давнім другом Тухачевським, коли той приїжджав на Захід, щоб відвідати похорон англійського короля. Авжеж, звісно, Михайло не був надто відвертий, але певні висновки із цієї досить обережної розмови я все ж зробив. Гестапо мусило якимось чином пронюхати про цю зустріч, і Гайдріх із байдужісіньким виглядом запитав мене про неї. Я відповів ухильно, він нагородив мене крижаним поглядом, і ми облишили цю тему.

Гайдріх у фільмі Ромера – досі не можу отямитися!

Розмова триває, і дружина запитує Скобліна:

– А навіщо цьому панові Гайдріху така інформація?

– Ну... логічно припустити, що німці неабияк зацікавлені в тому, щоб скомпрометувати командира Червоної армії, що, як їм, мабуть, уже відомо, потрапив у неласку до Сталіна... Так принаймні я гадаю, – відповідає їй Скоблін.

Потім Скоблін заперечує будь-які стосунки з нацистами, і це також, здається, позиція Ромера, хоча режисер і докладає чимало зусиль, щоб підкреслити непевність героя свого фільму (білий, червоний чи коричневий?). Але мені не віриться, що цей Скоблін поїхав аж до Берліна на зустріч із Гайдріхом, щоб нічого йому не сказати.

Я схильний думати, що Скоблін бачився з Гайдріхом і повідомив його про змову проти Сталіна, організовану Тухачевським. Але насправді Скоблін працював на НКВД, тобто на самого Сталіна. Навіщо його відправили до Берліна? Поширити чутки про змову, щоб

надати правдоподібності звинуваченню Тухачевського в державній зраді (схоже, звинуваченню зовсім не обґрунтованому).

Чи повірив Гайдріх Скобліну? У всякому разі, він побачив можливість позбутися небезпечного ворога Райху: усунути Тухачевського 1937 року означає позбавити Червону армію її командира. Гайдріх вирішує підживити чутки. Він знає, що справу мав би провадити абвер Канаріса, адже йдеться про воєнне питання. Але Гайдріхові, сп'янілому від масштабу власного задуму, вдається переконати Гімmlера і самого Гітлера, щоб цю дезінформаційну операцію доручили йому. Провести її треба надзвичайно ретельно, тож Гайдріх викликає свого найкращого поплічника, Альфреда Науйокса, спеціаліста з брудної роботи, і дає тому завдання виготовити за три місяці цілу серію підробок, які мають скомпрометувати російського маршала. Роздобути його підпис нескладно: досить глянути в архівах Веймарської республіки; у ті часи, коли дві країни підтримували більш приязні дипломатичні стосунки, Тухачевський візував чимало офіційних документів.

Коли досьє готове, Гайдріх доручає одному зі своїх людей продати його агентів НКВД. Наслідком зустрічі двох агентів стає дивовижна оборудка: німці продають фальшиве досьє, за яке росіяни платять фальшивими грошима. Кожен гадає, що ошукав іншого, усі дурять усіх.

Зрештою Сталін дістає бажане: докази того, що його найнебезпечніший суперник готує державний переворот. Історики не зовсім упевнені, чи варто надавати великого значення участі Гайдріха в цій справі, але слід зауважити, що досьє передали в травні 1937 року, а Тухачевського розстріляли у червні. Як на мене, близькість цих дат наштовхує на думку про причиново-наслідковий зв'язок.

І все ж таки, хто кого ошукав? Я гадаю, що Гайдріх послужив інтересам Сталіна, допомігши йому позбутися єдиної людини, здатної затьмарити вождя. Але водночас саме ця людина краще за інших була спроможна вести війну проти Німеччини. Цілковитий безлад у Червоній армії, захопленій зненацька вторгненням німецьких військ у червні сорок першого, буде остаточним наслідком цієї темної історії. Зрештою, не Гайдріх власноруч завдав майстерного удару – це Сталін сам вистрілив собі в ногу. Поки він проводить безпрецедентні чистки,

Гайдріх зловтішається. Справді, заслуга в цій справі, без сумніву, належить йому.

І, насмілюся зауважити, дорікнути йому ні в чому – такі правила гри.

45

Мені тридцять три роки, і я вже відчутно старший за Тухачевського в 1920 році. Сьогодні 27 травня 2006 року – річниця замаху на Гайдріха. Сестра Наташі виходить заміж. Мене на весілля не запросили. Наташа обізвала мене «гівнюком» і, здається, більше не хоче бачити. Моє життя перетворилося на руїни. Цікаво, як почувався Тухачевський, коли зрозумів, що програв битву, коли побачив розгром своєї армії, коли усвідомив, що зазнав ганебної поразки. Чи було йому ще гірше, ніж мені? Цікаво, про що він тоді думав. Що все скінчено, все пропало, пішло за вітром? Цікаво, кого він проклинав? Свою недолю і тих, хто йому зрадив, чи самого себе? Хай там як, а мені відомо, що він підвівся знову. Це підбадьорює, нехай навіть через п'ятнадцять років Тухачевського й було остаточно знищено його лютим ворогом. «Колесо Фортуни крутиться», – кажу я собі. Наташа не дзвонить. Я у 1920 році, перед хиткими мурами Варшави, а коло моїх ніг байдуже тече Вісла.

46

Сьогодні вночі мені наснилося, що я пишу про замах і розділ починається так: «Чорний “мерседес” мчить дорогою, яка звивається, наче змія». Саме тоді я зрозумів, що спершу треба розповісти про решту, тому що саме решта має підвести до цього вирішального епізоду. Відновлюючи нескінченний ланцюжок причиново-наслідкових зв'язків, я зможу відкласти ту мить, коли доведеться підступитися до найяскравішого епізоду роману, його ключової сцени.

Треба уявити собі карту обох півкуль, а на ній концентричні кола, що розходяться від Німеччини. По обіді 5 листопада 1937 року Гітлер викладає свої плани перед воєначальниками – Бломбергом, Фрічем, Редером, Герінгом – і міністром закордонних справ Нойратом. Мета німецької політики, нагадує він (хоча, мені здається, усім це й так зрозуміло), полягає в тому, щоб захистити арійську спільноту, забезпечити їй існування й розвиток у щонайвигідніших умовах. Для цього потрібно вирішити питання «життєвого простору» (горезвісного «Lebensraum»), і саме тут можна починати креслити на карті концентричні кола. Але рухатися будемо не від найменшого до найбільшого кола, щоб за один раз охопити оком загарбницькі зазіхання Райху, а навпаки – від найбільшого до найменшого, щоб краще сфокусуватися на перших жертвах нелюда. Не вважаючи за потрібне якимось це обґрунтовувати, Гітлер заявляє, що німці мають право на більший життєвий простір, ніж інші народи. Майбутнє Німеччини цілковито залежить від вирішення цієї проблеми, пов'язаної з потребою розширення свого простору. Де ж узяти цей простір? Ні, не в якихось далеких колоніях у Африці чи Азії, а в самому серці Європи. І ось ми креслимо на Старому континенті коло, у яке потрапляють тільки безпосередні сусіди Німеччини: Франція, Бельгія, Нідерланди, Польща, Чехословаччина, Австрія, Італія і Швейцарія, а також Литва, бо ж не слід забувати про північно-східний шматок тогочасної Німеччини, що простягався від Данцига до Мемеля й сусідив із балтійськими країнами. Отож Гітлер запитує присутніх: де Німеччина може досягнути найбільшої вигоди з найменшими затратами? Імовірна військова міць і союзницькі зв'язки з Великою Британією змушують вилучити з кола Францію, а разом із нею і Бельгію та Нідерланди, що мають стратегічне значення для французького генерального штабу. Італію Муссоліні, цілком зрозуміло, відкинуто відразу ж. Експансія на схід, у бік Польщі та балтійських країн, може передчасно зачепити чутливі інтереси Радянської Росії. Швейцарію, як завжди, краще поберегти, не так через її нейтралітет, як через ту роль сейфа, яку вона відіграє. Коло таким чином звужується до зони, у яку входять лише дві країни: «Наше першочергове завдання полягає в тому, щоб одночасно захопити Австрію і Чехословаччину й

усунути небезпеку атаки з флангу під час будь-якої можливої військової операції проти Заходу». Із цієї фрази очевидно, що, ледве призначивши «першочергове завдання», Гітлер уже замислювався над тим, щоб розширити коло.

Якщо не зважати на Герінга і Редера, нацистів до самих кісток, інших присутніх ледве грець не взяв від таких планів Гітлера, причому в буквальному розумінні слова, адже в Нойрата протягом кількох наступних днів після оголошення цієї блискучої програми сталося кілька серцевих нападів. Що ж до Бломберга і Фріча (перший – воєнний міністр і головнокомандувач збройних сил, другий – головнокомандувач сухопутних військ), то вони заперечували із запалом, аж ніяк не прийнятним із погляду звичаїв, що панували в Третньому райху. Тоді, 1937 року, стара гвардія ще вірила, що може бути тою силою, на яку диктатор, якого вона так необачно привела до влади, змушений буде зважати.

Військові зовсім не розуміли, хто такий Гітлер, і Бломбергу з Фрічем ще доведеться дорого заплатити, щоб здобути це розуміння.

Минуло небагато часу після цієї бурхливої наради, і на превелике невдоволення Бломберга, одруженого вдруге на своїй секретарці, несподівано сплигло минуле значно молодшої за нього дружини (цілком можливо, що він і сам довідався про це вперше), яка виявилася колишньою повією. Оскільки потрібен був якомога більший розголос, то в міністерстві почали розповсюджуватися світлини з голою дружиною міністра. Бломберг вчинив мужньо й відмовився розлучатися, але його негайно було відправлено у відставку й усунуто від будь-якої військової діяльності. Він залишився вірним своїй другій дружині аж до смерті, тобто до 1946 року, коли він і помер, очікуючи в Нюрнберзі на судовий процес.

Що ж до Фріча, той став жертвою ще брудніших махінацій, майстерно проведених, як і слід було очікувати, Гайдріхом.

Гайдріх, подібно до Шерлока Холмса, грав на скрипці (щоправда, краще за відомого детектива). І, подібно до Шерлока Холмса, він

розслідував злочини. Якщо тільки не зважати на те, що, на відміну від британця, Гайдріх не переймався пошуком правди, він її фабрикував, а це вже зовсім інша річ.

Його завданням було скомпрометувати генерала фон Фріча, головнокомандувача сухопутними військами. Щоб дізнатися про антинацистські погляди Фріча, не потрібно бути головою Служби безпеки – генерал їх ніколи не приховував. 1935 року, під час параду в Саарбрюккені, всі, хто перебував поруч із ним на трибуні, могли почути, як Фріч саркастично відгукувався про СС, партію і кількох її помітних членів. Звісно, вигадати змову, яку буцімто замислив генерал, було б не складно.

Але Гайдріх надає перевагу методу більш принизливому для старого барона. Він знає, наскільки пихатою, наскільки чутливою до питань моралі є прусська аристократія і як вона чваниться своєю доброзвичайністю. Тому, подібно до Бломберга, Гайдріх вирішує зганьбити Фріча, звинувативши його в аморальності.

На відміну від Бломберга, Фріч неодружений, і за це Гайдріх і має намір учепитися. У справах такого ґатунку зрозуміло, куди бити, і, щоб склепати досьє, він звертається до спеціальної служби гестапо, «відділу боротьби з гомосексуалізмом».

І ось які виявляються результати розслідування: один непевний тип, відомий тим, що промишляв шантажем гомосексуалістів, засвідчив, що *бачив* Фріча в темному провулку неподалік Потсдамського вокзалу, де той мав статеві зносини з таким собі Джо Баварцем. Історія видається неймовірно правдоподібною, якби не одна дрібничка: згаданий у свідченнях Фріч просто має з генералом однакове прізвище. Однак це, на погляд Гайдріха, не має жодного значення. Офіцер кавалерії у відставці, отже, також військовий – це лише сприятиме плутанині, вважає голова СД, до того ж під тиском гестапо крутій-шантажист готовий упізнати будь-кого.

Гайдріх має уяву (без цього в його ремеслі ніяк), але щоб махінації такого ґатунку успішно працювали, потрібен також перфекціонізм, якого тут якраз і забракло. Однак, попри це, Гайдріху майже вдалося.

В одному з кабінетів імперської канцелярії, за присутності Герінга й Гітлера, відбувається очна ставка Фріча з крутієм-шантажистом, що, як пишуть, мав вигляд цілковитого ідіота. Гордовитий барон не зволив

навіть відповісти на висунуті проти нього звинувачення. Але заховатися за почуттям власної гідності – тактика не надто дієва у найвищих сферах Третього райху. Гітлер вимагає від Фріча, щоб той негайно подав у відставку. Досі все розвивається так, як і передбачалося.

Аж тут Фріч несподівано відмовляється. Він хоче постати перед військовим судом. Нараз позиція Гайдріха стає вкрай хиткою. Якщо справу передадуть до військового суду, буде призначено нове попереднє розслідування, яке проводитиме вже не гестапо, а сама армія. Гітлер вагається. Він не більше ніж Гайдріх хоче чесного й справедливого суду, але фюрер ще трохи побоюється реакції старої гвардії.

За кілька днів ситуація змінюється повністю. Військовим удається не лише дізнатися правду, а й видерти з пазурів гестапо двох головних свідків, шантажиста й офіцера кавалерії. Гайдріхів план, таким чином, зазнає цілковитого краху, і кар'єра голови СД висить на волосинці: якщо Гітлер дозволить суд, усе махлярство впливе, а це потягне за собою щонайменше звільнення й кінець усім амбіціям. Гайдріх перебуває майже в такому самому становищі, як 1931 року, коли його вигнали з флоту.

Така перспектива його анітрохи не тішить. Холоднокровний убивця просто божеволіє. Шелленберг, його права рука, пригадував, що одного разу Гайдріх навіть попросив, щоб йому принесли зброю. Голова СД опиняється в безнадійній ситуації.

Але він даремно сумнівався в Гітлері. Фріча врешті-решт звільняють за станом здоров'я. І не потрібно ніякого подання про відставку, ніякого військового суду – так набагато простіше вирішити всі проблеми. У Гайдріха все ж був козир у рукаві: його інтереси збіглися з інтересами Гітлера, який саме вирішив узяти на себе командування армією, а значить, Фріча потрібно було усунути так чи інакше – такою була непорушна фюрерова воля.

5 лютого 1938 року газета «Фелькішер Беобахтер» вийшла із заголовком великими літерами: «Усю владу відтепер зосереджено в руках фюрера».

Гайдріху більше не треба ні про що турбуватися.

Військовий суд зрештою таки відбудеться, але на той час співвідношення сил уже буде зовсім іншим: після аншлюсу всі будуть

нетямитися від захвату, армія схилиться перед генієм фюрера й відмовиться роздмухувати проблему. Фріча буде виправдано, шантажиста ліквідовано, і більше про цю справу ніхто не згадає.

Гітлер ніколи не жартував з питаннями моралі. 1935 року, після прийняття Нюрнберзьких расових законів^[13], він офіційно заборонив євреям мати статеві зносини з арійками, а арійцям – із єврейками. Карою за порушення була в'язниця.

Дивовижна річ, але карали тільки чоловіків. Очевидно, такою була воля фюрера, щоб жінки – чи то арійки, чи то єврейки – не були юридично відповідальні.

Гайдріх, святіший за папу римського, не хоче про це навіть чути. Схоже, така нерівноправність між чоловіками й жінками ображає його почуття справедливості (щоправда, лише в тому разі, якщо жінка – єврейка). Тому 1937 року він надсилає кримінальній поліції та гестапо таємні інструкції, згідно з якими кожен вирок, виголошений німцем за зв'язок із єврейкою, автоматично тягне за собою арешт партнерки, яку належить потайки відправити до концентраційного табору.

Отже, у тих рідкісних випадках, коли від нацистських керівників вимагалася певна поміркованість, вони не боялися йти проти наказів фюрера. Цікавий факт, якщо пригадати, що після війни вони виправдовували свої злочини тим, що musiли виконувати накази в ім'я військової честі й складеної присяги.

Наче вибух бомби – аншлюс! Австрія «вирішує» нарешті «знову приєднатися» до Німеччини. Це перший етап народження Третього райху. Водночас це також хитрий маневр, яким Гітлер скоро має намір скористатися ще раз: завоювати країну без жодного пострілу.

Новина ця в Європі наробила чимало шуму. Полковник Моравець, що перебуває в Лондоні, цілком логічно прагне якомога швидше повернутися до Праги, але рейсів, які б йому підходили, немає. Все ж йому вдається вилетіти до Франції. Опинившись на мисі Аг, Моравець вирішує решту дороги подолати на потязі. Залізниця – це, звісно, чудово, але тут є одна невеличка проблема. Щоб із Франції дістатися до Праги, потрібно перетнути... Німеччину.

Неймовірно, але Моравець вирішує ризикнути.

Таким чином, маємо унікальну ситуацію: 13 березня 1938 року голова чехословацьких спецслужб протягом кількох годин їде потягом через нацистську Німеччину.

Я намагаюся уявити собі цю подорож. Природно, що Моравець, зі свого боку, прагне привертати якомога менше уваги. Звісно, він спілкується німецькою, але я не впевнений, що його акцент не викликає підозр. Утім, Німеччина ще не перебуває в стані війни, а німці, хоч і розтривожені промовами Гітлера про світове єврейство та внутрішніх ворогів, ще не настільки підозріливі, якими стануть згодом. І все ж обережний Моравець, коли купляє квиток, мабуть, обирає того касира, який видається йому або найприязнішим, або найдурнішим.

Я гадаю, що, зайшовши у вагон, він шукає порожнє купе, де сідає:

1) або біля вікна – тоді він зможе повернутися спиною до можливих супутників і, вдавши, ніби милується краєвидами за вікном, позбавить їх бажання починати розмову і водночас стежитиме за тим, що діється в купе, завдяки відображенню у склі;

2) або біля дверей, щоб мати змогу спостерігати за коридором.

Припустімо, що він сів біля дверей.

Свідомий своєї важливості й, можливо, дещо гордий нею, Моравець, мені здається, думає про те, що гестапо не пошкодувало б нагороди, якби дізналося, кого перевозила німецька залізниця того дня.

Кожен рух у вагоні змушує його нервуватися.

Кожна зупинка потяга.

Час від часу заходять люди й підсідають у купе до Моравця, і скоро вагон наповнюється підозрілими особами. Звісно, там є й бідняки, і люди, що подорожують родинами, – щодо них непокоїтися особливо не варто, але є й добре вдягнуті чоловіки.

Коридором пройдеться чоловік без капелюха, і Моравець замислюється над цією деталлю. Він згадує своє стажування в СРСР, коли йому довелося почути, що там, у Радянському Союзі, чоловік у капелюсі – це точно або іноземець, або працівник НКВД. У такому разі, ким у Німеччині може бути чоловік без капелюха?

Я думаю, Моравець робить багато пересадок, не одну годину чекає на потяги, просиджуючи на вокзалах, а це додаткове напруження. Він чує, як продавці газет, наче на аукціоні, істерично й переможно вигукують заголовки свіжих новин. Моравець, певна річ, мусив кілька разів повторювати маневр із залізничними касами, бодай якомога довше приховувати, куди насправді прямує.

Зрештою він прибуває на митницю. Гадаю, документи Моравець мав фальшиві, але яка національність у них зазначена, я не знаю. Хоча напевне тут нічого сказати не можна, адже в Лондоні він був із місією, узгодженою з англійською владою. А перед поїздкою до столиці Великої Британії на кілька днів затримався в балтійських країнах, де, мабуть, зустрічався з колегами. Таким чином, він не потребував прикриття і, можливо, не забезпечив собі жодного.

Можливо, Моравця, документи якого були в цілковитому порядку, пропустили без будь-яких запитань. Однак, навіть у такому разі, час для чека мусив зупинитися на кілька тих особливих секунд, протягом яких прикордонник пильно вивчав його паспорт.

Хай як там було, а Моравець перетнув кордон.

Коли він вийшов із потяга і, ступивши на рідну землю, усвідомив, що небезпека позаду, його охопило безмежне полегшення.

Пізніше Моравець зізнається, що відтоді йому дуже довго не доводилося зазнавати приємних почуттів.

Австрія – перша здобич Райху. Країна за один день перетворюється на німецьку провінцію, і сто п'ятдесят тисяч австрійських євреїв нараз опиняються під владою Гітлера.

1938 року про їхнє винищення ще не йшлося. Схилялися скоріше до того, щоб змусити їх виїхати з країни.

Щоб організувати еміграцію австрійських євреїв, до Відня відряджають уповноваженого Службою безпеки молодого унтерштурмфюрера СС. Він дуже швидко оцінює ситуацію, і в голові в нього з'являється море ідей. Найбільше пишається офіцер, якщо вірити його заявам на судовому процесі двадцять два роки по тому, своєю ідеєю «стрічкового конвеєра». Щоб дістати дозвіл на еміграцію, євреям потрібно зібрати товстенну теку із купою різноманітних документів. Щойно теку зібрано, вони можуть здавати її до Бюро єврейської еміграції, де їхні документи потрапляють на конвеєр. Практична мета такої процедури: вилучити у євреїв усе цінне за якомога коротший час і не випускати з країни, доки вони законним чином не позбудуться свого майна. Наприкінці конвеєрної лінії майбутній емігрант дістане з кошика свій паспорт.

Так п'ятдесят тисяч австрійських євреїв зможуть уникнути гітлерівської пастки, перш ніж вона заляпнеться. На той час це рішення певним чином влаштувало всіх: євреї щасливі, що дешево відбулися, нацисти ж тішаться, що прибрали до своїх рук значні суми. У Берліні Гайдріх вважає операцію успішною, і протягом якогось часу еміграція всіх євреїв із Райху розглядатиметься як реальне вирішення, найкраща відповідь на «єврейське питання».

А ще Гайдріх запам'ятає ім'я унтерштурмфюрера, який так добре попрацював у Відні з євреями: Адольф Айхман.

Саме у Відні Айхман виявив принцип, який ляже в основу подальшої політики депортації та знищення людей: вимагати від жертви активної співпраці. І справді, євреїв завжди закликатимуть самим звертатися до німецьких органів влади. У більшості випадків – чи то 1938 року для еміграції, чи то для відправлення в Трєблінку чи Аушвіц – вони відгукуватимуться на вимоги своїх ворогів. Без цього неможливо було проводити будь-яку політику масового винищення, адже німці зіштовхнулися б із нерозв'язною проблемою перепису своїх жертв. Іншими словами, безперечно, були б численні вбивства, але все змушує думати, що про геноцид мова б не йшла.

Інтуїція – характерна його риса – відразу ж підказала Гайдріху, що Айхман – талановитий чиновник, якого можна зробити цінним помічником. Тоді ще жоден із них не здогадувався, що 1938 рік – це підготовка до 1943-го. Тим часом усі погляди вже обертаються до Праги. Але, знову ж таки, ні Гайдріх, ні Айхман іще не знали, яку роль кожному з них доведеться там відіграти.

53

Утім, уже спостерігаються певні ознаки. Протягом кількох років Гайдріх вимагає від своїх керівників відділів старанного вивчення «єврейського питання» й чує відповіді такого гатунку:

– Слід позбавити євреїв засобів до існування – і не тільки економічних. У них не повинно бути майбутнього в Німеччині. Старшому поколінню можна дозволити спочити тут із миром, але тільки не молодим – їх потрібно спонукати до виїзду з країни. Що ж до методів, то сварливий антисемітизм треба рішуче відкинути. Щурів винищують не револьвером, а отрутою і газом.

Метафора, буйна уява чи підсвідомість, яка вирвалася назовні? У всякому разі відчувається, що цей керівник відділу вже має у своїй голові певні думки з цього приводу. Доповідь датовано травнем 1934 року: есесівець виявився провидцем!

54

У самому центрі історичної області, що колись називалася Богемією, на схід від Праги, дорогою до Оломоуца лежить невеличке місто, що перебуває у списку Світової культурної спадщини ЮНЕСКО, – Кутна Гора. У цьому містечку є і мальовничі вулички, і прекрасний кафедральний собор у готичному стилі, але найголовніша його пам'ятка – це Костниця, неймовірний осуарій зі склепіннями і стрілкуватими арками, викладеними із мертвотно-білих людських черепів.

1237 року Кутна Гора і не підозрювала, що має в собі заразного мікроба Історії, яка ще тільки готується розпочати один зі своїх іронічних розділів, довгий і жорстокий, таємницею котрого вона володіє. Розділ, що триватиме сім століть.

Богемією і Моравією правив син Пржемисла Отакара I, король Вацлав I, який належав до славної династії Пржемисловичів. Владар був одружений із німецькою принцесою, Кунігундою, донькою римського короля Філіппа Швабського, гібеліна із грізного дому Гогенштауфенів. Отож у боротьбі між гвельфами, союзниками папи римського, і гібелінами, прихильниками імператора, Вацлав підтримував Священну Римську імперію, і коли та зазнавала нападів із боку папської курії, міць імперії підсилювалася цим союзом. Тим часом чорний орел посеред язиків полум'я поступається місцем на щиті двохвостому білому леву, який відтоді стає новим гербом королівства. Держава наїжачується баштами замків. Дух лицарства витає в повітрі.

Незабаром Прага матиме свою Старо-Нову синагогу.

Кутна Гора на той час – лише невелике поселення, аж ніяк не одне з найбільших міст Європи.

Це могла бути сцена з якогось середньовічного вестерна. Спадає ніч, і в корчмі, у якій міг би пиячити сам Фальстаф, сидять місцеві мешканці разом із кількома мандрівниками. Завсідники п'ють і залицяються до служниць, яких щипають за сідниці, утомлені мандрівники мовчки їдять, а злодії сидять перед своїми кухлями, яких вони ледве торкнулися, і спостерігають за тим, що діється в корчмі, обмірковуючи свої темні справи. Надворі дощить, і чути іржання із сусідньої стайні. Аж тут на порозі з'являється сивобородий дід. Його благоденська одежина змокла до нитки, черевики в багні, а з полотняного капелюха дзюрком стікає вода. У Кутній Горі всі знають цього чоловіка, це старий дурник, що живе в горах, і тому ніхто не звертає на нього жодної уваги. Чоловік сідає за стіл, замовляє випити, потім поїсти, потім знову випити. Вимагає, щоб закололи свиню. За сусіднім столиком вибухають реготом. Недовірливий корчмар запитує, чи має старий чим заплатити. Тоді в очах чоловіка спалахує переможний вогник. Він кладе на стіл потертий шкіряний капшучок і починає повільно розшморгувати зав'язку. Відтак дістає звідти невеличкий сіруватий камінець і вдавано недбалим рухом передає його корчмареві

для огляду. Той, насупивши брови, бере двома пальцями камінець і підносить його ближче до світла смолоскипа, що горить у стіні. Зненацька подив з'являється на його обличчі. Корчмар аж відсахнувся, вражений. Він упізнав метал. Це самородок срібла.

Пржемисла Отакара II, сина Вацлава I, назвали, як і його діда, на честь їхнього пращура, Пржемисла Орача, якого в незапам'ятні часи взяла собі за чоловіка княжна Любуша, легендарна засновниця Праги. Через це Пржемисл Отакар II більше ніж будь-який інший правитель, за винятком хіба що його діда, почувається охоронцем величі чеського королівства. І тут йому ніхто не дорікне, що король її не зберіг: завдяки срібним копальням, Богемія від початку правління Пржемисла Отакара II мала сто тисяч срібних марок річного прибутку, що робило її однією з найбагатших держав Європи у тринадцятому столітті, уп'ятеро багатшою за Баварію, наприклад.

Але той, кого прозвали Королем Залізним і Золотим (треба зауважити, що таке прізвисько є зовсім не справедливим щодо того дорогоцінного металу, який і дав правителеві його статки), як і кожен монарх, не хоче задовольнитися тим, що має. Він знає, що процвітання його королівства тісно пов'язане із цими срібними копальнями, і прагне пришвидшити видобуток. Усі ті, ще не торкнуті, скарби, що лежать під землею, позбавляють короля сну. Йому потрібно дедалі більше робочої сили. Але ж чехи – хлібороби, а не рудокопи.

Отакар замислено споглядає своє місто – Прагу. Із висоти замку він добре бачить ринок, що розкинувся довкола грандіозного Юдитинового мосту, одного з перших кам'яних мостів, що мали замінити попередні дерев'яні споруди. Він поєднує Старе Місто з Градчанами, поки що тільки з Градчанами, бо Мала Страна, як і Карлів міст, який побудують замість Юдитинового, з'являться пізніше. Маленькі кольорові цятки метушаться довкола купецьких яток, де продається все що завгодно: тканини, м'ясо, овочі й фрукти, коштовні оздоби й металеві прикраси. Король знає, що всі купці – німці. Чехи – народ селян, міста їх не приваблюють. Розмірковуючи так, владар, либонь,

відчуває жаль, якщо не зневагу. Отакар також знає, що престиж королівства визначається його містами, що дворяни, гідні такої назви, не сидять на своїх землях, а утворюють те, що французи називають королівським двором. У ті часи всі країни Європи намагаються копіювати цей зразок, і Отакар, як і решта, не уникнув французького впливу, але Франція для нього – це щось далеке, і тому малозрозуміле. Коли Отакар думає про приклад для своїх лицарів, перед його очима постають тевтонці, адже він воював пліч-о-пліч із ними в Пруссії під час хрестового походу 1255 року. Не він хіба заснував на полі бою місто Кенігсберг? Отакар цілковито орієнтується на Німеччину, бо йому здається, що в німецькому ладі втілено все найшляхетніше й найсучасніше. Тому, прагнучи процвітання для королівства, усупереч думці свого придворного радника, а понад те, усупереч думці свого канцлера, пробста Вишеградського капітулу, король вирішує вдатися до політики широкого сприяння німецькій імміграції в Богемію, виправдовуючи це потребою робочої сили для копалень. Ідеться про те, щоб заохотити сотні тисяч німецьких колоністів переселятися до його прекрасної країни. Сприяючи їм, надаючи землі й податкові пільги, Отакар сподівається водночас знайти серед них союзників, щоб послабити позиції місцевого вельможного панства, цих вічно жадібних і занадто небезпечних для нього Ризмбурків, Вітеків, Фалькенштейнів, до яких відчував тільки недовіру й презирство. Коли німецька аристократія зміцніє і набере ваги в Празі, Їглові, Кутній Горі, а потім і в усій Богемії та Моравії, історія покаже, що стратегію було обрано цілком правильну, хоча Отакар не проживе стільки, щоб скористатися з неї.

Однак у довгостроковій перспективі ідея все ж виявилася дуже невдалою.

Одразу після аншлюсу Німеччина з розважливістю, якої раніше за нею не помічали, надсилає Чехословаччині численні заспокійливі офіційні повідомлення: мовляв, у чехів немає жодної причини боятися

нападу, нехай навіть анексія Австрії й викликане цим побоювання, що їхню країну оточують, і можуть їх закономірно стурбувати.

Крім того, щоб уникнути непотрібного напруження, німецьким військам, що зайшли в Австрію, наказано в жодному разі не наближатися до чеського кордону ближче ніж на п'ятнадцять чи двадцять кілометрів.

Але в Судетах новина про аншлюс збурює неймовірний запал. Тепер тут тільки й мови, що про заповітну мрію: приєднатися до Райху. Раз по раз відбуваються демонстрації, зростає кількість провокацій. Усюди панують змовницькі настрої. Розповсюджуються пропагандистські листівки й брошури. Судетські німці, чиновники й службовці, починають систематично саботувати укази чехословацького уряду, спрямовані на стримування сепаратистської агітації. Бойкот чеської меншини в німецькомовних регіонах набирає безпрецедентного масштабу. Пізніше Бенеш у своїх спогадах напише, що був вражений тим містичним романтизмом, який зненацька охопив усіх богемських німців.

57

«Церковний собор у Констанці винний у тому, що закликав наших природних ворогів, усіх німців, які нас оточують, до несправедливої боротьби проти нас, хоча в них немає жодної на це причини, окрім як їхньої невоситимої люті до нашої мови».

Гуситський маніфест, близько 1420 року

58

Протягом чехословацької кризи Франція і Англія сказали Гітлерові «ні» лише один-єдиний раз. Та й то Англія це «ні» ледве

чутно прошепотіла...

19 травня 1938 року було помічено рух німецьких військ біля чехословацького кордону. 20 числа уряд Чехословаччини проголошує часткову мобілізацію своїх військ, цим самим цілком зрозуміло показуючи: якщо на країну нападуть, вона захищатиметься.

Франція, виявивши твердість, якої від неї ніхто вже й не очікував, реагує миттєво й заявляє, що виконає свої союзницькі зобов'язання, іншими словами, обіцяє надати Чехословаччині військову допомогу в разі німецької агресії.

Англія, неприємно здивована поведінкою французів, утім, підтримує позицію союзника. Щоправда, із невеличким, недвозначно висловленим зауваженням: у разі військового конфлікту про участь збройних сил Великої Британії не може бути й мови. Чемберлен пильнує, щоб його дипломати не виходили за межі ось такого малозрозумілого формулювання: «Неможливо сказати, чи в разі європейського конфлікту Велика Британія буде втягнута в нього як одна зі сторін». Можна було б виявити і більше рішучості.

Гітлер пізніше ще згадає про ці виверти, але зараз він лякається і відступає. 23 травня він повідомляє, що Німеччина не має загарбницьких намірів стосовно Чехословаччини, і поводить так, наче на чехословацькому кордоні нема ніякого скупчення військ. Офіційна версія звучить так: це звичайні військові маневри.

Але насправді Гітлер аж нетямиться від люті. Він почувується так, наче Бенеш його принизив, і дедалі більше прагне війни. 28 травня фюрер скликає найвищих офіцерів вермахту, щоб гаркнути:

– Чехословаччину буде стерто з карти! Така моя воля!

Бенеш, занепокоєний небажанням Великої Британії виконувати свої зобов'язання, телефонує чеському послові в Лондоні, щоб дізнатися новини. Їхня розмова, записана німецькою розвідкою, не лишає ані найменших сумнівів у тому, що чехи не мали жодної ілюзії стосовно своїх англійських колег, починаючи від Чемберлена, якого лаяли на всі заставки:

– Сучий син прагне тільки одного – полизати Гітлерові дупу!

– То приведіть його до тям!

– Яка там уже тьма в того старого верблюда! Він тямить лише, як нюхом відшукати купу, яку наклали нацисти, і крутитися довкола неї.

– Поговоріть у такому разі з Горацієм Вілсоном. Скажіть, щоб попередив прем'єр-міністра: Англії так само загрожує небезпека, якщо ми всі не виявимо потрібної рішучості. Зможете йому це пояснити?

– Розмовляти з Вілсоном? Та це ж справжній шакал!

Німці послужливо передали запис розмови англійцям. Чемберлен, схоже, страшенно образився і вже ніколи не зміг пробачити чехам.

Утім, саме Вілсон, радник Чемберлена з особливих доручень, спробує владнати суперечності між Німеччиною та Чехословаччиною, запропонувавши посередництво Англії. Але Гітлер невдовзі після цієї пропозиції відкине її:

– На біса мені потрібна ваша англійська вистава? Старий смердючий пес зовсім із глузду зсунувся, якщо намірився ошукати мене таким чином!

Вілсон здивується:

– Якщо гер Гітлер має на увазі нашого прем'єр-міністра, то я можу вас запевнити, що прем'єр-міністр не зсунувся з глузду, однак його непокоїть, що буде з миром у Європі.

Тоді Гітлер заявить навіпрямець:

– Слова його сраколизів мене не цікавлять. Єдине, що мене цікавить, – це мій народ, який живе в Чехії, мій стражденний народ, що його гнобить цей мерзотний педераст Бенеш! Я цього більше не терпітиму! Жоден порядний німець не зможе цього більше терпіти! Зрозумів мене, ти, тупа свиня?

Отже, принаймні в чомусь чехи й німці, схоже, досягли згоди: Чемберлен і його згряя – це сраколизи ще ті.

Дивно, але Чемберлен на німців ображався значно менше ніж на чехів, і далі ми побачимо, до яких прикрих наслідків це призвело.

А це ось уривок із напучувальної промови нашого славного прем'єр-міністра Франції, Едуара Даладье, яку він виголосив по радіо 21 серпня 1938 року: «Сьогодні, коли проти нас стоять авторитарні країни, які озброюються і споряджаються, узагалі не зважаючи на тривалість робочого часу, а поряд із нами країни демократичні намагаються досягти процвітання й гарантувати свою безпеку, запровадивши сорокавосьмигодинний робочий тиждень, що буде з Францією, яка стає дедалі біднішою і дедалі вразливішою? Чи застрягне вона в суперечностях, які загрожують її майбутньому? Поки міжнародна ситуація лишається такою складною, нам потрібно мати змогу працювати на підприємствах, що є ключовими для національної безпеки, понад сорок годин на тиждень, аж до сорока восьми».

Читаючи текст його промови, я подумав, що запрягти своїх земляків у ярмо, вочевидь, було вічною мрією французьких правих. Мене обурило реакційна еліта, яка, не усвідомлюючи ситуації, думала тільки про одне: як використати Судетську кризу, щоб поквитатися з Народним фронтом. Треба сказати, що 1938 року автори редакційних статей у буржуазній пресі паплюжили без усякого сорому робітників, які нібито більше ні про що й не думали, окрім як скористатися оплачуваною відпусткою.

Але батько доречно нагадав мені, що Даладье був радикал-соціаліст, а отже, мав би належати до Народного фронту. Я щойно перевірів – і справді, диво, та й годі: Даладье очолював міністерство національної оборони в уряді Леона Блюма! Мені аж дух перехопило, і я ледве добираю слова, щоб резюмувати: Даладье, колишній міністр національної оборони в уряді Народного фронту, звертається до питань національної оборони не для того, щоб завадити Гітлерові розділити Чехословаччину, а для того, щоб скасувати сорокагодинний робочий тиждень, тобто одне зі здобутків саме Народного фронту. На цій стадії політичного маразму зрада перетворюється мало не на витвір мистецтва.

26 вересня 1938 року Гітлер має виголошувати промову перед натовпом у берлінському Палаці спорту. Він уже потренувався на британській делегації, яка прибула до нього, щоб повідомити про відмову чехів негайно покинути Судети: «З нами, німцями, поводяться, наче з якимись неграми! 1 жовтня я зроблю із Чехословаччиною все, що мені заманеться! А якщо Франція і Англія вирішать напасти на мене – що ж, ласкаво просимо! Мені на них начхати! Досить уже цієї безглуздої балаканини!» – і вийшов.

Пізніше, на трибуні, перед доведеним до нестями натовпом він горлає:

– Протягом двадцяти років німці зазнавали утисків у Чехословаччині. Протягом двадцяти років німці Райху спостерігали за цим. Вони змушені були лишатися спостерігачами: не тому, що народ Німеччини погоджується з таким станом речей, а тому, що в нас не було армії й ми не могли простягнути руку допомоги нашим братам, не могли покарати їхніх гнобителів. Тепер усе змінилося. І демократичний світ обурюється! За ці роки ми навчилися зневажати демократичний світ. Нині ми бачимо в Європі лише одну могутню країну, і на чолі цієї країни стоїть людина, яка розуміє розпач нашого народу: це мій великий друг, Беніто Муссоліні. (Вигуки в натовпі: «Хайль, Дуче!») Пан Бенеш сидить у Празі й гадає собі, що з ним нічого не може статися, бо в нього за спиною Франція і Англія. (Тривалий сміх у залі.) Мої любі країни, я вважаю, що настала мить сказати все ясно і чітко. Пан Бенеш має сім мільйонів чехів, але тут народ, що налічує шістьдесят п'ять мільйонів. (Бурхливі оплески.) Я запевнив прем'єр-міністра Великої Британії, що, коли це питання буде вирішено, у Європі не залишиться територіальних проблем. Нам у Райху чехи не потрібні, але я заявляю перед німецьким народом: що стосується питання Судет, терпець мені вже вривається. Тепер панові Бенешу вирішувати: війна чи мир? Або він згодиться на мою пропозицію й нарешті надасть свободу судетським німцям, або ми здобудемо її самі. І нехай увесь світ собі це затамить!

Саме судетській кризі ми завдячуємо появою перших достеменних підтверджень Гітлерового божевілля. У той час будь-яка згадка про Бенеша чи чехів викликала у фюрера таку несамовиту лють, що він міг цілковито втратити контроль над собою. Так, наприклад, є свідчення про те, як він катався по підлозі й кусав краї килима. Через такі напади божевілля він дуже швидко дістав у середовищі, досі вороже налаштованому до нацизму, прізвисько Terrichfresser (Пожирач Килимів)^[14]. Чи збереглася в нього і в подальшому ця звичка гризти від люті килими, чи ці напади минули після Мюнхену^[15], я не знаю.

63

28 вересня 1938 року. Три дні до Мюнхенської угоди. Світ затамував дихання. Гітлер іще ніколи не поведився так погрозово. Чехи розуміють: якщо вони віддадуть Німеччині природну перепону, яку для їхньої країни становлять Судетські гори, їм кінець. Чемберлен проголошує: «Хіба не жахливо, фантастично, неймовірно те, що нам доведеться рити бліндажі через суперечку, що сталася в далекій країні між людьми, яких ми зовсім не знаємо?»

64

Сен-Жон Перс належить до тієї когорти письменників-дипломатів, що і Клодель чи Жироду, когорти, від якої мене верне. У його випадку ця інстинктивна огида видається мені особливо виправданою, зважаючи на його поведінку у вересні 1938 року.

Як генеральний секретар на Набережній д'Орсе^[16], Алексіс Леже (таке справжнє ім'я Сен-Жона Перса, і воно неабияк йому пасує^[17]) супроводжував Даладьє в Мюнхені. Цей пацифіст-екстреміст працював не покладаючи рук, щоб переконати французького прем'єр-міністра погодитися на всі вимоги німців. Він був присутній, коли представники Чехословаччини, які прочекали дванадцять годин, тому

що угоду вирішили підписувати без них, пройшли дізнатися про долю своєї країни.

Гітлер і Муссоліні вже пішли, Чемберлен демонстративно позіхає, збентежений Даладьє бундючиться, намагаючись приховати те, як він нервує. Коли пригнічені новиною чехи питають, чи потрібна якась відповідь або заява від їхнього уряду, французький прем'єр-міністр втрачає мову, цілком може бути, що від сорому (як тільки вони там не задихнулися від сорому – Даладьє і всі решта!), і відповідати береться його помічник, Леже. Той говорить так зарозуміло й нахабно, що його тодішній співрозмовник, чехословацький міністр закордонних справ, згодом лаконічно зауважив: «Це ж француз». Усім нам, французам, слід добре замислитися над цими словами.

Угоду укладено, ніякої відповіді не потрібно. Але чеський уряд цього самого дня, не пізніше за 15.00 (була третя година ночі), має надіслати свого представника до Берліна для участі в засіданні комісії, якій доручено реалізацію угоди. У суботу до Берліна повинен прибути ще один чехословацький делегат, щоб погодити всі деталі передачі Судет німцям. Що далі дипломат виголошує ці розпорядження, то жорсткішим стає його тон. Один із двох чеських представників, що стояли перед ним, розплакався. Роздратований Леже, наче щоб виправдати свою грубість, додає, що ситуація стає загрозливою для всього світу. Без жартів!

Таким чином, смертний вирок Чехословаччині, моїй улюбленій країні, виголосив – ледве не перформативно – французький поет.

Біля дверей його готелю в Мюнхені Леже зустрічає журналіст і запитує:

– Месьє посланнику, тепер, коли цей договір підписано, ми зможемо все-таки відчутти полегшення?

Секретар із Набережної д'Орсе мовчить, а потім зітхає:

– Авжеж, полегшення... таке, яке відчуваєш, коли накладеш собі в штани.

Цього запізнілого визнання з доданим до нього дотепом не досить, щоб компенсувати негідний учинок Сен-Жон Перса, який повівся як справжнє лайно. Сам він із тою безглуздою манірністю гречного дипломата сказав би «екскремент».

66

Газета «Таймс» про Чемберлена: «Ще жодного звитяжця, який повертався з перемогою, здобутою на полі бою, не було увінчано такими благородними лаврами».

67

Чемберлен після прибуття до Лондона: «Дорогі друзі, удруге в нашій історії прем'єр-міністр привозить на Даунінг-стріт почесний мир із Німеччиною. Я вірю, що цього разу мир триватиме до кінця наших днів».

68

Крофта, міністр закордонних справ Чехословаччини: «Нас змусили до цього. Сьогодні наша черга, завтра настане черга інших».

69

Через якусь дитячу педантичність я вагався, чи варто згадувати найвідоміше французьке висловлювання про цю темну справу, але не можу не процитувати Даладье, якого біля трапа літака гучно вітав натовп:

– Йолопи! Якби вони тільки знали, що на них чекає...

Дехто, утім, сумнівається, що Даладьє взагалі це казав, що він мав такий тверезий погляд на речі й що в нього лишилося ще хоч трохи бравади. Ці слова в романі «Відстрочення» приписав йому Сартр.

70

У всякому разі, промова Черчилля, яку він виголосив у Палаті громад, відзначалася значно більшою проникливістю і, як завжди, значно більшою величчю: «Ми зазнали цілковитої поразки... (Тут Черчиллю доводиться надовго урватися, доки не стихнуть свист і вигуки обурених парламентарів.) Ми опинилися посеред катастрофи небаченого масштабу. Шлях до гирла Дунаю, шлях до Чорного моря відкрито. Усі країни Центральної Європи і басейну Дунаю буде втягнуто в широку сферу нацистської політики, що йде з Берліна. І не думайте, що цим усе закінчиться. Це лише початок...»

Трохи згодом Черчилль узагальнює все ним сказане у безсмертному хіазмі: «У вас був вибір між війною і безчестям. Ви обрали безчестя, а тепер матимете війну».

71

Лунає дзвін, лунає зради дзвін
Хто ті, що в нього подзвонили?
Це мила Франція і вірний Альбїон.
А ми їх так любили.

Франтішек Галас

72

«Переступивши через напівтруп зрадженої нею нації, Франція повернулася до белоту^[18] й Тіно Россі^[19]».

Монтерлан^[20]

73

Дві великі західні демократії відступили перед нахабними домаганнями німців, Гітлер може святкувати. Але натомість він повертається до Берліна у вкрай поганому гуморі, лаючи Чемберлена:

– Цей тип не дав мені ввійти в Прагу.

Справді, що фюрерові кілька гір? Змусивши чехословацький уряд поступитися, дві боягузливі нації, Англія і Франція, на якийсь час позбавили німецького диктатора змоги досягнути своєї справжньої цілі: не просто відкряяти шматок від Чехословаччини, а «стерти її з карти», або ж, інакше кажучи, перетворити на провінцію Райху... Сім мільйонів чехів, шістьдесят п'ять мільйонів німців... лише питання часу...

74

1946 року на Нюрнберзькому процесі представник Чехословаччини запитав Кейтеля, керівника німецького Генштабу:

– Якби західні держави підтримали Прагу, чи напав би Райх на Чехословаччину 1938 року?

На що Кейтель відповів:

– Звісно, ні. Ми не були достатньо сильними військово.

Хоча Гітлер і скаженіє, але Англія і Франція розчахнули перед ним двері, від яких у нього не було ключа. І, цілком очевидно, зробивши йому таку ласку, підштовхнули до подальших дій.

Саме тут, у мюнхенській пивниці «Бюргербройкеллер», усе й почалося рівно п'ятнадцять років тому. Але цього вечора у величезному приміщенні бару три тисячі людей зібралися не для того, щоб відзначити чергову річницю Пивного путчу. Промовці, змінюючи один одного, сходять на трибуну, і всі вимагають відплати: два дні тому в Парижі сімнадцятилітній єврей убив секретаря німецького посольства, прагнучи помститися за депортацію батька. Гайдріх на своїй посаді не може не знати, що втрата не дуже велика: секретар перебував під наглядом гестапо через свої антинацистські погляди. Але такої нагоди не можна марнувати. Геббельс доручив йому масштабне завдання. Вечір у пивниці йде повним ходом, а Гайдріх тим часом надиктовує свої розпорядження: тієї ночі мають відбутися стихійні маніфестації. Усім поліційним підрозділам належить негайно зв'язатися з уповноваженими від партії та СС. Поліція не повинна стримувати маніфестацій. Єдине, про що потрібно подбати, – це вжити заходів для захисту життя і майна німців (наприклад, не слід підпалювати ті синагоги, вогонь із яких може перекинутися на сусідні будівлі). Торговельні приміщення й приватні будинки євреїв можна нищити, але не грабувати. Треба арештувати стільки євреїв, особливо заможних, скільки вмістять в'язниці. Після їхнього арешту належить негайно зв'язатися з відповідними концентраційними таборами і якомога скоріше відправити в'язнів туди. Розпорядження розіслано о 01.20.

Штурмові загони СА уже в дорозі, слідом за ними вирушають і есесівці. На вулицях Берліна і всіх великих німецьких міст товчуть на друзки вітрини єврейських крамниць, викидають меблі з вікон єврейських квартир, господарів б'ють, якщо не арештовують, ба навіть убивають. На вулицях валяються розламані друкарські й кравецькі машинки, а подекуди і піаніно. Погроми тривають усю ніч. Порядні люди затаїлися у своїх домівках, найбільш цікаві спостерігають за видовищем і не втручаються, вони наче мовчазні примари, і природу їхнього мовчання годі зрозуміти: прихильно вони ставляться до погромів, чи не схвалюють їх, чи не ймуть віри власним очам, чи, може, задоволені тим, що відбувається.

В одному з німецьких міст штурмовики грюкають у двері вісімдесятиоднолітньої пані. Відчинивши й побачивши їх, вона посміхається:

– Такі поважні гості в мене сьогодні з самого рання! – Але коли штурмовики наказують їй одягатися і йти за ними, пані сідає на канапу й заявляє: – Я не буду вдягатися і нікуди я за вами не піду. Робіть зі мною, що хочете.

Потім, коли вона повторює: «Робіть зі мною, що хочете», – старший штурмовик дістає пістолет і стріляє їй у груди. Пані відкидається на канапу. Штурмовик заганяє ще одну кулю їй у голову. Старенька падає з канапи й котиться підлогою. Але вона ще жива. Вона обертає голову до вікна й ледь чутно хрипить. Тоді старший стріляє втретє, просто в лоб, із відстані десяти сантиметрів.

В іншому місті штурмовик вилазить на дах сплюндрованої синагоги і, розмахуючи сувоями Тори, кричить:

– Підітріться цим, жиди!

А потім розкидає сувої, наче серпантин. Ось він, цей неповторний стиль.

У доповіді мера ще одного містечка можемо прочитати таке: «Акція, спрямована проти євреїв, пройшла швидко і без особливих труднощів. Унаслідок ужитих заходів одна єврейська пара кинулася в Дунай».

Усі синагоги палають, але Гайдріх своє ремесло знає: він уже наказав, щоб усі знайдені там архіви було перевезено до штаб-квартири СД. На Вільгельм-штрассе прибувають ящики з паперами. Нацисти обожнюють палити книжки, але не документи. Німецька хазайновитість? Хтозна, чи не підтиралися штурмовики паперами з дорогоцінних архівів...

Наступного дня Гайдріх надсилає Герінгу першу таємну доповідь: поки що дати точну оцінку руйнуванням, яких зазнали єврейські крамниці й будинки, неможливо. Вісімсот п'ятнадцять знищених магазинів і сто сімдесят один спалений чи зруйнований житловий будинок – ці цифри відображають лише невелику частину справжнього масштабу погромів. Із вогнем пішло сто дев'ятнадцять синагог, ще сімдесят шість зруйновано дощенту. Арештовано двадцять тисяч євреїв. Відомо про тридцять шість убитих. Тяжкопоранених так само тридцять шість. Усі вбиті й поранені – євреї.

Крім того, Гайдріху повідомили про випадок згвалтування: тут уже йдеться про порушення Нюрнберзьких расових законів, відповідно до яких винних буде затримано, вигнано з партії та віддано до суду. А ось тих, хто вбивав, чіпати не будуть.

Через два дні Герінг скликає нараду в будівлі міністерства повітряного транспорту, щоб відшукати спосіб, як перекласти всі завдані збитки від погрому на євреїв. Адже, як йому повідомили представники страхових компаній, вартість самих тільки вітрин становить п'ять мільйонів марок (ось чому ці події згодом назвуть Кришталевою ніччю). Виявилось, що часто-густо власниками будинків, у яких євреї відкривали свої крамнички, були арійці, яким тепер треба все відшкодовувати. Про те, скільки ця операція коштуватиме, не подумав ніхто, а найменше, схоже, це турбувало міністра економіки. Герінг розійшовся не на жарт. Він кричить Гайдріхові, що, замість знищувати таке цінне майно, краще було порішити кілька сотень євреїв. Гайдріх, якого ці слова зачепили, відповідає, що вбито тридцять п'ять євреїв.

Згодом, знаходячи способи змусити євреїв самих заплатити за погроми, Герінг заспокоюється, і атмосфера стає менш напруженою. Гайдріх чує, як хтось у розмові з Геббельсом жартує: мовляв, слід улаштувати євреям резервації в лісі. А Геббельс відповідає, що треба там поселити ще якихось тварин, що скидаються на євреїв, наприклад, лосів із їхніми здоровенними носами. Усі регочуть, не смішно тільки представникам страхових компаній, яких план фінансування, запропонований фельдмаршалом, не надто переконав. Не сміється й Гайдріх.

Наприкінці наради, коли вже вирішено конфіскувати все майно євреїв і заборонити їм будь-яку участь у комерційній діяльності, він вирішує змінити акцент дискусії:

– Навіть якщо євреїв усунути від економічного життя країни, головна проблема все одно залишиться. Євреїв треба змусити покинути Німеччину. А поки вони ще тут, я пропоную запровадити для євреїв знак, за яким їх можна було б відрізнити від інших людей.

– Запровадимо для них форму! – вигукує Герінг, завжди небайдужий до всяких одяганок.

– Ні, усе-таки знак, – відповідає Гайдріх.

Утім, на цій доленосній ноті нарада не завершується. Вирішують також заборонити євреям учитися в державних школах, лікуватися в державних лікарнях, відвідувати пляжі й морські курорти. Купляти щось у крамницях відтепер вони змушені будуть тільки в певні години. Однак від ідеї призначити їм окремі вагони чи відділення в громадському транспорті відмовляються через заперечення Геббельса: а до чого ж насправді це призведе, коли буде надмір пасажирів? Німці тіснитимуться, тоді як євреї їхатимуть із комфортом у своєму вагоні! Одним словом, нарада сягнула того рівня, на якому кожна дрібниця щонайретельніше обговорюється і щонайпильніше досліджується.

Серед інших обмежень для євреїв Гайдріх пропонує скасувати свободу пересування. Тоді Герінг, напад люті в якого вже минув, наче нічого й не було, порушує засадниче питання:

– Але ж, любий Райнгарде, у такому разі вам не обійтися без гетто. Їх обов'язково доведеться створювати у великій кількості в усіх великих містах.

Гайдріх відповідає, схоже, безапеляційним тоном:

– Я хотів би відразу ж висловити свою позицію стосовно питання гетто. Із поліційного погляду забезпечення порядку я вважаю неможливим облаштування гетто у формі цілковито ізольованого кварталу, де проживали б тільки євреї. Контролювати такий квартал, де євреї спілкуються тільки з євреями, буде неможливо. Таке місце неминуче стане прихистком для злочинців, а також вогнищем епідемії. Ми не хочемо дозволяти євреям мешкати в тих самих будинках, що й німці, але сьогодні ситуація така, що німці, які живуть у будинку чи у кварталі поруч із євреями, змушують їх поводитися пристойно. Зараз нам вигідніше контролювати євреїв під пильним оком усього німецького населення, ніж нагромаджувати їх тисячами у кварталі, де поліціянти не зможуть забезпечити належного нагляду за їхнім щоденним життям.

Рауль Гільберг вважає, що цей «поліційний погляд» відображає розуміння Гайдріхом своєї справи і водночас його уявлення про німецьке суспільство: він розглядає все населення як таку собі допоміжну поліцію, що повинна стежити за євреями й повідомляти йому про все підозріливе. Повстання у Варшавському гетто 1943 року,

на придушення якого німецькій армії знадобиться три тижні, підтвердить його міркування: євреям довіряти не слід. Але поряд із тим Гайдріхові відомо й те, що мікроби на расові відмінності не зважають.

Пан Тісо – маленький опецькуватий чоловічок, який до історії ввійшов як один із найбільших колабораціоністів. Ненависть до центральної чеської влади визначила йому долю словацького Петена^[21]. Для архієпископа Братислави Тісо незалежність Словаччини стала метою всього життя, і завдяки Гітлерові він наблизився до цієї мети. 13 березня 1939 року, коли дивізії вермахту готові були ринути в Богемію та Моравію, райхсканцлер приймає в себе майбутнього словацького президента.

Усе як зазвичай: Гітлер говорить, його співрозмовник слухає. Слухає і не знає, чи йому тішитися, чи тремтіти від страху. Чому те, чого він завжди так жадав, мусить статися у формі ультиматуму й шантажу?

Гітлер пояснює. Чехословаччина має дякувати Німеччині за те, що її не було понівечено ще більше. Удовольнившись анексією Судет, Райх довів свою доброзичливість. А ось чехи не виявили жодної вдячності. Протягом останніх тижнів становище стало просто неможливим. Провокації за провокаціями. Німців, які ще лишилися на чеській території, утискають і переслідують. Відроджується дух уряду Бенеша (згадавши це ім'я, Гітлер спалахує).

Словаки його розчарували. Після Мюнхену він посварився зі своїми друзями-угорцями, не дозволивши їм захопити Словаччину. Тоді він гадав, що словаки хочуть незалежності.

То хоче Словаччина незалежності чи ні? Це вже питання навіть не днів, це питання годин. Якщо хоче, Гітлер їй допоможе, візьме під свою опіку. Але якщо вона відмовляється відділятися від Праги або навіть вагається, Гітлер лишить її напризволяще: Словаччина стане іграшкою в руках подій, за які він більше не буде відповідальний.

Саме в цю мить Гітлер отримує повідомлення від Ріббентропа про начебто переміщення угорських військ, помічене біля словацького кордону. Ця невеличка вистава допомагає Тісо – якщо в цьому була потреба – краще усвідомити нагальність ситуації, а також зрозуміти свій вибір: або Словаччина проголошує незалежність і стає сателітом Німеччини, або її поглине Угорщина.

Тісо відповідає: словаки покажуть себе гідними тої ласки, яку виявляє їм фюрер.

78

За Мюнхенською угодою в обмін на передавання Німеччині Судет Англія і Франція гарантували Чехословаччині непорушність її нових кордонів. Але незалежність Словаччини все змінює. Як захищати країну, якої більше не існує? Зобов'язання ж було щодо Чехословаччини, а не щодо Чехії. Так відповідають англійські дипломати своїм празьким колегам, коли ті звертаються до них по допомогу. Невдовзі відбудеться німецьке вторгнення. Цього разу боягузтво Англії і Франції матиме навіть законне виправдання.

79

14 березня 1939 року о 22.40 до Ангальтського вокзалу в Берліні прибуває потяг із Праги. Із вагона виходить одягнутий у чорне старий чоловік із обвислою губою, рідким волоссям і згаслим поглядом. Це президент Еміль Гаха, який змінив Бенеша після Мюнхенської змови, прибув благати Гітлера, щоб той змилювався над його країною. Гаха не полетів літаком через хворобу серця, натомість приїхав потягом разом зі своєю донькою та міністром іноземних справ.

Гаха боїться того, що чекає на нього тут. Йому відомо, що німецькі війська вже перетнули кордон і зосереджуються довкола Богемії. Вторгнення не уникнути, і Гаха прибув сюди лише задля переговорів про почесну капітуляцію. Я думаю, він був цілком готовий

погодитися на умови, подібні до тих, які було нав'язано словакам: статус незалежної держави, але під контролем Німеччини. А боїться він того, що його країна може, не більше й не менше, зникнути остаточно.

Тому подиву Гахи немає меж, коли він ступає на перон і бачить перед собою почесну варту. Сам міністр закордонних справ Німеччини Ріббентроп прибув на вокзал, щоб привітати його. Ріббентроп дарує доньці чеського президента пишний букет квітів. Кортєж, що ним везуть чеську делегацію, саме такий, яким і належить зустрічати голову країни. Гаха ж іще досі голова країни. Йому стає трохи легше дихати. Німці поселили його в найкращих апартаментах розкішного готелю «Адлон». Донька Гахи знаходить на своєму ліжку коробку шоколадних цукерок – особистий подарунок від фюрера.

Потім чеського президента відвозять до райхсканцелярії, де його також зустрічає почесна варта з есесівців. Гаха трохи заспокоюється.

Утім, коли він заходить до кабінету, враження його дещо змінюється. Поруч із Гітлером чеський президент упізнає Герінга й Кейтеля, чия присутність як військових очільників не віщує нічого доброго. Та й вираз обличчя Гітлера не такий, на який можна було розраховувати, зважаючи на те, як тепло приймали Гаху досі. Та ледве зібрана дрібка впевненості зникає, і саме в цю мить Еміля Гаху засмоктує без вороття в драговину Історії.

– Я можу запевнити фюрера, – каже він перекладачеві, – що ніколи не вплутувався в політичні ігри. Я, так би мовити, не мав жодних справ ні з Бенешем, ні з Масариком, а коли таки доводилося зустрічатися з ними, я завжди відчував до них неприязнь. Уряд Бенеша був мені настільки відразливим, що після Мюнхену, я запитав себе, чи варто нам узагалі лишатися незалежними. Я переконаний, що доля Чехословаччини лежить у руках фюрера, і я переконаний, що це добрі руки. Фюрер, я певен цього, – саме та людина, яка розуміє мене, коли я кажу, що Чехословаччина має право на існування як держава. На Чехословаччину багато нарікають через те, що зосталося ще багато прихильників Бенеша, але мій уряд вживає всіх заходів, щоб змусити їх замовкнути.

Потім слово бере Гітлер, і, за свідченням перекладача, Гаха перетворюється на кам'яну статую, коли чує, що той каже:

– Ця подорож, яку президент здійснив попри свій літній вік, може дати велику користь його країні. Німеччина справді готується найближчими годинами ввести війська в Чехословаччину. Я не плекаю ворожнечі до жодної нації. І якщо той оцупок Чехословаччини ще існує, то лише завдяки моїй добрій волі й тому, що я з повагою ставлюся до своїх обов'язків. Але нічого не змінилося навіть після відставки Бенеша, Чехословаччина поводить себе так само! А я ж попереджав! Я казав: якщо провокації не припиняться, я знищу чехословацьку державу повністю! А провокації так і не припинилися! Отже, жереб кинуто... Я наказав німецьким військам *зайняти Чехословаччину й вирішив приєднати її до німецького Райху.*

За словами перекладача, якби не очі, неможливо було б сказати, чи Гаха та його міністр іще живі.

А Гітлер провадить далі:

– Завтра о шостій годині ранку німецька армія ввійде в Чехословаччину з усіх боків одночасно, а німецькі літаки займуть усі летовища. Можливі два варіанти того, як розгортатимуться події. Або німецькі війська зіштовхнуться зі спротивом – у такому разі будь-який опір буде жорстоко придушено. Або все відбувається мирно, і тоді я погоджусь надати Чехії автономію та зберегти певну національну свободу.

Мною керує аж ніяк не ненависть, єдина моя мета – це захист Німеччини, але якби Чехословаччина не поступилася в Мюнхені, я не вагаючись винищив би всіх чехів, і ніхто не зміг би мені завадити. Якщо тепер чехи хочуть воювати, що ж – за два дні чеська армія припинить своє існування. Звісно, будуть втрати і серед німців, але якраз це й викличе в мене ненависть до чеського народу і змусить – заради безпеки власного народу – відмовитися від наміру надати їм автономію.

Світові байдуже до вашої долі. Коли я читаю закордонну пресу, мені стає шкода Чехословаччину. Я згадую відому цитату з «Отелло»: «Мавр зробив свою справу, мавр може йти...»^[22]

Схоже, ця відома цитата стала примовкою в Німеччині, але я не зовсім розумію, навіщо Гітлер увернув її сюди, що він мав на увазі... Кого він назвав «мавром»? Чехословаччину? Але що ж тоді вона вчинила такого? І куди б могла піти?

Перша здогадка: із погляду німців Чехословаччина була потрібна західним демократіям лише для того, щоб послабити Німеччину після 1918 року, а тепер, коли завдання виконано, вона може припиняти своє існування. Але така думка щонайменше неточна: Чехословаччину було створено, щоби ствердити розпад Австро-Угорщини, а не Німеччини. До того ж якщо завданням Чехословаччини було послабити німців, то навряд чи 1939 рік, коли Німеччина відновила свою могутність, приєднала Австрію і поводитися дедалі загрозливіше, був саме тим роком, коли це завдання можна було вважати виконаним.

Ось тоді друга здогадка: «мавр» – це західні демократії, які зробили все, що могли, у Мюнхені, щоб уникнути гіршого (мавр зробив свою справу), але які тепер остережуються втручатися (мавр може йти)... Але ні. Усе ж таки зрозуміло, що в устах Гітлера «мавр» мусив би означати жертву, чужинця, якого використали, і це порівняння більше підходить для Чехословаччини.

Отже, третя здогадка: Гітлер і сам не знав, що він мав на увазі; він просто не зміг втриматися від спокуси увернути цитату, а його вбогі літературні знання не дали змоги відшукати якусь більш адекватну. Мабуть, тоді він міг би вдовольнитися лише двома словами: «*Vae victis*»^[23]. Цей невибагливий, але завжди дієвий вислів, був би тут куди більше до місця. Або ж міг просто промовчати, бо, як справедливо зауважує Шекспір, «убивство мовить без язика напрочуд красномовно»^[24]...

Гаху розчавлено натиском Гітлера. Чеський президент заявляє, що все чудово розуміє і що спротив буде справжнім божевіллям. Але вже друга година ночі, а отже, йому лишається тільки чотири години, щоб завадити чеському народу стати на свою оборону. За словами Гітлера, німецьку воєнну машину запущено (це правда), і її вже ніщо не зупинить (принаймні, як видається, ніхто не має бажання спробувати). Гаха мусить негайно підписати акт про капітуляцію і повідомити про це Прагу. Вибір, запропонований йому Гітлером, дуже простий: або

мир, укладений цієї ж миті, і довга співпраця в подальшому між двома народами, або знищення Чехословаччини.

Геть приголомшений чеський президент потрапляє до рук Герінга й Ріббентропа. Його саджають за стіл і кладуть перед ним документ, який Гасі лишається тільки підписати. Він уже тримає перо, але рука його тремтить. Перо завмирає над аркушем паперу. Фюрер вийшов, він рідко присутній, коли лишається владнати тільки дрібниці, і це надає чеському президентові сил. «Я не можу це підписати, – каже він. – Якщо я підпишу цей акт про капітуляцію, мій народ навіки прокляне мене». Щира правда.

Отож Герінг і Ріббентроп мусять переконувати Гаху, що відступати вже пізно. Як наслідок – кумедна сцена, коли, за свідченнями очевидців, два нацистських міністри буквально ганяються за Гахою довкола столу, раз по раз намагаючись вкласти йому в руку перо, наполягаючи, щоб він сів за стіл і підписав той бісів документ. Водночас Герінг без упину реве: якщо Гаха буде вперто стояти не своєму, половину Праги буде зруйновано за дві години німецькою авіацією... і це тільки початок! Сотні бомбардувальників лише чекають наказу, щоб злетіти, і вони цей наказ дістануть о шостій ранку, якщо капітуляцію не буде підписано.

Аж тут Гаха похитнувся. Він непритомніє. Тепер уже черга двох нацистів приголомшено завмерти над його нерухомим тілом. Гаху треба обов'язково відживити, бо ж якщо зараз він помре, Гітлера звинуватять у тому, що він убив чеського президента у себе в райхсканцелярії. На щастя, завжди напихваті прекрасний фахівець, що знається на уколах, лікар Морель, той, що аж до Гітлерової смерті буде впорскувати йому амфетаміни кілька разів на день (із чим, між іншим, цілком може бути пов'язане безумство фюрера, що дедалі посилювалося). Отож з'являється Морель, робить Гасі укол, і чеський президент опритомнює. Йому відразу ж сунуть у руку слухавку – зважаючи на нагальність справи, акт зачекає. Ріббентроп уже подбав про спеціальну лінію прямого зв'язку з Прагою. Зібравши рештки своїх сил, Гаха повідомляє чеському уряду в Празі, що відбулося в Берліні, й радить капітулювати. Йому роблять ще один укол, після чого приводять до фюрера, який знову кладе перед ним клятий документ. Близько четвертої години ранку Гаха підписує капітуляцію: «Я

пожертвував державою, щоб урятувати народ», – вірить цей йолоп. Дурість Чемберлена неначе заразна...

81

«Берлін, 15 березня, 1939 року.

Сьогодні фюрер у присутності міністра закордонних справ фон Ріббентропа на прохання Чехословацької сторони прийняв у Берліні доктора Гаху, президента Чехословаччини [німці, схоже, офіційно ще не визнали зрежисовану ними ж незалежність Словаччини], і доктора Хвалковського, міністра закордонних справ Чехословаччини. Під час цієї зустрічі відбулося відверте обговорення вкрай серйозного становища, яке склалося на Чехословацькій території внаслідок подій останніх тижнів.

Обидві сторони висловили переконання, що їхні зусилля повинні бути спрямовані на підтримання спокою, порядку й миру в цій частині Центральної Європи. Президент Чехословацької держави заявив, що задля досягнення цієї мети й остаточного замирення він із цілковитою довірою передає долю чеського народу й країни в руки фюрера німецького Райху. Фюрер прийняв цю заяву й висловив намір узяти весь чеський народ під свій захист і забезпечити йому відповідну потребам автономію етнічного розвитку».

82

Гітлер бурхливо радіє. Він обіймає всіх своїх секретарок і заявляє їм:

– Діти мої, це найкращий день мого життя! Моє ім'я навіки увійде в історію і мене вважатимуть найвеличнішим німцем, який будь-коли жив!

Щоб відсвяткувати цю подію, фюрер вирішує податися до Праги.

Найгарніше місто у світі раз по раз немовби судомить. Місцеві німці тільки чекають на нагоду збунтуватися. Демонстранти проходять Вацлавським майданом, широченним проспектом, над яким височіє велична будівля Національного музею. Провокатори шукають нагоди для сутичок, але чеська поліція дістала наказ не втручатися. Насильство, грабунок і вандалізм із боку тих, хто чекає на прихід своїх нацистських братів, – це крик війни, на який мовчазна столиця не відповідає жодним відгуком.

На Прагу спускається ніч. Крижаний вітер вимів усіх із вулиць міста. Лише купка збаламучених підлітків ще вигукує якісь образи поліціантам, що стоять на варті біля Німецького будинку (Deutsches Haus). На Староміському астрономічному годиннику маленький скелет смикає за мотузку, як робив це від початку світу. Вибиває північ. Чути характерний скрип, із яким відчиняються дерев'яні дверцята, але б'юся об заклад, що цієї ночі ніхто не стоятиме перед курантами й не спостерігатиме за виставою невеличких фігурок, що змінюють одна одну й швиденько ховаються в нутрощах вежі, де вони, либонь, будуть у безпеці. Я уявляю собі зграї круків, що кружляють довкола костелу Діви Марії перед Тином. Похмурий собор наїжачився своїми лиховісними вежами. Під Карловим мостом тече Влтава. Під Карловим мостом тече Мольдау. Мирна ріка, що перетинає Прагу, має дві назви, чеську й німецьку, і одна з них вочевидь зайва.

Чехи нервують, марно намагаючись заснути. Вони досі сподіваються, що додаткові поступки вгамують апетит німців. Але чим іще вони можуть поступитися? Вони розраховують, що плазування їхнього президента Гахи пом'якшить нацистського нелюда. Волю чехів до опору зламано в Мюнхені зрадою Франції та Англії. Тепер, окрім своєї пасивності, їм нічого протиставити войовничості нацистів. Той шматок країни, що лишився від Чехословаччини, уже не мріє ні про що інше, окрім як про мирне існування маленької нації, але гангрена, яку багато століть тому заніс Пржемисл Отакар II, поширилася по всій

країні, і ампутація Судет не може нічого змінити. Перед світанком по радіо оголошують умови угоди, укладеної між Гахою і Гітлером. Це чистісінька анексія. Така новина для кожної чеської родини наче вибух бомби. Ще навіть не розвиднилося, а празькі вулиці вже наповнюються невиразним шумом, який поступово посилюється і зрештою переростає в загальний гамір. Люди виходять зі своїх осель. Дехто тримає в руках невеликі валізки: це ті, хто поспішає до посольств, щоб попросити притулку й захисту. Як правило, їм відмовляють. З'являються повідомлення про перші випадки самогубств.

О дев'ятій годині ранку в місто в'їжджає перший німецький танк.

Насправді я достеменно не знаю, чи саме танк першим в'їхав у Прагу. Здається, передові частини склалися здебільшого з мотоциклістів.

Отож о дев'ятій годині ранку моторизовані німецькі війська вступають до столиці Чехії. Солдатів, з одного боку, вітають як визволителів місцеві німці, і нервові напруження, яке не полишало загарбників протягом кількох днів, спадає, а з іншого – чехи розмахують кулаками, вигукують погрози, співають свій національний гімн і цим посилюють тривогу зайд.

На Вацлавському майдані (який для чехів має таке саме значення, як Єлисейські Поля для французів) збирається чималенький натовп, а на головних вулицях міста вантажівки вермахту невдовзі блокують маніфестанти. У ці хвилини німці не зовсім розуміють, що їм робити далі.

Але до повстання ще дуже далеко. Власне кажучи, усе народне збурення, увесь спротив обмежується тим, що в загарбників кидають... сніжками.

Основні стратегічні об'єкти: летовище, воєнне міністерство, а головне, центр влади – замок у Градчанах на високому пагорбі – вдалося захопити без жодного пострілу. До десятої години артилерійські батареї вже було розміщено на міських мурах і націлено вниз, на місто.

Усі труднощі пов'язані лише з переміщенням: німецькі машини випробовує на міцність хуртовина, то тут, то там можна побачити заглухлі вантажівки або знерухомлені через механічні несправності танки. Крім того, німці погано орієнтуються в лабіринті празьких вуличок, вони питають дорогу в чеських поліціантів, які, схоже, люб'язно їм відповідають – либонь, «павловський рефлекс» поваги до людини у формі. Неймовірно гарну, із таємничими вивісками на старовинних будинках вулицю Нерудову, яка йде вгору до Празького замку, перегороджено заблукалою бронемашиною. Водій пішов питати дорогу до італійського посольства, і солдат лишається сам на башті, не знімаючи пальця з гачка автоматичної гвинтівки, тимчасом як мовчазний натовп глядків громадиться довкола нього. Але нічого не відбувається. Генерал, який командує німецьким авангардом, може бути незадоволений хіба що незначними актами саботажу: кількома проколотими шинами.

Гітлер може спокійно їхати до Праги. Місто «убезпечено» ще до кінця дня. По набережній Влтави спокійно виступають кінні частини. Оголошено комендантську годину: чехам забороняється виходити на вулиці після восьмої вечора. Коло входів до готелів і офіційних установ поставлено німецьких вартових, озброєних гвинтівкою із багнетом. Прага здалася без бою. На бруківці лежить брудний сніг. Для чехів починається довга-предовга зима.

Повз нескінченну колону солдат, що, наче довга змія, повзе по вкритій кригою дорозі, ледве посувається кортеж із «мерседесів». До Праги вирушили найвизначніші члени гітлерівської кліки: Герінг, Ріббентроп, Борман. А в особистому автомобілі фюрера поруч із Гімmlером сидить Гайдріх.

Про що він думає зараз, коли після довгої подорожі вони нарешті прибули до місця призначення? Може, його хвилює краса закрутистих вуличок Міста ста веж? Чи, може, він цілковито зайнятий тим, що насолоджується наданим йому привілеєм? Чи нервує через те, що кортеж не може відшукати дороги, блукаючи завулками міста, яким

фюрер заволодів лише сьогодні вранці? Чи, може, у його мозку, що прораховує все наперед, уже зароджується план його кар'єри в колишній чеській столиці?

Майбутній Празький Кат, той, кого чехи також називали Різником, оглядає осідок королів Богемії: вулиці порожні, спустошені комендантською годиною; на дорогах – чітко помітні в багнюці й снігу сліди від німецької військової техніки; у місті, захопленому ще цього самого дня, панує вражаючий спокій; у вітринах крамниць виставлено кришталевий посуд, викладено подостатком ковбасні вироби; у самому центрі Старого міста – оперний театр, у якому йде «Дон Жуан» Моцарта; рух лівосторонній, як у Англії; до замку, що, самотній і прекрасний, стоїть на пагорбі, веде звивиста дорога; головні замкові ворота, біля яких на варті стоять есесівці, прикрашають дивовижні й бентежливі статуї.

Кортеж під'їжджає до будівлі, яка ще вчора правила за президентський палац. Сьогодні все інакше: над замком майорить прапор зі свастикою, сповіщаючи про прибуття нових господарів. Коли Гаха повернеться з Берліна – бо ж його потяг іще не прибув, дуже доречно затримавшись десь у Німеччині, – його проведуть усередину службовим входом. Гадаю, він, хто так радів минулого дня тим достойним голови держави почесням, які йому виявляли в Берліні, відчує всю іронію цього приниження. Тепер президент – лише маріонетка, якій потрібно на це вказати.

Гітлерівський кортеж зупиняється на території замку. Фюрер іде нагору. Є відома світлина, на якій зображено Гітлера, що стоїть біля відчиненого вікна, спираючись руками на підвіконня, та із задоволеним виразом на обличчі оглядає місто. Потім він знову спускається і наказує подати йому вечерю при свічках в одну з ідальних зал. Гайдріх не може не зауважити, що фюрер з'їдає шматочок шинки й запиває його кухлем найвідомішого чеського пива «Pilsner Urquell», – фюрер, який зазвичай не п'є алкоголю і їсть тільки вегетаріанські продукти. Гітлер наголошує, що Чехословаччина припинила своє існування, і, либонь, йому хочеться відзначити історичну важливість цього дня, 15 березня 1939 року, відмовившись від своїх звичок у харчуванні.

Наступного дня, 16 березня 1939 року, Гітлер виступить із такою заявою: «Протягом тисячі років провінції Богемії та Моравії були частиною життєвого простору для німецького народу. Чехословаччина показала свою цілковиту неспроможність вижити і сьогодні фактично перетворилася на державу, що перебуває в стані розпаду. Німецький Райх не може терпіти постійний безлад у цьому регіоні. Саме тому, заради власної безпеки, ми вирішили тепер утритися й ужити рішучих заходів, щоб установити основи розумного порядку в Центральній Європі. Тисяча років історії довели, що завдяки величчю й винятковим якостям німецького народу лише Райх здатен виконати це завдання».

Відтак по обіді Гітлер покидає Прагу й більше ніколи не ступить на чеську землю. Разом із фюрером від'їжджає і Гайдріх, але він-то ще повернеться.

«Протягом тисячі років провінції Богемії та Моравії були частиною життєвого простору для німецького народу».

Справді, тисячу років тому, у десятому столітті, коли Богемія ще не була королівством, а король Саксонії ще не став на чолі Священної Римської імперії, князь Вацлав, той, що відомий як Святий Вацлав, небесний заступник Чехії, змушений був стати васалом не менш відомого Генріха I Птахолова. Утім, Вацлаву вдалося зберегти суверенітет своєї країни, а німецькі колоністи почали масово – проте мирно – переселятися в Богемію лише три століття по тому. Тим часом Богемія в імперії завжди була на перших ролях. Починаючи із чотирнадцятого століття, король Богемії був одним із семи курфюрстів, наділених правом обирати імператора, і за ним було закріплено почесний титул головного підчашого. Одного разу німецький імператор – славнозвісний Карл IV, Люксембург по батькові, але Пржемыслович по матері – одночасно був і королем Богемії. Напівчех-напівнімець, він зробив Прагу своєю столицею,

заснував там перший у Центральній Європі університет і замінив старий Юдитин міст найгарнішим у світі кам'яним мостом, що й до сьогодні називається його іменем.

Словом, немає жодного сумніву, що чеські й німецькі землі завжди підтримували тісні зв'язки. Немає сумнівів і в тому, що Богемія практично безупинно перебувала у сфері німецького впливу. Але називати Богемію «життєвим простором для німецького народу» – це вже, як на мене, занадто.

Саме Генріх Птахолов, нацистський ідол, ідол Геббельса, виголосив: «Drang nach Osten» («Навала на Схід»), гасло, яким Гітлер виправдовуватиме свої домагання захопити Радянський Союз. Однак Генріх Птахолов ніколи не прагнув ні захопити, ні колонізувати Богемію, цілком задовольняючись щорічною даниною. Та й пізніше, наскільки мені відомо, німецька колонізація Богемії та Моравії ніколи не проводилася силою. А вплив німецьких колоністів у чотирнадцятому столітті відбувся на прохання чеського правителя, якому потрібно було більше кваліфікованої робочої сили. І, нарешті, досі нікому й на думку не спадало позбутися чеського населення Богемії та Моравії. Отже, у тому, що стосується політичних планів, нацисти, уже вкотре, виявляться, можна сказати, інноваторами. І Гайдріх, певна річ, не стоятиме осторонь.

Як визначити, що певний персонаж є головним героєм твору? За кількістю присвячених йому сторінок? Я гадаю, що тут усе трохи складніше.

Коли я говорю про книжку, яку пишу, то називаю її «моя книжка про Гайдріха». Хоча Гайдріх ніколи не задумувався головним героєм цієї історії. За всі ті роки, що я виношую цей твір у собі, я ні разу не подумав про іншу назву, окрім як «Операція “Антропоїд”» (і якщо на обкладинці ви бачите не ці слова, то знайте, що мені довелося поступитися редакторові, якому така назва була не до вподоби: надто відгонить науковою фантастикою, надто в стилі Роберта Ладлама^[25] – так, здається, він пояснював). Гайдріх – ціль операції, а не її

виконавець. Усе, що я розповідаю про нього, потрібне, щоб створити щось на кшталт декорацій. Але треба також визнати, що з літературного погляду Гайдріх – просто чудовий персонаж. Неначе Віктор Франкенштейн став письменником і з усіх найстрахотливіших літературних чудовиськ породив одну жахливу істоту. Лише ось Гайдріх – чудовисько не на папері.

Я відчуваю, що мої два герої дещо забарилися з виходом на сцену. Але, можливо, це не так уже й погано, що вони змушують на себе чекати. Можливо, завдяки цьому вони тільки наберуть ваговитості. Можливо, слід, який вони залишили в історії та в моїй пам'яті, завдяки цьому глибоко відіб'ється на сторінках моєї книжки. Можливо, так довго дочекавши в передпокої мого мозку, вони стануть не просто подібні до тих, ким вони були, а трішки реальніші. Можливо, можливо... але певності немає ні в чому. Гайдріх мене більше не вражає. А ось ці двоє героїв мене бентежать.

І все ж таки я їх бачу. Або, сказати б, не їх, а їхні обриси.

На кордоні східної Словаччини лежить місто, добре мені відоме, – Кошице. Саме тут, у цьому місті, я відбував військову службу: мені, французькому молодшому лейтенантові, було доручено навчати своєї рідної мови молодих майбутніх офіцерів словацьких Військово-повітряних сил. Із цього самого міста родом Аурелія – та красуня, із якою протягом п'яти років я мав пристрасні й палкі стосунки. Відтоді минуло майже десять років. До того ж це те місто світу, у якому мені довелося побачити найбільше гарненьких дівчат, а кажучи «гарненьких», я маю на увазі, що вони були неймовірно вродливі.

Я не бачу жодної причини, через яку 1939 року могло бути інакше. Споконвіку гарненькі дівчата розгулювали довжелезною головною вулицею міста, яка так і називається – Головна. Вона пролягає в самому центрі Кошице, обабіч стоять розкішні барокові будівлі в пастельних кольорах, а посередині, неначе сполучаючи докупи дві її частини, здіймається прекрасний готичний собор. Ось тільки 1939 року цією вулицею ходили ще й солдати в німецькому

однострої, тишком вітаючись із юними дівчатами. Словаччина, звісно, здобула свою незалежність, зрадивши заради цього Чехію, але натомість їй була нав'язана дружня і всеохопна опіка Німеччини.

Простуючи цією гігантською магістраллю, Йозеф Габчик хоч-не-хоч бачить усе це: гарненьких дівчат, німецькі однострої. І він розмірковує. Цей невисокий чоловік розмірковує вже кілька місяців.

Два роки тому він полишив Кошице й поїхав до Жиліни, де найнявся працювати на хімічний завод. Тепер він повернувся, щоб відшукати товаришів із чотирнадцятого піхотного полку, в якому прослужив три роки. Весна забарилася, і сніг порипує під його чоботами.

Кошицькі кафе рідко виходять дверима на вулицю. Зазвичай треба пройти підворіттям, інколи навіть пройти сходами вниз чи вгору, щоб потрапити в добре протоплене приміщення. Цього вечора саме в одному з таких кафе Габчик і зустрічається з друзями. Усі вони раді цій зустрічі за кухлем «Штайгера» (пива, яке варять у Банській Бистриці). Але Габчик прийшов сюди не просто побачитися з давніми приятелями. Він хоче знати, які настрої в словацькій армії, як вона ставиться до уряду колабораціоніста Тісо.

– Усе найвище командування його підтримує; розумієш, Йозефе, розрив із чеським генштабом означає для них перспективу швидкого підвищення!..

– У війську ніхто й не писнув, ні офіцери, ні солдати. Як нова словацька армія ми повинні підкорятися новому незалежному уряду, це нормально.

– Ми давно хотіли незалежності, і байдуже, як вона нам дісталася! Так чехам і треба! Якби вони не ставилися до нас із такою зневагою, може, до цього і не дійшло б! Ти чудово знаєш, що на найкращі посади завжди просували чехів! В уряді, в армії, у державних установах – скрізь! Паскудство!

– У будь-якому разі, це був єдиний вихід: якби Тісо відмовився, Гітлер глитнув би нас, як чехів. Гаразд, я згоден, що це схоже на таку собі напівокупацію, але зрештою у нас тепер усе-таки більше автономії, ніж за чехів.

– А тобі відомо, що в Празі німецьку мову оголосили офіційною? Закрили всі чеські університети, заборонили будь-яку чеську

культурну діяльність! Вони навіть розстріляли кількох студентів! Тобі такого хотілося б? Повір мені, це було найкраще рішення...

– Це було єдине рішення, Йозефе!

– Чого б це ми мали воювати, якщо Гаха сам сказав здаватися? Ми лише виконували накази.

– Бенеш? Еге ж, еге ж! Тільки він спокійнісінько далі воює собі в Лондоні, це найпростіше. А ось ми, бідолашні дурники, ми лишаємося тут.

– Та й зрештою це все через нього. Хіба не він підписав договір у Мюнхені? Згадай-но, хіба послав він нас воювати за Судети? Тоді наша армія, мабуть – я кажу «мабуть»! – змогла би протистояти німцям, але тепер... що ми можемо вдіяти тепер? Ти бачив, скільки бомбардувальників у люфтвафе? Вони ввійшли б сюди, як ніж у масло, і винищили б нас усіх.

– А я не хочу помирати ні за Гаху, ні за Бенеша!

– Ні за Тісо!

– Ну гаразд, ходять по вулицях кілька хлопців у німецькому однострої, то й що з того? Не можу сказати, що мені це подобається, але це все ж таки краще, ніж справжня військова окупація. Можеш запитати у своїх чеських друзів!

– А я не маю нічого проти чехів, але вони завжди вважали нас селяками. Коли я одного разу був у Празі, вони вдавали, ніби не розуміють мене через акцент. Вони нас завжди зневажали. А тепер нехай як хочуть, так і викручуються зі своїми новими земляками! Подивимося, як їм сподобається німецький акцент!

– Гітлер дістав те, що хотів, він сказав, що більше не буде домагатися жодної території. А ми ніколи не були в німецькій зоні впливу. Але без нього нас би глитула Угорщина, Йозефе! Треба дивитися правді в очі.

– А що ти хочеш? Влаштувати державний переворот? Жоден генерал не наважиться на таке. А потім? Що далі? Самі проженемо німців? Чи ти гадаєш, що Франція з Англією ні з того ні з сього кинуться нам на допомогу? Ми цілий рік їх чекали!

– Послухай нас, Йозефе! У тебе спокійна робота, вертайся в Жиліну, знайди собі хорошу дівчину й начхай на це. Зрештою для нас усе не так погано закінчилося.

Габчик допиває пиво. Уже пізно, він і його друзі трохи захмеліли. Надворі падає сніг. Габчик підводиться, щоб іти, прощається з товариством і прямує до гардеробу по одяг. Коли дівчина простягає йому пальто, один із його приятелів підходить до Габчика й мимохідь зауважує:

– Слухай-но, Йозефе, може тобі цікаво буде знати: коли у чехів після приходу німців провели демобілізацію, декотрі відмовилися повертатися до цивільного життя. Може, через патріотизм, може, не схотіли опинитися безробітними, я не знаю. Хай там як, а вони перебралися до Польщі й створили там армію визволення Чехословаччини. Не думаю, що це щось серйозне, але я чув, що серед них там і словаки є. Їхня база в Кракові. Що ж до мене... ти ж розумієш, якби я приєднався до них, мене б оголосили дезертиром, та й не можу ж я лишити дружину з маленькими дітьми. Якби мені було стільки, скільки тобі, якби я був вільний... Тісо – мерзотник, ось що я думаю, і більшість наших хлопців такої самої думки. Не всі ж стали нацистами, ти розумієш. Але ми боїмося, що тут казати. У Празі, схоже, коїться справді щось жахливе, там страчують усіх, хто тільки має невдоволений вираз обличчя. Я... я хочу спробувати пристосуватися до ситуації, розумієш, без надзусиль. Я збираюся поводитися тихо. Доки від нас не вимагають депортовувати євреїв...

Габчик усміхається товаришеві, дякує, одягає пальто й виходить. Надворі ніч, вулиці порожні, і сніг рипить під його ногами.

Повернувшись до Жиліни, Габчик уже має рішення. Після закінчення робочого дня на заводі він прощається з товаришами, мовби нічого й не сталося, однак відмовляється від звичних відвідин сусіднього бару. Забігає додому, валізу не бере – лише невеличкий речовий мішок, одягає одне на одне два пальта, взуває свої найміцніші черевики – солдатські, виходить і замикає за собою двері. Він заходить до однієї зі своїх сестер, тої, з якою в нього найближчі стосунки, одної з небагатьох, що в курсі про його плани, і лишає їй ключі. Сестра наливає йому чашку чаю, Габчик мовчки п'є. Потім підводиться.

Сестра обіймає його, трохи схлипуючи. Після цього Габчик прямує на автовокзал. Там він чекає на автобус, який повезе його на північ, до кордону. Викурює кілька цигарок. Він цілковито спокійний. Габчик не один чекає на автовокзалі, але ніхто не звертає на нього уваги, дарма що, як на травень, він одягнутий занадто тепло. Під'їжджає автобус. Габчик заходить усередину й сідає. Двері зачиняються. Автобус із гурчанням рушає. Габчик дивиться у вікно, як віддаляється від нього Жиліна, до якої він ніколи не повернеться. Позаду нього на похмурому небі вимальовуються романські й барокові вежі історичного центру міста. Коли Габчик востаннє кидає погляд на Будатинський замок, зведений на злитті двох із трьох річок, які течуть через місто, він не знає, що найближчими роками цей замок буде майже повністю зруйновано. Не знає він і того, що покидає Словаччину назавжди.

Цей епізод цілком правдоподібний і водночас цілком вигаданий, як і попередній. Яке ж нахабство – управляти діями чоловіка, що вже давно помер і не може себе захистити! Змушувати його пити чай, коли він, цілком можливо, любив тільки каву. Натягати на нього два пальта, коли він, либонь, і мав тільки одне. Саджати його в автобус, коли він міг їхати потягом. Відправляти його в дорогу ранком, а не ввечері. Мені соромно.

Але могло бути й гірше. Кубіш уникнув подібних вигадок тільки тому, що про його рідну Моравію я знаю менше, ніж про Словаччину. Кубіш лишався в Чехії до червня 1939 року, після чого перебрався до Польщі, а звідти – яким способом, не знаю – до Франції, де вступив до Іноземного легіону. Оце й усе, що я маю про нього сказати. Мені невідомо, чи був він у Кракові, першому місці збору чеських військовослужбовців, які відмовилися капітулювати. Я гадаю, що він долучився до Легіону в Агді, на півдні Франції, разом із першим піхотним батальйоном закордонних збройних сил Чехословаччини. Хоча, може, батальйон, лави якого що не день, то зростали, на той час уже став полком. За кілька місяців це вже точно була ціла дивізія, яка воювала пліч-о-пліч із французькими військами під час «Дивної

війни»^[26]. Я міг би доволі довго розповідати про бойовий шлях чеських вільних збройних сил у складі французької армії, про одинадцять тисяч солдатів, із яких три тисячі були добровольці, а решта вісім – мобілізовані за офіційним наказом чехів, що опинилися за межами своєї батьківщини; я міг би розповісти про відважних чеських пілотів, які вчилися в Шартрі та які під час битви за Францію збили або допомогли збити понад сто тридцять ворожих літаків... Але я вже казав, що не хочу писати підручник з історії. У мене особисте ставлення до цих подій. І тому мої уявлення часом перемішуються тут із достеменними фактами. Ось так.

Хоча ні, не так – це було б занадто просто. Перечитуючи «Замах на Гайдріха», один із тих творів, що стали для мене основними під час пошуку інформації, книжку з багатьма свідченнями, сумлінно зібраними чеським істориком Мірославом Івановим, яка вийшла в тій давній «зеленій» серії «Цей день» (у тій самій серії можна знайти «Найдовший день»^[27] і «Чи горить Париж?»^[28]), я з жахом виявив, скільки в мене помилок, пов'язаних із Габчиком.

На 1 травня 1939 року, коли він поїхав зі Словаччини до Польщі, Габчик працював на заводі в околицях Тренчина, куди його перевели майже два роки тому, а отже, найпевніше, більше не мешкав у Жиліні. Той уривок, де я розповідаю, як він кидає останній погляд на замкові вежі рідного міста, раптом видався мені безглуздим. Насправді Габчик ніколи не полишав військової служби і, буди старшиною армії, працював на хімічному заводі, що виробляв продукцію для військових потреб. А ще я забув згадати, що, перш ніж покинути свою роботу, він здійснив саботаж: налив кислоти в іприт, і це якимось чином (як саме, не маю жодної гадки) повинно було нашкодити німецькій армії. Серйозний промах із мого боку! По-перше, я позбавив Габчика його першого акту спротиву, нехай і незначного, але не менш відважного, а по-друге, я оминув одну ланку в довжелезному ланцюзі причиново-наслідкових зв'язків, що визначають людські долі: Габчик сам пояснює в короткій автобіографії, яку він подавав у Англії разом із проханням

зарахувати його кандидатом на виконання спеціальних завдань, що покинув свою країну відразу після акту саботажу – якби він лишився, його неминуче арештували б за це.

Натомість, як я й гадав, Габчик справді вирушив до Кракова. Під час наступу німецьких військ, яким розпочалася Друга світова війна, він, напевно, воював пліч-о-пліч із поляками, а потім, як і більшість чехів і словаків, що опинилась у Франції, утік через Балкани, перетнувши Румунію, Грецію, діставшись Стамбула, Єгипту й нарешті Марселя. А можливо, простіший шлях через Балтику видався Габчикові більш практичним, і він обрав його – із Гдині морем до Булоні-сюр-Мер, а звідти вже на південь. Хай як там було, я впевнений, що Габчикові поневіряння заслуговують на те, щоб описати їх в окремій книжці. Для мене ж найцікавішим моментом цих мандрів була б їхня зустріч із Кубішем. Де й коли вони познайомилися? У Польщі? Франції? Під час подорожі з однієї країни до іншої? Чи пізніше, уже в Англії? Ось що мені кортіло б дізнатися. Я ще не знаю, чи буду «візуалізувати» (тобто вигадувати) цю зустріч, чи ні. Але якщо таки буду, це стане остаточним доказом, що вигадка не шанує нічого.

До просторого вокзалу Вікторія прибуває потяг. На пероні його вже чекає полковник Моравець разом із кількома своїми крайнами-емігрантами. Із потяга виходить невисокий серйозний чоловік з вусиками й зализинами на лобі. Це Бенеш, колишній президент Чехословаччини, що пішов у відставку відразу після Мюнхенської угоди. Але сьогодні, 18 липня 1939 року, коли він прибуває до Лондона, Бенеш – це передусім та людина, яка наступного дня після 15 березня проголосила, що Перша Чехословацька республіка, попри ту агресію, жертвою якої вона стала, досі існує. Німецькі дивізії, сказав він тоді, звели нанівець усі поступки, на які Прагу змусили піти її вороги та її союзники в ім'я миру, справедливості, здорового глузду та всіх інших прекрасних причин, на які посилялися під час кризи 1938 року. Тепер територію Чехословаччини окуповано, але Республіка живе. Хай навіть за межами своїх кордонів, вона мусить не припиняти

боротьби. Бенеш, якого Чехословацькі патріоти визнають єдиним легітимним президентом, прагне якомога швидше сформувати тимчасовий уряд у вигнанні. До заклику де Голля, що пролунав 18 червня, ще цілий рік, і тепер Бенеш – це якоюсь мірою де Голль плюс Черчилль. У цьому чехові живе дух Опору.

На жаль, доля Англії та доля всього світу поки ще в руках не Черчилля, а мерзотника Чемберлена, зі слабівіллям якого може зрівнятися хіба що його сліпота. Зустрічати колишнього президента він надіслав простого працівника міністерства закордонних справ, та ще й зовсім низького рангу. Під час зустрічі цей чинуша поводить ся вкрай непоштиво. Щойно Бенеш сходить із потяга, англієць заявляє йому умови перебування: Велика Британія згодна надати політичний притулок громадянину Чехії лише в тому разі, якщо він зобов'язується утримуватися від будь-якої політичної діяльності. Бенеш, на той час уже визнаний своїми друзями й ворогами очільником визвольного руху, терпить цю образу, виявляючи властиву для нього гідність. Йому, більше ніж будь-кому іншому, доведеться зносити із по-справжньому надлюдським стоїцизмом зневажливе ставлення недоумкуватого Чемберлена. Хоча б лише через це історична постать Едварда Бенеша видається мені чи не величнішою за постать де Голля.

Минуло два тижні відтоді, як штурмбанфюрер СС Альфред Науїокс прибув інкогніто до невеличкого містечка Гляйвіц на німецько-польському кордоні в німецькій Сілезії. Він ретельно все підготував і тепер чекає. Учора опівдні йому зателефонував Гайдріх і наказав узгодити останні деталі з Мюллером-Гестапо, який сам прибув сюди й розмістився в сусідньому містечку Оппельн. Мюллер повинен передати Науїоксові те, що вони називають «консервою».

О четвертій годині ранку в номері штурмбанфюрера дзвонить телефон. Науїокс бере слухавку, і його просять передзвонити на Вільгельм-штрассе. На іншому кінці проводу деренчливий голос Гайдріха говорить: «Бабця померла». Це сигнал, що операцію «Танненберг» можна починати. Науїокс збирає своїх людей і рушає до

радіостанції, на яку вони збираються напасти. Але перш ніж приступити до справи, він має роздати кожному членові групи польську форму й отримати «консерву» – в'язня, якого спеціально випустили з концентраційного табору. В'язень також у польському однострої, непритомний, але ще, схоже, живий, хоча за наказом Мюллера йому й зробили смертельну ін'єкцію.

Штурм починається о восьмій ранку. Працівників станції знешкоджують без проблем, кілька разів для годиться стріляють у повітря. «Консерву» кладуть упоперек дверей, і цілком можливо, що й сам Науйокс, хоча він у цьому ніколи не зізнався на суді, добиває в'язня пострілом у серце, щоб лишити наочний доказ польського нападу (постріл у потилицю занадто скидався би на страту, а в обличчя – міг би зашкодити упізнанню). Тепер потрібно передати по радіо підготовану Гайдріхом невеличку промову польською мовою. Одному з есесівців, обраному за лінгвістичні здібності, доручено її зачитати. Аж тут халепа: ніхто не знає, що потрібно вмикати, щоб радіостанція запрацювала. Науйокс трохи панікує, але зрештою передачу вдається налагодити, і есесівець, затинаючись, читає по-польськи промову. Це навіть не промова, а коротеньке повідомлення про те, що у відповідь на німецькі провокації Польща вирішила перейти в наступ. Передача триває не довше за чотири хвилини, та й, у всякому разі, передавач недостатньо потужний, і ніхто, окрім мешканців кількох сусідніх містечок, не чує цієї промови. Але кого це хвилює? Найменше самого Науйокса, якого Гайдріх заздалегідь попередив:

– Якщо провалите операцію – помрете, і я, мабуть, разом із вами.

Але Гітлер має інцидент, привід, який йому був потрібний, а до технічних дрібниць йому байдуже. За кілька годин він звернеться до депутатів райхстагу:

– Минулої ночі солдати польської регулярної армії вперше відкрили вогонь на нашій території. Вранці Німеччина завдала удару у відповідь. Відтепер ми відповідатимемо бомбами на бомби.

Щойно розпочалася Друга світова війна.

Саме в Польщі Гайдріх уперше випробовує своє диявольське творіння – айнзацгрупи, спеціальні підрозділи СС, що склалися із членів СД чи гестапо, яким доручено було зачищати території, окуповані вермахтом. Кожна група отримувала маленьку брошурку, де на надтонкому папері крихітним шрифтом було зазначено всю необхідну інформацію. А саме: список усіх осіб, яких належало ліквідувати під час окупації тої чи іншої країни. Комуністів, звісно ж, але не тільки. Також учителів, письменників, журналістів, священників, промисловців, банкірів, чиновників, комерсантів, заможних селян – усіх, хто будь-яким чином вирізняється з-поміж інших... Тисячі імен з адресами й номерами телефонів, а також список їхнього оточення на той випадок, якщо «підривні елементи» переховуватимуться у друзів чи родичів. Кожне ім'я супроводжується описом зовнішності, а часом навіть фотографією того, кого потрібно ліквідувати. Розвідувальна служба Гайдріха досягла вже на той час приголомшливого рівня ефективності.

Однак така надзвичайна ретельність таки виявилася трохи надмірною, зважаючи на поведінку айнзацгруп, які відразу ж відзначилися на окупованих територіях своєю схильністю до жорстоких дій. Серед перших цивільних жертв польської кампанії – група скаутів віком від дванадцяти до шістнадцяти років. Їх вишикували біля стінки на ринковому майдані й розстріляли. Священника, який самовіддано наважився їх соборувати, теж поставили до стінки й розстріляли. Лише після цього айнзацгрупи беруться до своїх головних цілей: торговців та інших помітних місцевих мешканців – вишиковують їх і розстрілюють. Починаючи від того дня, діяльність айнзацгруп, для детального звіту про яку знадобилися б тисячі сторінок, можна звести до трьох жахливих літер: і т.д. Аж до вступу на територію СРСР, де навіть нескінченного ряду «і так далі» уже буде недостатньо.

Просто неймовірно: Гайдріх завжди в центрі всього, що стосується політики Третього райху, а особливо найжахливіших її

проявів. 21 вересня 1939 року він передає відповідним службам підписаний його рукою циркуляр, у якому йдеться про «єврейське питання на окупованих територіях». Циркуляр містить ухвалу перемістити всіх євреїв до гетто, а також наказує створити єврейські ради – лихопам'ятні юденрати, що мали підпорядковуватися безпосередньо РСХА. Немає жодного сумніву, що на створення юденратів Гайдріха надихнули ідеї Айхмана, які так успішно втілювалися в Австрії: головне – це змусити жертву співпрацювати зі своїми катами. Учора – позбавлення майна, завтра – знищення.

22 вересня 1939 року Гімmlер офіційно оформлює створення РСХА.

РСХА – Головне управління імперської безпеки (Reichssicherheitshauptamt), об'єднує СД, гестапо й крипо (кримінальну поліцію). Повноваження цього могутнього монстра переважають усе, що тільки можна уявити. На чолі його Гімmlер ставить Гайдріха. Шпигуни, політична й кримінальна поліція – усе тепер у руках однієї людини. Однаково, що найменувати Гайдріха найнебезпечнішою людиною Третього райху. Утім, дуже скоро це справді стане його новим прізвиськом. Тільки одна поліційна служба вислизнула від нього – Ordnungspolizei, поліція в уніформі, завданням якої було стежити за дотриманням порядку. Її довірили цьому нікчемі Далюге, який підпорядковується безпосередньо Гімmlерові. Дрібниця порівняно з рештою, але Гайдріх у своїй жадобі влади не може не взяти це близько до серця. І все ж, як на мене, це дрібниця, хоча й мушу визнати, що не маю ні здібностей, ні досвіду Гайдріха, щоб про це судити. У всякому разі в гідри, яка називається РСХА, досить голів, щоб забезпечити свого очільника роботою. Гайдріх навіть змушений передавати свої повноваження. Він підбирає керівників на кожне із семи управлінь РСХА, керуючись передусім їхньою компетентністю, а не політичними критеріями, – випадок доволі рідкісний у тій божевільні, якою був нацистський державний апарат, а отже, вартий того, щоб про нього згадати. Ось, наприклад, Генріх Мюллер, якому

голова РСХА довірить гестапо і який так із ним зростеться, що незабаром інакше, ніж Мюллером-Гестапо, його ніхто й не називатиме, – колишній соціал-демократ, але це не завадить йому стати одним із найжорстокіших інструментів режиму. Керувати іншими відділами РСХА Гайдріх доручить блискучим інтелектуалам: молоді, як Шелленберг (зовнішня розвідка СД) і Олендорф (внутрішня розвідка СД), або досвідченій професурі, як Зікс (аналіз і дослідження світогляду), – і ці люди будуть неабияк вирізнятися з-поміж тої зграї неосвічених, розумово відсталих фанатиків, яких повно у верхівці партії.

Один із підрозділів гестапо – його позиція в структурі управління жодним чином не відображає справжню важливість цього відділу, але ж, коли йдеться про чутливі теми, завжди краще зберігати таємницю, – опікується єврейським питанням. Гайдріх уже знає, кого він хоче бачити керівником цього підрозділу – того невисокого австрійця, що так добре тямить у своєму ділі. Гауптштурмфюрер Адольф Айхман – саме та людина, що потрібна. Нині він працює над украй незвичним проектом, який називається «Мадагаскар»: ідея полягає в тому, щоб вивезти всіх євреїв на цей острів. Слід докладніше вивчити це питання. Але спершу потрібно перемогти Англію, інакше морем євреїв туди не перевезти, а потім уже подивимось.

Наступного удару Гітлер вирішив завдати Англії. Але, щоб успішно висадитися на берегах Британії, Німеччина спершу мала забезпечити собі панування в повітрі. Попри обіцянки товстуна Герінга, «спітфаєри» і «гарікейни» Королівських ВПС Великої Британії й далі шугають над Ла-Маншем. День у день, ніч у ніч героїчні британські пілоти відбивають атаки німецьких бомбардувальників і винищувачів. Запланована на 11 вересня 1940 року операція «Морський лев» (через труднощі перекладу французькою ця кодова назва плану нападу звучить трохи кумедно – «Морський котик») відкладається спочатку на чотирнадцяте число, потім на сімнадцяте. Але й 17 вересня в доповіді штабу флоту зазначено: «Авіацію

противника досі жодним чином не подолано. Навпаки, активність її дедалі зростає. Крім того, атмосферні умови не дають змоги сподіватися на сприятливу погоду». Отож фюрер вирішує відкласти операцію «Морський лев» на невизначений термін.

Однак того самого дня Гайдріх, якому Герінг доручив організувати репресії й чистки, щойно вторгнення почнеться, настановляє одного зі своїх підлеглих, штандартенфюрера Франца Зікса, колишнього декана економічного факультету Берлінського університету, що перейшов на роботу до Служби безпеки. Саме йому належить, облаштувавшись у Лондоні, очолити шість спеціально створених айнзацгруп, невеликих загонів, що базуватимуться в Лондоні, Брістолі, Бірмінгемі, Ліверпулі, Манчестері та Единбурзі (або Глазго – залежно від того, чи буде зруйновано міст через затоку Ферт-оф-Форт).

– Ваше завдання, – каже йому Гайдріх, – полягає в тому, щоб за допомогою відповідних засобів боротися з усіма вороже налаштованими організаціями, установами й групами.

Конкретні завдання були такі самі, що й у Польщі, такі самі, що й пізніше в Росії: айнзацгрупи лишалися «мобільними каральними загонами», які мали не покладаючи рук винищувати інакодумців.

Однак цього разу завдання щодо Великої Британії ускладнюється спеціальним пошуковим списком (Sonderfahndungsliste GB), який Гайдріх передає Зіксові. Йдеться про список із приблизно двох тисяч трьохсот осіб, яких треба якомога швидше відшукати, арештувати й доставити в гестапо. На чолі списку – що й не дивно – Черчилль. Далі йдуть інші політики, англійські й закордонні, зокрема й Бенеш із Масариком, представники Чехословацького уряду у вигнанні. Досі все логічно. Але далі в списку з'являться й письменники, такі як Герберт Веллс, Вірджинія Вульф, Олдос Гакслі, Ребекка Вест... там і Фройд, хоч він уже й помер 1939-го. А ще Бейден-Пауелл, основоположник скаутського руху. Вертаючись назад, хочу відзначити, що, стративши юних скаутів у Польщі, айнзацгрупа не просто перестаралася, а припустилася серйозної помилки, адже скаути розглядаються німецькими спецслужбами як потенційні джерела інформації першорядного значення. Загалом, список з усіма цими іменами вийшов доволі химерним. Складав його, здається, не сам Гайдріх, а Шелленберг. А той, либонь, був надто зайнятий приготуванням до

викрадення герцога Віндзорського в Лісабоні, тому й склепав цей перелік імен нашвидкуруч.

Список виявився висмоктаним із пальця, викрадення провалилося, люфтвафе програло битву за Англію, а операція «Морський лев» так ніколи й не розпочалася. Що ж, кілька камінців у город німецької ефективності.

Я не завжди цілком певний у правдивості оповідок про Гайдріха, які зібрав, але тут усе ще гірше: свідок і водночас головний герой історії, про яку я збираюся розказати, сам не впевнений, що ж із ним сталося.

Шелленберг – права рука Гайдріха в Службі безпеки. Це затятий і безсовісний чиновник, але поряд із тим – блискучий молодий чоловік, освічений та елегантний, і Гайдріх не тільки ходить із ним по борделях, а й часто запрошує разом із собою і Ліною до драматичного чи оперного театру, і таким чином його помічник стає мало не другом сім'ї. Одного разу, коли Гайдріхові довелося поїхати на нараду кудись далеко, Шелленбергові телефонує Ліна й запрошує прогулятися на природі коло озера.

Молоді люди зустрічаються, п'ють каву, розмовляють про літературу й музику. Більше мені про їхню зустріч нічого не відомо. Через чотири дні Гайдріх тягне Шелленберга й Мюллера-Гестапо пройтися після робочого дня по генделиках. Починають вони із шикарного ресторану на Александерплатц. Аперитиви замовляє всім Мюллер. Настрій у всіх розслаблений, усе ніби нормально, аж тут Мюллер запитує Шелленберга:

– Здається, ви ото якось недавно непогано провели час, га?

Шелленберг миттю розуміє, про що мова. Гайдріх, блідий як крейда, мовчить.

– Вам потрібен детальний звіт? – звертається Шелленберг до свого шефа, майже мимоволі переходячи на діловий тон.

І зненацька все міняється. Гайдріх сичить йому у відповідь:

– Ви щойно випили отрути. Вона вб'є вас за шість годин. Якщо розкажете всю правду, я дам вам протиотруту. Але мені потрібна тільки правда.

Серце Шелленбергові починає калатати сильніше. Силкуючись стримати тремтіння у своєму голосі, він береться переповідати події того вечора. Мюллер його перериває:

– Ви випили кави, а потім пішли на прогулянку з дружиною свого начальника. Чому ви це приховуєте? Невже не розумієте, що за вами стежили?

Навіщо ж тоді Гайдріху вся ця вистава, якщо він і так усе знає? Шелленберг зізнається, що гуляв хвилин п'ятнадцять із Ліною й докладно звітує про всі теми їхньої розмови. Гайдріх на довгий час замислюється, а потім виголошує свій присуд:

– Гарзд, гадаю, мені доведеться вам повірити. Але дайте слово честі, що такого більше ніколи собі не дозволите.

Шелленберг, відчувши, що найбільша небезпека вже минула, опановує свій страх і доволі агресивним тоном обіцяє дати слово тільки після того, як отримає протиотруту, адже клятва, до якої приневолено за таких умов, нічого не варта. Він навіть наважується запитати:

– Скажіть як колишній морський офіцер: ви вважаєте, що мені личило повестися інакше?

Знаючи, як закінчилася кар'єра Гайдріха на флоті, можна розпізнати у словах його співрозмовника певне нахабство. Гайдріх пильно дивиться на Шелленберга. Потім наливає йому сухого мартіні.

«Може, це все моя розбурхана уява, – напише Шелленберг у своїх спогадах, – але напій видався мені гіркішим, ніж мав би бути». Він випиває, просить вибачення, дає слово честі, і вечір триває далі.

Завдяки частеньким відвідинам борделів Гайдріхові спала на думку геніальна ідея: відкрити власний.

Для вдалої реалізації задуму він залучає найближчих помічників: Шелленберга, Небе, Науйокса. Шелленберг підшукує підходящий

будинок в елітному кварталі в передмісті Берліна, Небе, який багато років пропрацював у поліції моралі, підбирає дівчат, а Науйокс облаштовує приміщення: у кожній кімнаті напхано камер і мікрофонів. Вони сховані за картинами, у лампах, під кріслами, на шафах. Пост прослуховування встановлюють у підвалі.

Ідея геніальна за своєю простотою: замість ходити кудись шпигувати за людьми, краще нехай вони самі прийдуть до тебе. Тому бордель треба відкривати першокласний, щоб приманити престижну клієнтуру з відомих персон.

Коли все готово, «Салон Кітті» відчиняє свої двері й завдяки поголосу незабаром стає доволі відомим у дипломатичному середовищі. Прослуховування триває двадцять чотири години на добу, а завдяки камерам назбирається матеріал для шантажу клієнтів борделю.

Кітті, власниця салону, розумна й амбітна віденська звідниця з елегантними манерами, обожнює свою роботу і страх як любить повихвалитися відомими клієнтами. Побачивши на порозі свого закладу графа Чіано, міністра закордонних справ Італії і зятя Муссоліні, вона ледве не божеволіє від радості. Гадаю, книжка про неї також була б неймовірно цікава.

Невдовзі Гайдріх і сам навідується, так би мовити, з інспекцією. Він приходить пізно ввечері, зазвичай п'яний, і йде нагору з котроюсь із дівчат.

Одного разу вранці Науйокс натрапляє на запис зі своїм шефом. Із цікавості він слухає його (мені невідомо, чи фільмувалися Гайдріхові втіхи на плівку) і, натішившись удосталь, розважливо вирішує все стерти. Я не знаю подробиць, але очевидно, що Гайдріхові подвиги в ліжку давали привід для насмішок.

Гайдріх не пропонує Науйоксові сідати, і той стоїть у кабінеті свого начальника під здоровенною люстрою, кінчик якої, немов дамоклів меч, нависає над його маківкою, і Науйоксові здається, що сьогодні він тримається на тонесенькій ниточці. За спиною в Гайдріха

гобелен на всю стіну, на якому зображено гігантського орла зі свастикою в рунічному стилі. Гайдріх грюкає кулаком по мармуровій дошці, що лежить на масивному дерев'яному столі, і від удару світлина його дружини з дітьми аж підстрибує.

– Якого біса ви взялися записувати мій учорашній візит до «Салону Кітті»?

Навіть якщо Науйокс здогадувався, чому його викликали сьогодні вранці до кабінету начальника, тепер у нього всередині все здригнулося.

– Записувати?

– Авжеж! І навіть не думайте заперечувати!

Науйокс швидко дотямлює, що, оскільки сам стер запис, то в Гайдріха не може бути жодного речового доказу. Тому він обирає стратегію, яка видається йому найбільш виграшною. Добре знаючи свого начальника, Науйокс розуміє, що ризикує своєю шкурою.

– Та все ж я заперечую! Я навіть не знаю, у якій кімнаті ви були! Мені ніхто не сказав!

Тривала мовчанка стає випробуванням для нервів суперагента.

– Ви брешете! Або недбало ставитеся до своїх обов'язків!

Науйокс замислюється, яке із цих двох припущень гірше в очах його шефа. Гайдріх тим часом переходить на спокійніший тон, і це так само непокоїть Науйокса.

– Ви мали б знати, у якій кімнаті я був. Це частина ваших обов'язків. А також ви мусите вимикати мікрофони й магнітофони, коли я там. Минулої ночі ви цього не зробили. Якщо ви гадаєте, що можете глузувати з мене, Науйоксе, то раджу вам ще раз добре над цим подумати. Геть!

Науйокса, майстра на всі штуки, людину, що в Гляйвіці розпочала Другу світову війну, усунуто з посади. Тим, що його просто не ліквідували, він завдячує лише своєму неймовірному інстинкту самозбереження. Після того прикрого випадку Науйокс щосили намагався не нагадувати про себе. Зрештою, він іще дешево відбився, наважившись заперечувати Гайдріхові, своєму начальнику, правій руці Гімmlера, другому номеру в СС, головному очільникові РСХА, господарю СД і гестапо, Білявій Бестії, що заслуговує на це прізвисько через свою жорстокість, як і через свої сексуальні подвиги... чи то

навпаки, анітрохи не заслуговує, – мабуть, так думає Науйокс у перерві між нападами тривоги.

Цей діалог – типовий приклад тих труднощів, із якими я зіштовхуюсь. Флобер у «Саламбо», певна річ, таких проблем не мав, адже ніхто не записував розмов Гамількара, батька Ганнібала. А коли в мене Гайдріх говорить: «Якщо ви гадаєте, що можете глузувати з мене, то раджу вам ще раз добре над цим подумати», то я лише повторюю слова, що їх ми знаємо за спогадами самого Науйокса. Годі сподіватися на кращого свідка, що може якомога точніше переказати фразу, ніж той, хто сам її чув, той, до кого з нею зверталися. Однак я сумніваюся, що Гайдріх висловив свою погрозу саме так. Це не в його стилі, це так та фраза пригадалася Науйоксові багато років по тому, так її записав той, хто збирав свідчення, так її переклали пізніше. Ось чому, коли Гайдріх, Білява Бестія, найнебезпечніша людина Райху, каже: «Якщо ви гадаєте, що можете глузувати з мене, Науйоксе, то раджу вам ще раз добре над цим подумати», – це здається дурнею. Правдоподібніше було б, якби Гайдріх, персонаж грубий і сп'янілий від власної всемогутності, розлютившись, кинув Науйоксові щось на кшталт: «Ти що, за дурня мене маєш? Та я тобі яйця повідриваю!» Але що таке моє уявлення проти прямих свідчень?

Якби все залежало тільки від мене, діалог вийшов би такий:

– Скажи-но мені, Науйоксе, де я провів цю ніч?

– Перепрошую, гер групенфюрер?

– Ти чудово зрозумів запитання.

– Ну... я не знаю, гер групенфюрер.

– Кажеш, не знаєш?

– Ні, гер групенфюрер.

– Ти не знаєш, що я був у «Кітті»?

Мовчанка.

– Що ти зробив із записом?

– Я не розумію, гер групенфюрер.

– Припини морочити мене! Я запитую, чи ти зберіг запис?

– Гер групенфюрер... я не знав, що ви були там!.. Ніхто мене не попередив! Звісно, я знищив запис, щойно упізнав вас... тобто ваш голос!..

– Годі клеїти дурня, Науйоксе! Тобі платять за те, щоб ти все знав, і насамперед, щоб ти знав, де я, бо плачу тобі я! Тої миті, коли я заходжу до кімнати в «Салоні Кітті», ти маєш вимикати мікрофони! Ще раз надумаєш брехати мені в очі, опинишся в Дахау, де тебе підвісять за яйця. Ти мене зрозумів?

– Зрозумів, гер групенфюрер!

– Геть з моїх очей!

Така розмова, мені здається, була б трохи реалістичнішою, трохи живішою і, можливо, трохи ближчою до істини. Але я не впевнений. Гайдріх міг поводитися по-хамськи, але він також умів грати роль холонокровного чиновника, коли йому це було потрібно. Тому, зваживши все ретельно, між версією Науйокса, хай навіть спотвореною, і моєю, вибрати, певна річ, краще Науйоксову. Утім, я лишаюся переконаним, що того ранку Гайдріхові страх як кортіло відірвати своєму підлеглому яйця.

Стоячи біля надзвичайно високого вікна північної вежі Вевельсбурзького замку, Гайдріх споглядає рівнини Вестфалії. У гущавині лісу він бачить бараки й огорожу з колючого дроту – це найменший концентраційний табір Німеччини^[29]. Але цієї миті, мабуть, його увагу прикуто до полігону, на якому тренуються солдати з його айнцагруп. План «Барбаросса» буде запроваджено через тиждень. А через два Гайдріхові люди вже будуть у Білорусі, Україні, Литві й почнуть там працювати. Їм пообіцяли, що до Різдва їхню роботу буде закінчено й вони повернуться додому, та насправді Гайдріх не має жодної гадки, скільки триватиме ця війна, до якої вони готуються. Але в партії та в армії всі, хто має доступ до таємної інформації, випромінюють оптимізм. Досягнення Червоної армії – посередні в Польщі, узагалі нікчемні у Фінляндії – дозволяють сподіватися на швидку перемогу завжди нездоланного вермахту. Утім,

Гайдріх, спираючись на доповіді Служби безпеки, обережніший у прогнозах. Йому здається, що сили противника – кількість бойових машин, наприклад, або резервних дивізій – небезпечно занижені. Але командування армії, що має в абвері власну службу зовнішньої розвідки, воліє нехтувати попередженнями Гайдріха, довіряючи підбадьорливішим висновкам його колишнього начальника, адмірала Канаріса. Гайдріх, для якого звільнення з флоту ще досі є незагоєною раною, мабуть, нетямиться з люті. Гітлер тим часом заявляє: «Коли починаєш війну – немовби відчиняєш двері в темну кімнату. Ніколи не знаєш, що там може ховатися». Фактично фюрер визнає, що застороги СД можуть бути обґрунтовані. І все ж вирішено нападати на Радянський Союз. Гайдріх спостерігає з тривогою, як над рівниною збираються хмари.

Він чує, як позаду нього Гімmlер звертається до своїх генералів.

СС для Гімmlера – це лицарський орден. Себе ж він уважає нащадком Генріха Птахолова, саксонського короля, який, відбивши набіги мадярів у десятому столітті, заклав основи Священної Римської імперії німецької нації й протягом більшої частини свого правління винищував слов'ян. Заявивши про таке походження, райхсфюрер потребує замку. Коли Гімmlер знайшов оцей, Вевельсбурзький, він був у руїнах. Щоб його відновити, із Заксенгаузену сюди нагнали майже чотири тисячі в'язнів. Близько третини з них померли під час робіт, але тепер замок велично здіймається над річкою Альме, що протікає долиною. Дві башти й донжон, з'єднані замковими мурами, утворюють трикутник, вістря якого спрямоване на міфічний острів Туле – батьківщину арійців, і уособлює Axis mundi^[30], символічний центр світу.

Саме там, у донжоні, у приміщенні колишньої капели, перейменованої на Залу обергрупенфюрерів, відбувається нарада, яку скликав Гімmlер, і Гайдріх мусить бути присутній там. Посеред просторої кулястої зали високопоставлені есесівці зібралися довкола масивного дубового столу, на бажання Гімmlера виготовленого саме круглим і саме на дванадцять місць, щоб підкреслити спорідненість із Круглим столом короля Артура. Щоправда, пошуки Грааля 1941 року дещо відрізняються від тих, які провадив Персеваль:

– Вирішальна сутичка між двома ідеологіями... потреба оволодіти новим життєвим простором...

Гайдріх, як і більшість німців тоді, знав цю пісню напам'ять.

– Ідеться про виживання... безжальна расова боротьба... від двадцяти до тридцяти мільйонів слов'ян і євреїв...

Тут Гайдріх, цікавий до чисел, нашорошує вуха.

– Від двадцяти до тридцяти мільйонів слов'ян і євреїв загинуть унаслідок воєнних дій і проблем із постачаннями продовольства.

Гайдріх не дозволяє собі виявити роздратування. Він утуплює погляд у мармурову підлогу, на якій рунічними символами зображено прекрасне чорне сонце. Воєнні дії... проблеми з постачанням... годі сказати ухильніше. Гайдріх чудово знає, що, торкаючись певних тем, не слід висловлюватися надміру чітко, але завжди надходить така мить, коли біле треба назвати білим, а чорне чорним, і є підстави гадати, що саме зараз така мить настала. Інакше, без чітких указівок, люди можуть натворити казна-що. А відповідальність за успішне виконання цієї місії покладено саме на нього.

Після того як Гімmlер оголошує засідання закритим, Гайдріх квапливо виходить і йде коридорами, де на стінах висять обладунки, герби, картини й різноманітні рунічні знаки. Йому відомо, що тут, у замку, алхіміки, окультисти й маги безупинно працюють над усілякими езотеричними питаннями, але то не його клопіт. Гайдріху досить і двох днів, проведених у цій божевільні; швидше б уже повернутися до Берліна.

Проте надворі долину затягують хмари, і, якщо забаритися, літак не зможе злетіти. Гайдріха ведуть на полігон, де йому належить оглянути війська. Але він обходить без довгих промов і походжань поміж шеренгами, лише краєм ока глянувши на зборисько вбивць, відібраних, щоб винищувати недолудей на Сході. Усього – близько трьох тисяч бездоганно вимуштруваних солдатів. Гайдріх сідає в літак, що вже чекає його на злітно-посадковій смузі з увімкнутими двигунами. Щойно літак здіймається в повітря, лунає гуркіт грому. Чотири айнзацгрупи, не звертаючи уваги на зливу, негайно беруться маршувати.

У Берліні немає ніякого круглого столу, ніякої чорної магії, на роботі – звична Гайдріхові бюрократія, і він ретельно викладає на папері свої директиви. Герінг наказав йому висловлюватися коротко і ясно. 2 липня 1941 року, за два тижні після початку плану «Барбаросса», усі керівники есесівських груп на прифронтових територіях дістануть такий наказ: «Мають бути знищені всі функціонери Комінтерна, партійні робітники, народні комісари, євреї на партійних чи державних посадах та інші радикальні елементи (саботажники, пропагандисти, партизани, убивці, агітатори)».

Справді, усе викладено ясно, але водночас і обережно. Аж цікаво: навіщо це уточнення про євреїв на партійних посадах, якщо однаково всіх партійних робітників треба знищити – байдуже, євреї вони чи ні? Річ у тому, що Гайдріх ще не знає, як поставляться солдати регулярної армії до каральних акцій його айнзацгруп. Щоправда, підписана 6 червня 1941 року Кейтелем, а отже, схвалена вермахтом відома «директива про комісарів» дозволяє масові вбивства, але офіційно це стосується лише політичних ворогів. Саме тому і лише тому, щоб визначити їх цілями для знищення, радянські євреї згадуються як політичні вороги в Гайдріховому наказі, багатослівність якого – неначе залишок останніх сумнівів. Звісно, якщо місцеве населення захоче влаштувати погроми, потай вони матимуть підтримку. Але на початку липня ще не час відверто повідомляти про плани винищити євреїв лише тому, що вони народилися євреями.

За два тижні вся ніяковість зникне – її змете ейфорія від перемог. Тимчасом як вермахт долатиме опір Червоної армії на всіх фронтах, коли успіх вторгнення перевищить навіть найоптимістичніші прогнози, а в полон потрапить триста тисяч радянських солдатів, Гайдріх перепише свій наказ. Він повторить усі основні пункти, розширить список, трохи його уточнивши (наприклад, згадає в ньому колишніх комісарів Червоної армії). І нарешті він замінить «євреї на партійних чи державних посадах» на просто «всі євреї».

Гауптман^[31] Гайдріх на чолі загону винищувачів люфтвафе облітає радянську територію на Me-109, своєму власному літаку, про що свідчать ініціали «R. H.» на корпусі, написані рунічним шрифтом. Коли внизу колони радянських солдатів відступають із тяжкими боями, німецькі пілоти, як тигри, кидаються на них і, пролітаючи вздовж колони, розстрілюють її з кулеметів.

Але сьогодні Гайдріх помічає під собою не колони піхоти, а Як-1. Він відразу впізнає повнявий силует цього невеличкого радянського винищувача. Попри те що в перші дні наступу німецькі бомбардувальники знищили величезну кількість ворожих літаків просто на летовищах, небо над СРСР ще не остаточно зачищено, подекуди ще трапляються одиничні випадки спротиву: ось і доказ цього – Як-1. Утім, питання про перевагу німецької авіації – що якісну, що кількісну – навіть не постає. Жоден радянський винищувач на цю мить не здатен кинути виклик Me-109. Марнославний і нестримний Гайдріх наказує своїй ескадрильї не змінювати строю. Він хоче показово самотужки збити радянський літак перед своїми людьми. Німець спускається нижче, на один рівень із противником, і заходить йому у хвіст. Пілот «яка» його не помічає. Мета цього маневру: наблизитися до жертви, щоб відкрити вогонь із відстані в півтори сотні метрів. Німецький літак набагато швидший, він наздоганяє «яка». Щойно хвіст радянського винищувача з'являється у прицілі, Гайдріх стріляє. «Як» відразу ж перехняблюється набік, хитає крилами, схожий на великого збожеволілого птаха. Але першою чергою його не зачепило, а пілот насправді зовсім не збожеволів. «Як» іде в піке й відривається від переслідувача. Гайдріх намагається наздогнати, але радіус його віражу більший, і він безнадійно програє своєму противнику. Цей недоумок Герінг стверджував, що радянська авіація геть застаріла, і це – як майже все, що думають нацисти про Радянський Союз, – помилка: звісно, за літно-технічними характеристиками Як-1 не спроможний дорівнятися німецькому винищувачу, але відносну повільність він компенсує просто диявольською маневреністю. Невеличкий радянський літак спускається, завертаючи дедалі вужчі петлі. Гайдріх іде за ним, але ніяк не може зловити його в приціл. «Як» поводить, наче заєць, що втікає від хорта. Гайдріх прагне здобути перемогу, щоб намалювати маленький літачок на фюзеляжі свого «месершміта». Тому він так

уперто женеться за «яком» і не помічає, що той, постійно змінюючи напрямок, щоб уникнути обстрілу, летить не будь-куди, а прямує до конкретного місця. Лише коли довкола нього зненацька лунають вибухи, Гайдріх розуміє: пілот «яка» завів його на радянську зенітну батарею, і він, як останній ідіот, потрапив у пастку.

Кабіна здригається від страшного удару. Із хвоста бухає чорний дим. Гайдріхів літак падає.

Гімmlерові немовби хтось дав ляпаса. Кров кидається йому до щік, і він відчуває, як його мозок роздимається всередині черепної коробки. Йому щойно повідомили новину: під час повітряного бою над Березиною збито Гайдріхів Me-109. Звісно, якщо Гайдріх загинув, це тяжка втрата для СС: відданий гітлерівець, старанний працівник і все таке. Але якщо він вижив – оце вже справжня катастрофа! Адже його літак збито *за* лінією фронту і він упав на радянську територію! Якщо доведеться повідомляти Гітлерові, що начальник імперської безпеки потрапив до рук ворога, вельми неприємної сцени Гімmlерові не уникнути. Він подумки перебирає інформацію, якою володіє Гайдріх і яка може неабияк зацікавити Сталіна. Від її обсягу Гімmlерові паморочиться в голові. І це ще райхсфюрерові СС відомо не все, що знає його підлеглий. Що політично, що стратегічно – якщо Гайдріх заговорить, катастрофа буде грандіозною, а наслідки непередбачуваними. Гімmlер не може їх собі навіть уявити. Бідолаха аж спітнів, під вусиками й за маленькими круглими скельцями його окулярів зовсім мокро.

Правду кажучи, це навіть не найнагальніша Гімmlерова проблема. Загинув голова РСХА чи потрапив у полон до росіян – насамперед треба заволодіти Гайдріховими досьє. Бог його знає, що він там назбирав і на кого. Потрібно добутися до його сейфів, робочого й домашнього. Щодо роботи на Принц-Альберт-штрассе – попередити Мюллера, нехай він разом із Шелленбергом потурбується про РСХА. А вдома в Гайдріха треба все обшукати, але намагатися поводитися пом'якше з Ліною. А тим часом чекати: Гайдріх вважається зниклим

безвісти, нічого більше робити не залишається. Треба зайти до Ліни, підготувати її, а на фронт надіслати накази: будь-що знайти Гайдріха, живого чи мертвого.

Цілком може виникнути питання: якого біса голова нацистської таємної служби опинився у винищувачі над територією, де йдуть бої з радянськими військами? Річ у тому, що, поряд із обов'язками в СС, Гайдріх ще має звання офіцера запасу люфтвафе. Ще до війни він пройшов курси пілотажу і, коли вторгнення в Польщу почалося, йому закортіло конче виконати свій обов'язок. Хоч якою високою була його посада голови СД, Гайдріх усе ж вважав, що це чиновницька робота, а у воєнний час потрібно йти в бій, як справжній тевтонський лицар. Саме тому він спершу сідає на місце стрільця в бомбардувальнику. Однак ця роль, занадто другорядна, йому не сподобалася, що й не дивно, і Гайдріх пересідає за штурвал спочатку Me-110, на якому здійснює кілька розвідувальних польотів над Великою Британією, а потім Me-109 (німецького аналога англійського «спітфаєра»), невдало злітаючи на якому, зламав собі руку під час Норвезької кампанії. В одній дещо хвалебній біографії, яку мені вдалося добути, розповідається із захопленням, як Гайдріх літав із рукою на перев'язі. Потім він начебто брав участь у битвах із Королівськими ВПС.

Уже тоді Гімmlер непокоївся про нього, наче батько. У мене перед очима лист, датований 15 травня 1940 року й написаний у потязі спеціального призначення (який називається «Генріх», *sic*). Цей лист, що починається словами «Мій любий Гайдріх», промовисто свідчить про те, як Гімmlер піклувався про свого найціннішого працівника: «Пишіть мені про себе якомога частіше!» Авжеж, знаючи стільки цінної інформації, голова РСХА був справді «дорогим».

Не минуло й двох днів, як Гайдріха зустрів німецький «патруль», його ж люди з айнзацгрупи D, які щойно перед тим ліквідували сорок п'ять євреїв і тридцять заручників. Очевидно, його літак збила радянська зенітка, Гайдріх опинився в катастрофічному становищі, переховувався два дні й дві ночі та зрештою пішки вийшов до німецьких позицій. Додому він повернувся брудний, зарослий і, за словами дружини, доволі роздратований своєю невдалою пригодою, хоча він і здобув за неї те, чого так прагнув: Залізний хрест першого класу, орден, який високо цінують німецькі військові. Гайдріха нагородили, але після цього випадку заборонили брати участь у

повітряних боях на жодному фронті. Схоже, проти його польотів категорично виступив особисто Гітлер, який дізнався про випадок над Березиною й жахнувся того, що могло статися. Попри всі його зусилля, попри його незаперечний запал, тут Гайдріх не зумів здобути жодної перемоги. Прикрий підсумок повітряного бою над Березиною поклав край його кар'єрі військового пілота.

Наташа читає розділ, який я щойно написав. На другій фразі вона зупиняється й вигукує:

– А це що таке? «Кров кидається йому до щік», «мозок роздимається всередині черепної коробки»? Ти ж вигадуєш!

Я вже не один рік набридаю Наташі своїми теоріями, що дісталися мені у спадок від читань моєї юності («Маркіза вийшла о п'ятій» тощо), про те, наскільки наївні й сміховинні всі ці літературні вигадки, і, гадаю, це справедливо, що вона зачепилася за цю «черепну коробку». Я ж, як мені здавалося, твердо вирішив уникати таких речей, що апріорі не мають іншої мети, окрім як надати текстові вигляду роману, – мене від такого аж верне. До того ж хоч я й знаю, якою була реакція Гімmlера на цю подію, як він перелякався й розгубився, у зовнішніх проявах цієї реакції я не можу бути цілковито певен: можливо, він увесь аж паленіє (як я це собі уявив), а може, навпаки, зблід. Словом, питання видалося мені доволі серйозним.

Перед Наташею я мляво захищаюся: мовляв, цілком імовірно, що в Гімmlера справді розболілася голова, та й хай там як, ці слова про мозок, що роздимається, – лише метафора, щоправда, доволі дешева, яка потрібна, щоб передати той жах, який охоплює райхсканцлера, коли йому повідомляють новину про Гайдріха. Але я й сам-то не дуже в це вірю. Наступного дня я прибираю цю фразу, але в тексті, на жаль, утворюється порожнеча, яка мені видається невдалою. Я не дуже розумію чому, але мені не подобається поєднання «Гімmlерові немовби хтось дав ляпаса» із «Йому щойно повідомили новину» – фраза стала уривчастою, зник перехід, який до цього створювала «черепна коробка». Я відчуваю, що повинен замінити викреслене

речення іншим, розважливішим. Пишу щось на кшталт: «Я уявляю, як мав би почервоніти його маленький щурячий писок із окулярами». Гімmlер своїми обвислими щоками й маленькими вусиками і справді скидався на гризуна, але фраза вочевидь утратила в стриманості. Я вирішую прибрати «із окулярами». Але «щурячий писок», навіть без окулярів, однаково бентежить, натомість обережні формулювання «я уявляю», «мав би» видаються вдалими знахідками. Не приховуючи, що це тільки припущення, я таким чином запросто уникаю насильства над реальністю. Не знаю чому, але відчуваю, що мушу додати: «Він увесь аж паленіє».

У мене мовби перед очима стояло Гімmlерове обличчя, червоне-червоне, таке, наче він був дуже застуджений (може, тому що я сам четвертий день ніяк не можу впоратися з капосною хворобою), і моя деспотична уява ніяк не відступала: мені кортіло саме це уточнити, описуючи мармизу райхсфюрера. Але те, що вийшло, мені геть не сподобалося: я знову все стер і довго дивився на порожній простір між першим і третім реченнями. Потім повільно знову набрав: «Кров кидається йому до щік, і він відчуває, як мозок роздимається всередині черепної коробки».

Як зазвичай, згадую про Оскара Вайлда. Завжди одна й та сама історія: «Цілий ранок вичитував свій текст і зрештою прибрав одну кому. А по обіді поставив її назад».

Гайдріх – я уявляю його на задньому сидінні чорного «мерседеса» – стискає руками портфель, який лежить у нього на колінах. У портфелі – документ, без сумніву, найважливіший за всю його кар'єру й вирішальний для історії Третього району.

Машина їде передмістями Берліна. Погода чудова, літо, вечоріє, і важко уявити, що це чисте небо ось-ось можуть заповнити чорні махи́нища, із яких посиплються бомби. І все ж кілька пошкоджених споруд, кілька зруйнованих житлових будинків і квапливі перехожі постійно нагадують про неймовірну настирливість Королівських військово-повітряних сил.

Понад чотири місяці тому Гайдріх доручив Айхману накидати чорновий текст цього документа, на який ще потрібно дістати схвалення Герінга. Крім того, документ треба погодити з Розенбергом, міністром окупованих східних територій. І саме ця нікчема виступила проти! Відтоді Айхман добре попрацював над текстом, тож усі труднощі мали бути усунуті.

«Мерседес» заглиблюється в ліс на північ від Берліна й зупиняється перед брамою вілли, яку охороняють озброєні до зубів есесівці. Це Карінголл – невеличкий бароковий палац, споруджувати який Герінг узявся, щоб утішити себе після смерті першої дружини. Вартові викидають руку в нацистському вітанні, брама відчиняється, і машина в'їжджає на алею. Герінг уже чекає на ганку, життєрадісний, туго стягнутий ременем, в одному з тих чудернацьких мундирів, за які, либонь, і заробив прізвисько Напахчений Нерон. Він палко вітає Гайдріха, неймовірно щасливий, що може віч-на-віч поспілкуватися з грізним головою СД. Гайдріх знає, що його вже вважають найнебезпечнішою людиною Райху, і це тішить його марнославство, але також він розуміє, що всі високопоставлені нацисти так наполегливо впадають коло нього передусім для того, щоб спробувати послабити його начальника, Гімmlера. Для них Гайдріх поки що не суперник, тільки інструмент. Звісно, його в цьому пекельному дуеті з Гімmlером вважають мозком («ННhН, – кажуть есесівці, – Himmlers Nim heifit Heydrich»), тобто «мозок Гімmlера зветься Гайдріх»), але він усе ж лишається тільки правою рукою, підлеглим, другим номером. Амбіційний Гайдріх не зміг би вічно вдовольнитися таким станом речей, але наразі, вивчаючи співвідношення сил у партії, він задоволений тим, що залишився вірним Гімmlеру, могутність якого і далі зростає, тоді як Герінг після поразки люфтвафе в битві за Британію скніє в неласці.

І все ж райхсмаршал досі офіційно відповідає за вирішення «єврейського питання», і саме тому Гайдріх цього вечора тут.

Однак, перш ніж перейти до справи, Гайдріхові доводиться терпляче чекати, доки господар покаже йому свої забавки. Товстун Герман хоче похизуватися перед ним подарунком Пруського національного театру – макетом залізниці, яким він щиро пишається і з яким бавиться щовечора. Гайдріх покійрно терпить, висловлює своє захоплення особистою кінозалою райхсмаршала, турецькими лазнями,

вітальною з височенною стелею і навіть левом на ім'я Цезар і лише після цього нарешті опиняється в оббитому шалівкою кабінеті Герінга й сідає навпроти господаря. Аж тепер Гайдріх може вийняти з портфеля дорогоцінний документ і дати його Герінгові. Герінг читає:

«Райхсмаршал Великої Німецької імперії
Генеральний уповноважений із виконання
чотирирічного плану
Голова Ради міністрів оборони Райху
Начальнику поліції безпеки та СД
Групенфюреру СС Гайдріху
Берлін

Доповнюючи поставлене Вам наказом від 24 січня 1939 року завдання вирішити єврейське питання шляхом проведення найвідповіднішими методами еміграції чи евакуації, зважаючи на нинішні умови, доручаю Вам здійснити всі необхідні приготування, що стосуються організаційних, практичних і фінансових аспектів загального вирішення єврейського питання в Європі на територіях, підконтрольних Німеччині.

Інші органи центральної влади також повинні долучитися до виконання цього завдання тою мірою, якою це торкається їхньої компетенції».

Герінг припиняє читати й усміхається. Айхман додав цей абзац, щоб догодити Розенбергові. Гайдріх усміхається також, але йому не вдається приховати зневагу, яку він відчуває до всіх тих міністерських чиновників. Герінг читає далі:

«Також доручаю Вам подати мені в найкоротші терміни загальний план попередніх заходів організаційного, практичного й фінансового характеру, необхідних для

остаточного вирішення єврейського питання так, як це було визначено».

Герінг мовчки ставить дату й підпис під тим, що Історія перетворить на Ermächtigung, надання надзвичайних повноважень. Гайдріх вишкіряється – він не може стримати задоволення – і ховає дорогоцінний документ назад у портфель. Так 31 липня 1941 року народжується «остаточне вирішення єврейського питання», і Гайдріх стане його головним творцем.

109

Спершу я був написав: «Туго стягнутий ременем, у блакитному мундирі». Не знаю, чому я вирішив, що Герінг був саме в блакитному мундирі. Звісно, на багатьох фотографіях його можна побачити в однострої такого кольору. Але мені невідомо, чи того дня він одягнув саме блакитний мундир, а не білий, наприклад.

Я не знаю й того, чи ще мають якесь значення на теперішній стадії оповіді такі подробиці.

110

«Бад-Кройцнах, серпень 1941-го. Щойно тут завершився другий загальнонімецький чемпіонат із фехтування. Визначено дванадцять найкращих із Reichssonderklasse [дослівно – «особливого класу Райху»], яким від Націонал-соціалістичного спортивного товариства буде вручено золоті або срібні запонки. На п'ятому місці – обергрупенфюрер СС [передчасне підвищення – випадкова помилка чи навмисні лестощі?] і генерал поліції. Це Райнгард Гайдріх, голова Служби безпеки. Він радо приймає вітання, але вся поведінка його відзначається скромністю переможця. Ті, хто

його знає, знають добре й те, що така річ, як «відпочинок», йому невідома. Не дозволяти собі ні хвилинки відпочинку чи послаблення – ось головний принцип цієї людини як у спорті, так і на роботі».

Зі статті, опублікованої в спеціалізованому часописі «Спорт і фізичне виховання»

Ті, хто його знав, знали й те, що краще не шкодувати хвалебних слів для цього геніального тридцятишестилітнього спортсмена і не порушувати питання про те, якого стресу зазнавали судді, коли потрібно було зараховувати укол, який діставав очільник гестапо. І краще не згадувати про Коммода чи Калігулу: ті билися на арені з гладіаторами, які чудово усвідомлювали, що не слід надто завзято опиратися імператорам.

Утім, під час змагань обергрупенфюрер Гайдріх поведився цілком пристойно. Одного разу, коли він обурився суддівським рішенням, розпорядник турніру різко поставив його на місце, сказавши привселюдно: «На фехтувальній доріжці діють тільки закони спорту, і жоден інший!» Приголомшений сміливістю чоловіка, Гайдріх не став сперечатися.

Схоже, він приберігав своє зухвальство для інших місць, адже під час цього турніру в Бад-Кройцнаху, не добираючи слів, сказав двом своїм друзям (відколи це в Гайдріха з'явилися друзі?), що за потреби він не вагаючись прибере самого Гітлера, якщо «старий телепень вичворить якусь дурницю».

Що саме він мав на увазі? Мені страх як кортіло б знати.

Цього літа в Київському зоопарку один чоловік зайшов у вольєр до левів. Відвідувачі намагалися його стримати, але він промовив до них, перелазячи через огорожу: «Господь мене врятує». Його зжерли

живцем. Якби я був там, то сказав би йому: «Не слід вірити всьому, що тобі розповідають».

Господь нічим не допоміг людям, які загинули в Бабиному Яру.

Бабин Яр – це була велетенська природна западина на околиці Києва. Сьогодні від нього лишився неглибокий, порослий травною рів, коло якого здіймається показний монумент у соціалістичному стилі, зведений на пам'ять про тих, хто тут загинув. Але коли я захотів туди поїхати, водій таксі запропонував показати спочатку те місце, де Бабин Яр простягався в часи війни. Він привіз мене до лісистого рову й через молоду українку, що супроводжувала мене як перекладач, пояснив, що саме сюди скидали тіла. Потім ми знову сіли в машину, і водій відвіз нас до монументу, який стоїть *за кілометр звідти*.

Між 1941 і 1943 роками нацисти перетворили Бабин Яр, можливо, на найбільшу могилу в історії людства. Як зазначено трьома мовами (українською, російською та івритом) на меморіальній дошці, тут загинуло понад сто тисяч людей, жертв фашизму.

Третину знищили менше ніж за дві доби.

Того вересневого ранку 1941 року київські євреї тисячами сходилися на місце збору, куди їм наказали прибути з документами й цінними речами. Вони готувалися до депортації, навіть не підозрюючи про ту долю, яку приготували їм німці.

Усі вони зрозуміли надто пізно: хтось, коли прибув на місце, хтось лише на краю яру. Між цими двома миттєвостями все відбувалося дуже швидко й чітко: євреї здавали свої валізи, цінні речі й документи (документи рвали відразу ж у них перед очима), а потім їх гнали між двома шеренгами есесівців під градом ударів. Члени айнзацкоманд із нелюдською жорстокістю молотили їх поліційними кийками чи звичайними палицями. Якщо єврей падав, на нього нацьковували собак або його затоптував збожеволілий натовп. Вийшовши із цього пекельного коридору й опинившись на пустищі, розгублені й приголомшені євреї чули команду роздягатися догола, після чого їх вели на край гігантського яру. Там уже навіть найменш тямкі й найбільші оптимісти втрачали надію. Цілковитий жах, який охоплював їх у ту мить, змушував вити: на дні западини вже лежали купи трупів.

Але на краю цієї прірви історія тих чоловіків, жінок і дітей ще не закінчується. Есесівці, через притаманну їм німецьку раціональність, перш ніж убити своїх жертв, наказували їм спускатися на дно яру, де

на них чекав «нагромаджувач». Його робота була дуже подібна до роботи театрального капельдинера, який припроваджує вас до вашого місця. «Нагромаджувач» водив кожного єврея по купі тіл, а знайшовши місце, наказував йому лягати долілиць. Той лягав, голий живий на голих мертвих, після чого кат ходив по трупах і вбивав усіх живих пострілом у потилицю. Навдивовижу ефективна організація масового вбивства, майже за Тейлором^[32]. 2 жовтня 1941 року керівник айнзацгрупи, якій було доручено проведення акції в Бабиному Яру, надіслав до Берліна звіт: «29 і 30 вересня четверта зондеркоманда у співпраці зі штабом групи й двома загонами поліційного полку “Південь” стратила в Києві 33 771 єврея».

Я дізнався про неймовірну історію, яка відбулася в Києві під час війни, улітку 1942 року. Вона ніяк не стосується жодної дійової особи операції «Антропоїд», і тому тут, у моєму романі, їй апріорі не місце. Але одна з найбільших переваг вибраного мною жанру в тому, що він дає оповідачеві майже необмежену свободу.

Отож літом 1942 року Україною управляли нацисти з усією властивою їм жорстокістю. І в цей час німцям забажалося організувати серію футбольних матчів між командами країн, окупованих Німеччиною або перетворених нею на сателітів. Невдовзі виокремлюється одна команда, що здобуває перемоги над своїми суперниками з Румунії та Угорщини. Команда називалася «Старт» і була створена нашвидкуруч на основі київського «Динамо», розпущеного на початку окупації. Однак задля такої нагоди гравців зібрали знову.

Чутки про успіхи «Старта» доходять до німців, і ті вирішують організувати в Києві матч престижу між місцевою командою і командою люфтвафе. Перед початком матчу команди мали привітатися, і українським футболістам належало виконати нацистське вітання.

Настав день матчу. Трибуни стадіону переповнені. Команди вибігають на поле, німецькі футболісти скидають руки вгору й кричать

«Хайль Гітлер!» Українці теж підносять руки (публіка, либонь, розчарована; цілком очевидно, що для неї футбольний матч – це можливість продемонструвати хоча б символічний спротив загарбникові), – але гравці, замість відсалютувати відкритою долонею й крикнути «Хайль Гітлер!», стискають долоню в кулак, ударяють себе в груди й вигукують: «Хай живе спорт!» Почувши гасло, знайоме з радянських часів, уболівальники вибухають захопленими вигуками.

Ледве матч розпочався, німецький футболіст іде в жорстке зіткнення з нападником української команди й ламає тому ногу. У ті часи запасних гравців не було, і «Старт» мусить грати вдесьтьох. Маючи чисельну перевагу, німці відкривають рахунок. Для киян усе складається невдало. Але вони не збираються здаватися. Спочатку вони зрівнюють рахунок під радісні вигуки вболівальників. А потім забивають другий гол. Стадіон вибухає від захвату.

У перерві матчу в роздягальню до українських футболістів заходить військовий комендант Києва генерал Ебергард і каже їм:

– Браво! Ви прекрасно грали, і ми це оцінили. Але тепер, у другому таймі, ви мусите поступитися. Мусите! Команда люфтвафе ще ніколи не програвала, а тим паче на окупованих територіях. Це наказ! Якщо не поступитеся, вас буде страчено.

Гравці вислухали його мовчки. Вийшовши на поле, після короткої миті невпевненості, вони, не домовляючись, вирішують: грати як звичайно. Кияни забивають гол, ще один... і закінчують матч із перемогою 5:1. Українські вболівальники нетямляться від радості. Німці лютують. Хтось стріляє в повітря. Але нікого з гравців «Старта» поки що не чіпають: німці сподіваються змити ганьбу, взявши реванш на футбольному полі.

Матч-відповідь призначено через три дні, про що повідомляють розклеєні по всьому місту афіші. Німці терміново привозять із Берліна професійних футболістів, щоб підсилити свою команду.

Починається другий матч. Стадіон знову повен-повнісінький, але цього разу довкола нього стоять есесівські загони; за офіційною версією – для забезпечення порядку. Німці, як і в попередній грі, першими відкривають рахунок. Але українці не здаються й виграють із рахунком 5:3. Наприкінці матчу українські вболівальники шаленіють від щастя, але футболісти «Старта» пополотніли. Німці стріляють і кидаються на поле. Серед метушні трьом українським гравцям

вдається зникнути в натовпі. Вони переживуть війну. Решту команди арештовують, чотирьох гравців негайно відправляють до Бабиного Яру, де страчують. Перед тим як дістати кулю в потилицю, стоячи навколішки перед ровом, капітан команди й воротар Микола Трусевич встигає вигукнути: «Радянський спорт не загине ніколи!» За ним розстрілюють і решту гравців^[33]. Сьогодні перед стадіоном «Динамо» стоїть пам'ятник на честь їхнього подвигу.

Існує безліч версій цього легендарного «матчу смерті». Дехто стверджує, що була ще третя гра, яку українці виграли з рахунком... 8:0, і що тільки після цього матчу гравців заарештували і стратили. Але мені найвірогіднішою видається та версія, яку я виклав тут, та й, у всякому разі, щодо головного всі варіанти розповіді сходяться. Боюся, я все ж припустився якихось неточностей через те, що не мав досить часу для ретельного дослідження цієї події, яка прямо не стосується Гайдріха. Але хіба ж я міг написати про Київ, не згадавши цієї неймовірної історії?

На столі в Гітлера ростуть стоси доповідей Служби безпеки, що викривають обурливу вседозволеність, яка панує в Протектораті: чеський прем'єр-міністр Алоїз Еліаш підтримує зв'язок із Лондоном, збільшується кількість актів саботажу, підпільна мережа Опору існує й досі, на вулицях усе частіше можна почути промови підбурювачів, нелегальна торгівля процвітає, а промислове виробництво зменшилося на вісімнадцять відсотків – з того, як описують люди Гайдріха, ситуація здається вибуховою. А тепер, коли відкрито російський фронт, продуктивність чеської промисловості, однієї з найкращих у Європі, набуває життєво важливого значення для Райху. Воєнні потреби вимагають, щоб заводи «Шкода» працювали на повну потужність.

Хоч Гітлер і параноїк, він, мабуть, не дозволив би себе одурити, бо мав розуміти, що Гайдріх, який прагне посісти місце Нойрата, протектора Богемії та Моравії, зацікавлений у тому, щоб згущувати барви і таким чином дискредитувати політику старого барона. Але

водночас Гітлер не терпить слабаків (утім, баронів також). Свіжі новини стають тою останньою краплею, що переповнює чашу. Місцеве населення відгукнулося на заклик із Лондона від Бенеша та його міністрів і вже цілий тиждень напрочуд одностайно бойкотує пресу окупантів. Загалом-то, біда невелика, але ж тут ідеться про важливу демонстрацію того впливу, який зберігає чеський уряд у вигнанні, і це виявляє ті, несприятливі для загарбників, настрої, які панують у суспільстві. Якщо згадати про те, як Гітлер ненавидить Бенеша, неважко уявити, як розлютився фюрер, дізнавшись про таке.

Гітлеру відомо, що Гайдріх – кар’єрист, готовий на все заради досягнення своїх цілей, але це фюрера анітрохи не бентежить, і зрозуміло чому: хіба він сам не такий? Гітлер поважає Гайдріха за те, що той поєднує в собі жорстокість і ефективність. Якщо до цих двох якостей додати ще третю, а саме вірність фюреру, яка жодного разу не піддавалася сумніву, то дістанемо формулу бездоганного нациста. Не кажучи вже про зовнішність: Гайдріх на вигляд чистокровний арієць. Гімmlер, дарма що фюрер називає його «мій вірний Генріх», у цьому сперечатися зі своїм підлеглим не може. Таким чином, цілком можливо, що Гітлер захоплюється Гайдріхом. Гайдріх і Сталін – лише два його сучасники, що заслужили на таку честь. Також Гітлер, схоже, не боявся Гайдріха, що, зважаючи на параною фюрера, видається дивним. Можливо, він мав намір розпалити суперництво між Гайдріхом і Гімmlером. Може, на його думку, яку колись він висловив райхсфюрерові, справа про начебто єврейське походження Гайдріха – це надійна запорука його відданості. А може, у Білявій Бестії настільки втілювався образ ідеального нациста, що Гітлер не міг навіть уявити з боку цієї людини ні зради, ні відступництва.

Хай там як, фюрер, очевидно, подзвонив Борманові, щоб той організував у штаб-квартирі Гітлера під Растенбургом антикризову нараду. До ставки негайно було скликано Гімmlера, Гайдріха, Нойрата і його помічника Франка, книгаря із Судет.

Першим з’являється Франк. Це високий чоловік років п’ятдесяти, із бандитським обличчям, поритим глибокими зморшками. За обідом він змальовує Гітлерові картину того, що відбувається в Протектораті, яка в усьому підтверджує доповіді Служби безпеки. Тут прибувають Гімmlер і Гайдріх. Останній подає блискучий звіт, у якому не тільки окреслює проблеми, але й пропонує способи їх вирішення. Гітлер

приємно вражений. Нойрат, якого затримала в дорозі негода, приїздить тільки наступного дня, коли його долю вже вирішено. Гітлер чинить із ним так, як чинив із генералами, коли хотів усунути їх від командування: Нойрат змушений піти в безстрокову відпустку за станом здоров'я. Місце протектора звільнилося.

114

27 вересня 1941 року чеське інформаційне агентство, що перебувало під німецьким контролем, публікує таке офіційне повідомлення: «Райхспротектор Богемії та Моравії, райхсміністр і почесний громадянин гер Константин фон Нойрат узяв за свій обов'язок попросити у фюрера тривалу відпустку за станом здоров'я. Оскільки теперішня воєнна ситуація вимагає від райхспротектора приділяти весь свій час роботі, гер фон Нойрат звернувся до фюрера з проханням тимчасово звільнити його від виконання своїх функцій і призначити на час його відсутності замісника. Зважаючи на обставини, що склалися, фюрер не міг відмовити протекторові й призначив на весь час, доки триватиме хвороба райхсміністра фон Нойрата, тимчасовим виконавцем обов'язків протектора Богемії та Моравії обер-групенфюрера СС і генерала поліції Райнгарда Гайдріха».

115

Щоб Гайдріх міг посісти таку високу посаду, його підвищили до обергрупенфюрера. Якщо не брати до уваги титул райхсфюрера, зарезервований для Гімлера, це було друге за значенням звання в ієрархії СС. Вище міг бути тільки оберстгрупенфюрер, але у вересні 1941 року цього звання ще ніхто не мав (лише четверо заслужать його до кінця війни).

Отож Гайдріх насолоджується цим вирішальним етапом у своєму нестримному, хоча й дещо звивистому, сходженні. Він телефонує дружині, і та спершу вочевидь не надто тішиться, що доведеться

переїжджати до Праги (у спогадах Ліна стверджує, що сказала чоловікові: «О, краще б ти став листоношею!») – але згодом вона так чванитиметься новим статусом, що це важко пов'язати з її нібито висловленим таким гірким жалем). Гайдріх просить її:

– Спробуй зрозуміти, що це для мене значить! Я позбудуся брудної роботи й нарешті перестану працювати на смітнику Райху!

Смітник Райху – ось як, виявляється, він сприймав свої обов'язки очільника гестапо і Служби безпеки, обов'язки, які він, утім, і далі виконуватиме зі своєю звичною ефективністю.

116

Гайдріх прибуває до Праги того самого дня, коли чехам оголошено про його призначення. Його тридвигунний «Юнкерс Ю-52» приземляється на летовищі Рузине чи то перед самим полуднем, чи то відразу після.

Гайдріх зупиняється в готелі «Еспланад», одному з найкращих у місті, але в номері не затримується, і перший звіт свого підлеглого Гімmlер отримує телетайпом уже того самого вечора:

«О 15.10, як планувалося, арештовано колишнього прем'єр-міністра Еліаша.

О 18.00, також за планом, відбувся арешт колишнього міністра Гавелки.

О 19.00 чеське радіо оголосило про моє призначення.

Еліаша й Гавелку зараз допитують. Щоб віддати прем'єр-міністра Еліаша до народного трибуналу, я змушений вдатися до дипломатичного ходу і скликати спеціальну асамблею».

Еліаш і Гавелка за президентства старого Гахи обіймають дві найвищі посади в чеському уряді, що співпрацює з німцями. Але водночас підтримують постійні контакти з Бенешем у Лондоні, про що довідалися Гайдріхові служби. Через це обох одразу засуджують до

страсти, але, розваживши, Гайдріх вирішує не виконувати присуду негайно. Та це, певна річ, лише відтермінування.

117

Наступного ранку об одинадцятій годині у Градчанах (німецькою Hradschin) відбувається церемонія вступу на посаду Гайдріха. Відразливий Карл Герман Франк – книгар із Судет, що став есесівським генералом і державним секретарем – зустрічає його на подвір'ї замку з великою помпою. Лунає гімн нацистської партії «Пісня Горста Весселя», його виконує спеціально запрошений для такої нагоди оркестр. Гайдріх учиняє огляд почесній варті, а тим часом поряд із прапором зі свастикою піднімають друге знамено, яке вказує, що рівень терору піднімається ще на одну сходинку: над замком і над містом тепер метляється чорне полотнище з двома рунами «S». Віднині Богемія і Моравія майже офіційно стає першою есесівською державою.

118

Того самого дня було розстріляно двох провідників чеського Опору – генерала армії Йозефа Білого й дивізійного генерала Гуго Войту, які закликали чехів до збройного повстання. Перш ніж упасти під кулями розстрільного загону, генерал Білий вигукнув:

– Хай живе Чехословацька республіка! Стріляй, собака зграє!

Ці дві людини – ще дві – не відіграють жодної ролі в моїй історії, але мені здалося, що я зневажив би їх, якби не згадав тут їхні імена.

Разом із Білим і Войтою було страчено дев'ятнадцять колишніх офіцерів чеської армії, серед них ще чотирьох генералів. Незабаром перші обмежувальні заходи: по всій країні запроваджується надзвичайний стан. За законом воєнного часу забороняються будь-які зібрання, що на вулицях, що в приміщеннях. У суддів, хай би в чому полягало звинувачення, лишається тільки два варіанти вироку: або

виправдання, або страта. Смертний присуд виголошують тим, хто розповсюджує листівки, нелегально торгує або навіть просто слухає іноземне радіо. На стінах з'являється дедалі більше червоних оголошень, які двома мовами повідомляють про кожен новий наказ окупаційної влади. Чехи дуже швидко розуміють, що становить собою їхній новий господар.

Чеські євреї, певна річ, зрозуміли це ще швидше. 29 вересня Гайдріх своїм декретом наказує закрити всі синагоги й арештовувати чехів, які на знак протесту проти нещодавнього припису євреям носити на одязі жовту зірку, самі ходять із такою. У Франції 1942 року спостерігалися подібні вияви солідарності, і тих необачних, хто наважився на таке, депортували разом із їхніми «друзями-євреями». Але в Протектораті все це – лише прелюдія.

2 жовтня 1941 року в Чернінському палаці (нині це готель «Савой» поруч із Празьким градом) Гайдріх окреслює головні напрями своєї політики як тимчасового виконавця обов'язків протектора Богемії та Моравії. Він стоїть, обіпершись долонями на краї дерев'яної кафедри (на грудях у нього Залізний хрест, на підмізинному пальці лівої руки зблискує обручка), і виголошує промову головним чином перед представниками окупаційної влади.

Вигляд у нового протектора впевнений і владний. Гайдріхова промова, звернена до його земляків, має навчити їх, як слід поводитися:

– Зважаючи на причини тактичного характеру й на те, що триває війна, нам не варто в певних моментах допікати чехам до живого ані наводити їх на думку, що немає іншого виходу, окрім повстання.

Це перший пункт Гайдріхової політики, яка має їх у собі тільки два: батіг і пряник. Відразу за пряником для підтримання хиткої діалектичної рівноваги йде батіг:

– Неприпустимо, щоб Райх чув над собою насмішки, на своїй території – він господар. Це значить, що жоден німець не повинен попускати нічого чехові, так само як і євреєві, що проживає в Райху;

жоден німець не повинен казати, нібито чехи – це все-таки порядні люди. Якщо хтось буде таке проголошувати, його доведеться вислати звідси – якщо ми не сформуємо єдиний фронт проти «чешні», вони завжди знайдуть спосіб, як нас ошукати.

Гайдріхові, який до промов не звик, далеко до Цицерона. Далі він переходить до ілюстративної частини:

– Німець не може дозволяти собі надудлюватися як чіп на людях, у ресторані. Будьмо відверті: ніхто не забороняє трохи випити й розслабитися, але робити це треба в себе в кімнаті або в офіцерській їдальні. Чехи повинні бачити, що німець поводить себе чітко й правильно, як на службі, так і під час відпочинку, що німець – пан, господар із голови до ніг.

Після цього кумедного прикладу промова стає більш конкретною і погрозливою:

– Я повинен без жодної двозначності та з непохитною твердістю змусити громадян цього краю – чехів та інших – усвідомити, що вони не можуть ігнорувати той факт, що тепер вони частина Райху, а отже, повинні вірно служити йому. Це першочергове завдання, абсолютний пріоритет якого диктує воєнний стан. Я хочу бути впевненим, що кожен чеський робітник докладає максимум зусиль для потреб війни, яку веде Німеччина. А це означає, якщо комусь іще не ясно, що те, як годуватимуть чеського робітника, залежить від того, як він працюватиме.

Розібравшись із економічною і соціальною сферою, тимчасовий виконувач обов'язків протектора береться до расового питання, у якому на той час уже має повне право вважати себе одним із головних спеціалістів Райху:

– Цілком очевидно, що ми повинні ставитися до чеського народу зовсім інакше, ніж до народів інших рас, таких, як слов'яни. Із чехами, що належать до германської раси, слід поводитися твердо, але справедливо. Якщо ми хочемо, щоб вони залишилися в Райху і зрештою асимілювалися з нами, потрібно правити ними з такою самою гуманністю, як і власним народом. Але щоб визначити, хто придатний до онімечення, мені потрібен расовий перепис населення.

Тут ми маємо багато всіляких груп. Із тими, хто належить до чистої раси й прихильно ставиться до нас, усе просто – їх буде

онімечено. Натомість нижчих рас із ворожими намірами ми повинні позбутися. Таким місце на Сході.

Поміж цими двома крайнощами є ті, кого нам потрібно дуже ретельно дослідити. Тут можуть трапитися люди нижчої раси, але доброзичливо до нас налаштовані. Таких нам потрібно буде перемістити в Райх чи деінде, подбавши, однак, про те, щоб вони не розмножувалися, адже в рості їхньої чисельності ми не зацікавлені. Зрештою, тих чехів, що виявляться непридатними до онімечення – я гадаю, це буде приблизно половина всього населення, – можна буде пізніше відправити до Арктики, де ми споруджуємо концтабори для росіян.

Що ж до решти расово прийнятної, але ідеологічно ворожого населення, то це найнебезпечніша група, адже вони володіють якостями, притаманними панівній расі. Нам треба дуже серйозно замислитися над тим, що з ними робити. Декогих можна переселити до Райху, у суто німецьке оточення, щоб перевиховати їх і онімечити. Але якщо це виявиться неможливим, нам доведеться ставити їх до стінки, адже я не можу дозволити перемістити їх на Схід, де вони сформуєть керівний прошарок, який виступить проти нас.

Думаю, Гайдріх розглянув усі можливі варіанти. Зауважте лишень цю стриману евфемістичну метонімію – «на Схід». Аудиторія поки ще не розуміє, що насправді ці слова означають «у Польщу, до Аушвіцу».

120

3 жовтня вільна Чехословацька преса в Лондоні відгукується на політичні зміни в Празі таким заголовком: «Масові вбивства в Протектораті».

121

Один із Гайдріхових працівників уже служив у Чехії два роки тому. Йдеться про Айхмана, якому після того, як він так добре

попрацював у Австрії, доручили 1939 року керівництво Центральним бюро єврейської еміграції в Празі, а потім перевели до Берліна, де підвищили й призначили відповідальним за «єврейський напрям» у РСХА. Аж ось шеф кличе його знову до Праги, і Айхман повертається. Але за ці два роки відбулося чимало змін. Тепер, коли Гайдріх скликає нараду, то вже не для того, щоб поговорити про єврейську «еміграцію», а щоб обміркувати «остаточне вирішення єврейського питання» в Протектораті. Ось що ми маємо: у Протектораті налічується вісімдесят вісім тисяч євреїв, із них сорок вісім тисяч – у столиці, десять – у Брно й десять – в Оставі. Гайдріх вирішує, що Терезін буде ідеальним транзитним табором. Айхман занотовує. Перевезуть усіх швидко, щодня ходитимуть два чи три потяги, по тисячі людей у кожному. За перевіреною методикою, кожному єврею дозволять узяти з собою валізу, що не замикається, із багажем до п'ятдесяти кілограмів: особисті речі та – щоб полегшити завдання німцям – запас харчів на два-чотири тижні.

122

Новини з Протекторату досягають Лондона завдяки радіо й газетам. Сержант Ян Кубіш слухає розповідь свого друга-десантника про те, що діється в рідній країні. Убивства, убивства, убивства. І більше нічого. Відтоді як Гайдріх прибув до Праги, кожен день там – це день жалоби. Шибениці, тортури, депортації. Які нові жахливі подробиці так ошелешили Кубіша сьогодні? Він, наче механізм, у якого всередині щось затнулося, лише хитає головою й повторює:

– Як таке можливо? Як таке можливо?..

123

Я їздив до Терезіна, одного разу. Мені хотілося побачити це місце, тому що саме тут загинув Робер Деснос. Спершу потрапивши до Аушвіцу, він пройшов потім Бухенвальд, Флоссенбург, Фльоа. У

Терезіні, звільненому 8 травня 1945 року, Деснос опинився після виснажливих «маршів смерті», під час яких він і підхопив тиф, котрий його доконав. Поет помер 8 червня 1945 року, помер, як жив – вільний, на руках юних санітара й санітарки, чехів, що кохалися в сюрреалізмі й захоплювалися творчістю Десноса. Ще одна історія, яку мені хотілося б утілити в книжці. Молодих людей звали Йозеф і Алена...

Терезін, Терезінштадт німецькою, був «фортецею, зведеною австрійською імператрицею для захисту богемського чотирикутника від зазіхань прусського короля Фрідріха II». Що це була за імператриця? Не знаю, я просто позичив фразу, яка мені сподобалася, у П'єра Вольмера, товариша Десноса і свідка його останніх днів. Марія-Терезія? Авжеж: Терезінштадт – місто Терези.

У листопаді 1941 року Гайдріх наказав перетворити містечко на гетто, а казарму – на концентраційний табір.

Але це не все – аж ніяк не все, що треба сказати про Терезін.

Це було не таке саме гетто, як усі решта.

Терезін використовувався як пересильний табір, це зрозуміло. Розподілені на групи євреї чекали там депортації на Схід – до Польщі або країн Балтії. Перший етап пішов до Риги 9 січня 1942 року: тисяча людей, із них п'ятсот вижили. Другий – за тиждень, також до Риги: тисяча людей, шістнадцять вижило. Третій – у березні: тисяча людей, сім вижило. Четвертий: із тисячі вижили троє. Загалом, немає нічого особливого в цьому страшному поступовому наближенні до ста відсотків, тільки ще одне жахливе свідчення славнозвісної німецької ефективності.

Однак, тимчасом як депортації тривають, Терезінське гетто править за Propagandalager, тобто за гетто-вітрину для іноземних спостерігачів. Його мешканці мали справляти приємне враження під час відвідин представників Міжнародного комітету Червоного Хреста.

У Ванзее Гайдріх оголошує, що німецькі євреї, відзначені нагородами під час Першої світової, старші за шістдесят п'ять років, які є видатними діячами – Prominenten – у якихось галузях, особами надто відомими, щоб одного дня просто зникнути без сліду, – таких євреїв буде поміщено до концтабору Терезін, де вони утримуватимуться у пристойних умовах, щоб трохи заспокоїти німецьке суспільство, усе ж таки дещо приголомшене 1942-го тією

страхотливою політикою, якій воно не припиняло аплодувати, починаючи з 1933-го.

Терезіном можна замилити очі міжнародним спостерігачам тільки в тому разі, якщо євреї матимуть такий вигляд, ніби з ними тут добре поводяться. Ось чому нацисти дозволяють провадити в гетто відносно розвинуте культурне життя: заохочується мистецтво, вистави, щоправда, під пильним оком есесівців, які до того ж вимагають, щоб на обличчях євреїв сяяли усмішки.

Представники Червоного Хреста, приємно вражені під час своїх інспекційних візитів, у звітах залишають вельми позитивні відгуки про гетто, про культурне життя його мешканців і про ставлення до них із боку німців. Зі ста сорока тисяч євреїв, що проживали в Терезіні під час війни, виживуть лише сімнадцять тисяч. Мілан Кундера пише про них: «Євреї Терезіна не мали жодних ілюзій: вони жили в передпокої смерті. Їхнє культурне життя виставлялося про людське око нацистською пропагандою. Чи слід було їм усе ж відкинути цю хитку й оманливу свободу? Відповідь їхня цілком зрозуміла. Їхнє життя, їхня творчість, їхні виставки, їхні музичні квартети, їхнє кохання – уся широка палітра їхнього життя важила незрівнянно більше за ту моторошну комедію, розіграну тюремниками. Такою була їхня ставка в цій грі». А ще Кундера додає, про всяк випадок: «Такою мала би бути й наша».

Президент Бенеш украй стурбований, і не потрібно бути головою спецслужби, щоб це помітити. Лондон постійно оцінює внесок усяких підпільних рухів окупованих країн у боротьбу проти Німеччини. Тимчасом як у Франції внаслідок плану «Барбаросса» почали діяти комуністичні групи – і це йде країні на користь, – у Чехії Опір сходить практично нанівець. Відтоді як до керма в країні став Гайдріх, чеські підпільні організації стали провалюватися одна за одною, а ті кілька, котрі ще лишилися, заповонили агенти гестапо. Ці невдачі роблять становище Бенеша дуже неприємним: тепер, навіть у разі перемоги, Англія не схоче й чути про перегляд Мюнхенської угоди. А це означає,

що, навіть у разі перемоги, Чехословаччина не буде відновлена в кордонах, що існували до вересня 1939 року. Лишившись без Судет, країна не зможе повернути свою первісну територіальну цілісність.

Із цим треба щось вдіяти! Полковник Моравець вислуховує гірке нарікання свого президента. Це так принизливо: коли англійці настирливо порівнюють бездіяльність чехів із патріотизмом французів, росіян, ба навіть югославів! Так більше тривати не може.

Але що ж робити? Дезорганізація, яка панує всередині чеського підпілля, робить марними всі заклики до активнішої діяльності. Отже, рішення проблеми тут, в Англії. Очі Бенешеві, мабуть, заблищали, і я уявляю, як він грюкнув кулаком по столу, пояснюючи Моравцю те, що задумав: показову акцію проти нацистів, замах, який таємно підготує диверсійна група десантників.

Моравець розуміє Бенешеві міркування: чеський Опір конає, тому треба надіслати підкріплення ззовні – вишколених, озброєних і мотивованих людей, дії яких дістануть широкий розголос, що національний, що міжнародний. Справді-бо, ідеться про те, щоб із одного боку вразити союзні держави, продемонструвавши їм, що не слід скидати Чехословаччину з рахунку, а з іншого – підбадьорити чеських патріотів, відродивши Опір із попелу. Я пишу «чеських патріотів», але переконаний, що Бенеш сказав «чехословацьких». А ще я певен, що саме Бенеш зажадав від Моравця, щоб цю операцію доручили чехові та словакові – це мало символізувати непорушну єдність двох народів.

Однак, перш ніж починати, потрібно визначитися із ціллю. Моравець одразу згадує про свого тезка за прізвищем, Емануеля Моравця, одного з найбільших колабораціоністів серед міністрів Протекторату, такого собі чеського Лаваля^[34]. Але це постать місцевого значення, міжнародний розголос буде мізерний. Карл Герман Франк, який зажив собі слави жорстокістю й ненавистю до чехів, трохи відоміший, до того ж він – німець, та ще й есесівець. Франк міг би стати непоганою ціллю. Але, зрештою, якщо вже обирати німця й есесівця...

Я уявляю собі, що мав означати, особливо для полковника Моравця, голови чеських спецслужб, план убивства обергрупенфюрера Гайдріха, тимчасового виконавця обов'язків протектора Богемії та Моравії, ката чеського народу, Празького

Різника, а крім того ще й голови німецьких спецслужб, тобто певним чином колеги полковника.

Авжеж, коли вже так, то чому б і не Гайдріха?..

Я прочитав геніальну книжку, художнім тлом для якої використано замах на Гайдріха. Книжка написана чехом Іржи Вейлем і називається «Мендельсон на даху».

Назва роману пояснюється в першому розділі, який читається ледве не як анекдот: двоє чеських робітників ходять по даху Празької опери, шукаючи статую композитора Мендельсона, щоб скинути вниз, бо Мендельсон був єврей. Наказав їм це зробити щойно призначений протектором Богемії та Моравії Гайдріх, який захоплюється класичною музикою. Але на даху повно всіляких статуй, а протектор не уточнив, яку саме треба скинути. Видається, що, окрім Гайдріха, ніхто – навіть із німців – не спроможний упізнати серед цих статуй Мендельсона. Однак потурбувати протектора такою дрібницею також ніхто не наважується. Німець-есесівець, що наглядає за виконанням наказу, вирішує вказати робітникам на статую із найбільшим носом – шукають же єврея. Але який жах: валити починають Вагнера!

Останньої миті помилки таки вдається уникнути, і через кілька розділів статуя Мендельсона таки падає. Хоча чеські робітники й намагалися її не пошкодити, від падіння одна рука все ж відламується. Ця кумедна історія заснована на реальних подіях: 1941 року статую Мендельсона справді повалили, і в неї, як і розповідається в книжці, відламалася рука. Цікаво, чи ту руку потім знову було прикріплено? Але, хай там як, історія про пригоди бідолашного есесівця, якому доручають валити статуї, вигадана людиною, що жила в ті часи, – це вершина бурлеску, типового для чеської літератури, що завжди була просякнута цим особливим гумором, солодкавим і нищівним, гумором, хрещеним батьком якого є Ярослав Гашек, безсмертний автор пригод бравого вояка Швейка.

Моравець спостерігає за вишколом десанників-спецпризначенців. Солдати в тренувальних костюмах бігають, стрибають і стріляють. Полковник зауважує невисокого чоловічка, спритного й енергійного, який у рукопашних сутичках кладе на лопатки всіх своїх суперників. Моравець запитує в інструктора, старого англійця, що служив раніше в колоніях, як у цього хлопця з вибухівкою. «Дока», – відказує англієць. А з вогнепальною зброєю? «Майстер!» Як його звати? «Йозеф Габчик». Ім'я, схоже, словацьке. Моравець негайно викликає Габчика до себе.

Полковник Моравець звертається до двох десанників, відібраних для операції «Антропоїд», сержантів Йозефа Габчика й Карела Свободи, словака й чеха, відповідно до побажання президента Бенеша:

– Із радіо та газет вам відомо про ті божевільні вбивства, що кояться в нашому домі. Німці знищують найкращих синів Чехії. Утім, це значить лише, що йде війна, а отже, треба не бідкатися, не плакати, а воювати.

У Чехії наші люди розгромлені й перебувають у становищі, у якому можливості їхні обмежені. Настала наша черга допомогти їм іззовні. Виконання одного із завдань, яке передбачає ця допомога, буде покладено на вас. Жовтень – це місяць нашого національного свята, і цього річ свято це найсумніше відтоді, як ми проголосили незалежність. Потрібно бучно відзначити його. Вирішено зробити це акцією, яка ввійде в історію поряд із вбивствами наших краян.

У Празі перебувають дві людини, які уособлюють собою винищення чеської нації: Карл Герман Франк і Гайдріх, новоприбулий протектор. Ми вважаємо, і провід згоден із нашою думкою, що потрібно спробувати змусити одного з них заплатити за решту, щоб усі зрозуміли: ми відповідатимемо ударом на удар. Такою буде місія, яку доручають вам. Ви повернетесь до Чехії – удвох, щоб підтримувати один одного. Взаємна підтримка виявиться конче потрібного, адже, і

згодом ви збагнете чому, вам доведеться здійснювати свою місію без співпраці з нашими земляками, що лишилися на батьківщині. Кажучи «без співпраці», я маю на увазі, що, доки завдання не виконано, вам слід сподіватися тільки на себе. Опісля вам нададуть усю необхідну допомогу. Коли і як діяти, вам доведеться визначати самим. Вас десантують у максимально зручному для цього місці та спорядять усім, що ми маємо змогу вам запропонувати. Наскільки нам відоме становище в країні, ви можете покладатися на своїх краян, якщо вам доведеться звернутися до них у якійсь потребі. Однак вам, зі свого боку, належить діяти обачно й розважливо. Мені не потрібно повторювати, що ваша місія має величезне історичне значення і що ризик дуже великий. Успіх операції залежить від умов, які ви створите своїми вміннями. Ми ще про це поговоримо, коли ви повернетесь зі спеціальних тренувань, які чекають на вас, але, як я вже сказав, завдання перед вами непросте. Тому вам треба обміркувати його зі щирим і відданим серцем. Якщо маєте якісь сумніви стосовно почутого, кажіть просто зараз.

Габчик і Свобода не мають жодних сумнівів. І якщо найвище командування досі, можливо, вагається у виборі цілі, що впливає зі слів Моравця, то десантники вже знають, до кого схиляються їхні серця. Празький Кат, Різник, Білява Бестія – ось хто має заплатити за все.

– Погані новини, – звертається до Габчика капітан Шустр. Після невдалого тренувального стрибка з парашутом чех Свобода, другий учасник операції «Антропоїд», зазнав травми і тепер страждає на постійні напади мігрені. Свободу відправили до Лондона, де його оглянув лікар. Габчик мусить завершувати вишкіл сам, але він знає, що операцію «Антропоїд» відкладено. Його напарник полетіти не зможе.

– Чи немає у вас на прикметі когось із наших людей, хто міг би замінити Свободу? – запитує капітан.

– Так, пане капітане, – відказує Габчик. – Є один.

Ян Кубіш дістав змогу вийти на велику сцену Історії.

Тут я опублікую портрети моїх двох героїв, не приховуючи й не вигадуючи нічого, оскільки це лише переклад оцінних висновків англійських інструкторів.

ЙОЗЕФ ГАБЧИК:

Кмітливий і дисциплінований солдат.

Не має таких інтелектуальних здібностей, як декотрі інші солдати. Повільно засвоює нові знання.

Цілковито надійний, виявляє багато ентузіазму, щедро наділений здоровим глуздом.

Упевнено почуває себе в практичній діяльності, але втрачає впевненість, коли йдеться про інтелектуальну роботу. Добрий ватажок, коли має захищений тил. Виконує наказ до найдрібніших деталей. Напрочуд добре знається на передаванні сигналів.

Також володіє технічними знаннями, які можуть виявитися корисними (працював на заводі, де мав справу з токсичними газами).

Фізична готовність: дуже добре.

Орієнтування на місцевості: добре.

Рукопашний бій: дуже добре.

Вправність зі зброєю: добре.

Вибухівка: добре (86%).

Зв'язок: дуже добре (12 слів на хвилину азбукою Морзе).

Лідерство: дуже добре.

Читання й креслення карти: задовільно (68%).

Транспорт:

велосипед – так,

мотоцикл – ні,

автомобіль – так.

ЯН КУБІШ:

Добрий солдат, надійний, спокійний.

Фізична готовність: дуже добре.

Орієнтування на місцевості: добре.
Рукопашний бій: дуже добре.
Вправність зі зброєю: добре.
Вибухівка: добре (90%; але повільний у виконанні й засвоєнні інструкцій).
Зв'язок: добре.
Лідерство: добре.
Читання й креслення карти: дуже добре (95%).
Транспорт: велосипед, мотоцикл, автомобіль.

Коли я натрапив на ці особисті справи в празькому Музеї армії, я радів, як мала дитина. Лише Наташа, що бачила, як я гарячково переписую дорогоцінні карточки, могла б розповісти, як я нетямився з радощів.

Ця інформація дає змогу вже тепер окреслити різницю у вдачі й поведінці двох друзів: Габчик, малий на зріст, енергійний і жвавий, а високий Кубіш – добродушний і задумливий. Усі свідчення, які мені вдалося зібрати, це підтверджують. Звідси й таке розподілення обов'язків: Габчик відповідав за ручний кулемет, Кубіш – за вибухівку.

Поряд із цим, те, що я знаю про Габчика, схиляє мене до думки, що англійський офіцер, який писав йому характеристику, ганебним чином недооцінив розумові здібності словака. До того ж це моє враження підтверджується словами Габчикова начальника, полковника Моравця, який пише у своїх спогадах таке: «Під час навчання він виявив кмітливість, обдарованість і здатність усміхатися навіть у найтяжчих ситуаціях. Він був відвертий, щирий, підприємливий та ініціативний. A natural born leader^[35]. Він подолав усі труднощі вишколу без жодних нарікань і з чудовими результатами».

Що ж до Кубіша, то Моравець підтверджує, що той був «повільний рухами, але терплячий і наполегливий. Інструктори відзначали його меткий розум. Кубіш був дуже дисциплінований, стриманий і надійний, а також дуже спокійний, обережний і серйозний – цілковита протилежність веселому екстравертові Габчику».

Цю книгу, «Майстер шпигунства» (Master of Spies), що дісталася мені завдяки скороченню фондів однієї іллінойської бібліотеки, я бережу як зіницю ока. Її авторові, полковнику Моравцю, було про що

розповісти. Якби на те моя воля, я переписав би його книжку повністю. Часом я почуваюся, наче персонаж Борхеса, але все ж таки я не персонаж.

130

– Якщо вам пощастить не загинути під час замаху, у вас буде дві можливості: намагатися вижити всередині країни або спробувати перетнути кордон і повернутися на базу в Англії. Зважаючи на те, як відреагують німці на вбивство – що неважко передбачити, – можливості ці вкрай сумнівні. Буду з вами цілковито чесним: найімовірніше, вас уб'ють на місці замаху.

Моравець приймає їх окремо, щоб сказати кожному одні й ті самі слова. Габчик і Кубіш відповідають, не виявляючи жодного хвилювання.

Габчик каже, що місія для нього – це військова операція, а ризик бути вбитим – це частина його роботи.

Кубіш дякує полковникові за те, що той вибрав його для такої відповідальної місії.

Обидвоє заявляють, що воліють радше померти, ніж потрапити до рук гестапо.

131

Ви чех або словак. Вам не подобається, коли вам вказують, що робити і коли людям заподіюють зло, і саме тому ви вирішуєте покинути свою країну, щоб за кордоном приєднатися до земляків, які борються із загарбником. Ви їдете на північ або на південь через Польщу або через Балкани і, долаючи численні труднощі, дістаєтеся морем до Франції.

Коли ви нарешті опиняєтеся там, труднощі тільки посилюються. Франція вас зобов'язує вступити до Іноземного легіону й відправляє до Алжиру чи Тунісу. Але зрештою ви таки приєднуєтеся до

Чехословацької дивізії, яку формують у місті, де утримуються біженці з Іспанії, і вирушаєте воювати пліч-о-пліч із французами, коли й на них нападає нацистський нелюд. Ви мужньо воюєте, відходите, зазнаєте поразок, прикриваєте відступи, яким немає кінця-краю, а в небі без угаву гудуть літаки. Ви берете участь у цій тривалій агонії, розгромній поразці, першій для вас і останній. На півдні переможеної Франції цілковитий безлад, але вам все-таки вдається знову сісти на пароплав, і цього разу ви висаджуєтеся на берегах Англії. Оскільки ви виявили мужність і чинили героїчний спротив тому самому загарбникові, заповнюючи таким чином історичну порожнечу березня 1939 року, сам президент Бенеш нагороджує вас на плацу. Ви знеможені до краю, у пожмаканому однострої, але ви стоїте поруч із вашим другом, коли Бенеш прикріплює вам на груди медаль. А потім Черчилль, *сам Черчилль*, спираючись на ціпок, проходить поміж рядами ваших побратимів. Ви боролися із загарбниками і цією боротьбою врятували честь своєї країни. Але ви не маєте наміру на цьому зупинитися.

Ви вступаєте до сил спеціального призначення й починаєте тренуватися в маєтках із замками, частина назви яких обов'язково або «гаус», або «манор», або «вілла» і які розкидані по всій Англії та Шотландії. Ви стрибаєте, ви стріляєте, ви боретесь врукопаш, ви готуєтеся до бою. Ви добрий і неймовірно чарівливий. Ви хороший друг, і ви подобається дівчатам. Ви фліртуєте з юними англійками, п'єте чай із їхніми батьками, і ті в захваті від вас. Ви далі безупинно тренуєтеся, тому що попереду міся, найважливіша над усі, які країна будь-коли довіряла двом людям. Ви вірите у справедливість і вірите у відплату. Ви відважний, вольовий і здібний. Ви готові померти за вашу країну. Ви перетворюєтеся на когось, хто росте й поступово здіймається над вами, але водночас ви лишаєтеся самим собою. Ви звичайна людина. Ви чоловік.

Ви – Йозеф Габчик або Ян Кубіш, і ви ось-ось увійдете в Історію.

Кожен уряд, що перебуває у вигнанні в Лондоні, має власну футбольну команду, створену зі солдат своєї відновленої армії, і між

такими командами регулярно відбуваються товариські матчі. Сьогодні на полі зустрічаються Франція і Чехословаччина. Трибуни, як завжди, заповнені глядачами – солдатами будь-яких національностей і будь-яких звань. Настрій панує веселий. Уболівальники в одностроях різноманітних кольорів вигуками підбадьорюють футболістів. Посеред цього галасливого натовпу можна помітити й Габчика з Кубішем у коричневих пілотках, вони сидять на лавках і щось завзято обговорюють. Їхні губи швидко ворухаються, руки енергійно жестикулюють. Либонь, ідеться про якісь складні спеціалізовані питання. За матчем друзі майже не стежать, але все ж переривають розмову, коли на полі створюється небезпечна ситуація і публіка вибухає криками. Габчик і Кубіш спостерігають за грою, а коли момент вичерпано, повертаються до жвавого обговорення посеред вигуків і пісень.

Франція відкриває рахунок. Французькі вболівальники голосно святкують.

Можливо, поведінка Кубіша й Габчика, що так різко відрізняється від поведінки решти глядачів, цілковито захоплених матчем, привертає увагу. У всякому разі, поміж солдатами вільної чехословацької армії йде поголос, нібито цим двом запропоновано взяти участь у якійсь спеціальній місії, і вони погодилися. Операція, до якої в найсуворішій таємниці готуються Кубіш і Габчик, підносить їхній авторитет і оповиває їх ореолом загадковості, адже вони відмовляються відповідати на жодне запитання, навіть своїм найдавнішим товаришам, ще із часів польської евакуації, із часів французького легіону.

Звісно, немає жодного сумніву, що Габчик із Кубішем обговорюють свою місію. На полі чехословацькі футболісти тиснуть, прагнучи відігратися. Гравець під десятим номером отримує м'яч біля одинадцятиметрової позначки, але удар блокує французький захисник. Центральний нападник чеської команди, з'явившись немов із засідки, перехоплює м'яч на лівому фланзі і б'є точно під штангу. Воротар марно намагається дістати м'яч і падає безпомічно на землю. Чехословаччина зрівнює рахунок, стадіон бурхливо радіє. Габчик і Кубіш замовкають. Загалом вони задоволені. Команди розходяться, матч закінчився внічию.

19 листопада 1941 року, під час церемонії, яка відбувається серед срібла й золота в соборі святого Віта, у самому серці Градчан, що височіє над усією Прагою, президент Гаха врочисто передає сім ключів від міста новому господареві – Гайдріху. Разом із цими мистецьки виготовленими величезними ключами у тому самому приміщенні зберігається корона святого Вацлава, найдорогоцінніший скарб чеської нації. Існує фотографія, на якій зображено Гайдріха й Гаху перед короною, що лежить на майстерно гаптованій подушці. Розповідають, що Гайдріх тоді не втримався й надів корону собі на голову, тимчасом як давнє повір'я каже, що той, хто увінчає себе цією короною, не маючи на те права, загине того самого року, разом зі своїм старшим сином.

Насправді ж, якщо придивитися до світлини, то ми побачимо, що Гаха, наче стара шолудива сова, поглядає недовірливо на ознаку королівської влади, тоді як Гайдріх, здається, виражає дещо роблену повагу, і я гадаю, що він аж ніяк не умлівав від захвату перед річчю, яку цілком міг вважати за фольклорну цяцьку. Простіше кажучи, я думаю, а чи не осточортіла йому вже вся та церемонія.

Здається, немає жодних певних свідчень, що Гайдріх тоді справді надів корону. Я гадаю, що люди просто хотіли повірити в цей випадок, щоб, коли вже все сталося, мати підтвердження того, що таке зухвальство не може лишитися непокараним. Я ж не вважаю, що Гайдріхові зненацька заманулося відчути себе героєм опери Вагнера. Підтверджує цю мою думку те, що він на знак дружніх стосунків віддав три із семи ключів Гасі, щоб створити ілюзію, наче німецький окупант готовий поділитися керуванням країною із чеським урядом. Крім того, тоді йшлося про суто символічний жест, позбавлений будь-якого реального значення. Половинчастість цього обміну ключами позбавляє всю сцену її потенційної надмірності. Усі тут присутні через дипломатію протокольного характеру, тобто найнижкопробнішого й беззмістовного. Гайдріх, мабуть, квапиться закінчити церемонію, щоб швидше повернутися або додому – побавитися з дітьми, або на роботу – узятися до «остаточного вирішення єврейського питання».

І все ж... якщо приглянутися до світлини уважніше, то стане помітно, що Гайдріхова правиця частково затулена подушкою, на якій

лежить корона. Його ліва рука в рукавичці, але з правої Гайдріх рукавичку зняв. І ця його рука до чогось тягнеться. Ось до чого – з-за подушки визирає скіпетр. І хоча подушка затуляє, що там відбувається, але про це можна здогадатися. Є всі підстави гадати, що Гайдріхова рука торкається або ось-ось торкнеться скіпетра. І ця нова деталь змушує мене по-інакшому витлумачити вираз обличчя протектора. Тепер на ньому можна так само прочитати жадобу, що оволодіває Гайдріхом. Не думаю, що він почепив собі на голову корону, – таке годиться для фільму Чарлі Чапліна, – але я впевнений, що Гайдріх узяв скіпетр, щоб нібито з байдужим виразом зважити його в руці. Це вочевидь менш демонстративно, але все ж дуже символічно, а Гайдріх, хай яким прагматиком він був, мав виразний потяг до атрибутів влади.

Йозеф Габчик і Ян Кубіш п'ють чай із печивом, яким їх частує хазяйка будинку, де вони мешкають, місіс Еллісон. Усі англійці прагнуть якимось чином посприяти перемозі у війні. Тож, коли місіс Еллісон запропонували прихистити в себе цих двох хлопців, вона залюбки погодилася. Тим паче, що хлопці виявилися дуже приємними. Не знаю, коли і як Габчик вивчив англійську, але тепер він *вільно* спілкується нею. Балакучий і чарівливий, він провадить розмову, і місіс Еллісон просто зачарована ним. Кубіш, не такий здібний до мов, скромно мовчить і лише добродушно всміхається. Його природна добрість не лишається непоміченою хазяйкою.

– Може, ще чаю?

Хлопці, що сидять на канапі один біля одного, ввічливо погоджуються. На цю мить вони вже зазнали досить усіляких випробувань і знають, що марнувати нагоду підживитися не годиться. Тістечка – мені видається, це було щось на кшталт хрусткого печива спекулос, – просто тануть у роті. Раптом – дзвінок у двері. Місіс Еллісон підводиться, але, перш ніж вона дістається до дверей, замок відмикається і заходять дві юні дівчини.

– Come in, darlings, ^[36] ходіть-но сюди, я вас познайомлю!

Габчик і Кубіш підводяться.

– Лорно, Едно, це Джозеф і Ян, вони трохи поживуть у нас.

Дівчата підходять, усміхаючись.

– Джентльмени, дозвольте відрекомендувати вам моїх доньок.

Саме цієї миті двоє солдатів мали подумати, що іноді в цьому нищому світі все ж трапляється бодай краплина справедливості.

135

«Суть моєї місії полягає в тому, щоб разом зі ще одним бійцем Чехословацької армії вирушити до моєї батьківщини і здійснити акт саботажу або тероризму в тому місці й тими способами, які залежать від умов, із якими ми зіткнемося. Я зроблю все, що від мене залежить, щоб досягнути потрібного результату, не лише на батьківщині, але й за її межами. Я сумлінно працюватиму й докладу всіх зусиль, щоб успішно виконати цю місію, на яку я зголосився добровільно».

Ось таке – як видається, стандартне – зобов'язання підписують Габчик і Кубіш 1 грудня 1941 року. Цікаво, чи такий самий документ давали підписувати всім іншим десантникам усіх інших армій, що базувалися в Англії?

136

Альберт Шпеер, особистий архітектор Гітлера й міністр озброєння та боєприпасів, мав би подобатися Гайдріхові. Людина з витонченим смаком, елегантний, чарівливий, розумний, він вирізняється пристойним культурним рівнем серед інших достойників Райху. Це не колишній птахівник, як Гімmlер, не фанатик, як Розенберг, і не жирна свиня, як Герінг чи Борман.

Шпеер проїздом у Празі. Гайдріх возить його в машині містом. Показує оперний театр, на даху якого вже немає статуї Мендельсона. Шпеер поділяє Гайдріхове захоплення класичною музикою. Однак ці двоє не люблять один одного. Шпеер, інтелектуал із вишуканими манерами, бачить у Гайдріхові виконавця наймерзенніших Гітлерових

бажань, того, кому доручають усю брудну роботу, й того, хто її виконує не змигнувши оком: хоч і освіченого, та все ж звіра. Що ж до Гайдріха, то хоч він і вважає Шпеєра тямущою людиною, якостями якої захоплюється, але архітектор лишається для нього цивільним снобом із наманікюреними нігтями. Протектор дорікає йому – цілком протилежно Шпеєровим претензіям до нього самого – за небажання бруднити руки.

Шпеєр, як міністр озброєння й боєприпасів, уповноважений Герінгом зажадати від Гайдріха, щоб той забезпечив іще шістнадцять тисяч чеських працівників для потреб німецької армії. Протектор обіцяє виконати прохання найближчим часом і пояснює міністрові, що чехів уже приборкано, не те що, наприклад, французів, серед яких аж кишить партизанами-комуністами й саботажниками.

Бентежачи мешканців Праги, кортеж урядових «мерседесів» переїжджає через Карлів міст. Шпеєр у захваті від оздоблених ліпниною готичних і барокових будівель. Кортеж минає вулицю за вулицею, і архітектор бере гору над міністром. Шпеєр уже планує різноманітні перебудови: ось цей величезний незайнятий простір у районі Летна, наприклад, буде чудовим місцем для нової резиденції німецького уряду. Гайдріх незворушно вислуховує, але цей проект йому не до вподоби, адже тоді протекторові доведеться залишити Градчани, замок королів Богемії, де він почуватися монархом. У Страгові, біля монастиря, що пишається однією з найкращих бібліотек у Європі, Шпеєр хотів би побачити, як немов із-під землі виростає величний німецький університет. Ще архітектор має цілу купу ідей, як повністю переоблаштувати береги Мольдау. Також він радить знести геть-чисто цю жалюгідну подобу Ейфелевої вежі, що здіймається на вершині Петршина, найвищого празького пагорба. Гайдріх розповідає Шпеєрові, що хоче зробити з Праги культурну столицю Німецької імперії. Протектор не може стриматися, щоб не похвалитися, і з гордістю повідомляє, що новий музичний сезон буде відкрито оперою, написаною його батьком.

– Блискуча ідея, – ввічливо відповідає Шпеєр, який зовсім не знайомий із творчістю Гайдріхового батечка. – І коли ж прем'єра? – запитує архітектор.

– 26 травня.

Дружина Шпеера, що їде в наступному автомобілі, пильно розглядає вбрання своєї сусідки, Ліни Гайдріх. Схоже, дві жінки тримаються холодно. Чорні «мерседеси» їздять головними вулицями Праги впродовж двох годин. Наприкінці екскурсії Шпеер уже забуває дату.

26 травня 1942 року. Переддень.

Словак Габчик та моравець Кубіш ніколи не бували в Празі, і це також одна з причин, чому вибрали саме їх. Справді, якщо вони нікого там не знають, тож і їх ніхто не зможе впізнати. Однак провінційна необізнаність хлопців може стати їм на заваді, коли потрібно буде зорієнтуватися в місті. Тому програма їхнього посиленого вишколу містить курс вивчення за картами прекрасної столиці Чехії.

Отож Габчик із Кубішем схиляються над мапою Праги, щоб запам'ятати розташування її головних вулиць і майданів. На той час вони ще ні разу не ступали на Карлів міст, не прогулювалися ні по Староміському, ні по Вацлавському, ні по Карловому майдану, не ходили ні Нерудовою, ні Рессловою вулицями, не сходили ні на Петршинський пагорб, ні на Страговський, не були ні в Малій Страні, ні на берегах Влтави, ні на подвір'ї Празького граду, ні на Вишеградському цвинтарі, де згодом буде поховано Вітезслава Незвала, автора безсмертної збірки «Прага з пальцями дощу», ані на сумовитих островах на річці, де гніздяться лебеді й качки, ані на Вільсоновій вулиці, що прямує до Центрального вокзалу, ані на майдані Республіки з її Пороховою вежею. Вони ще не бачили на власні очі синюватих веж Тинського собору, ні празьких курантів Орлой, які щогодини показують невеличкі вистави. Хлопці ще не куштували гарячого шоколаду в кафе «Лувр», ані пива в «Славії». Їх ще не зміряла поглядом залізна людина з Платнерської вулиці. На цю мить лінії на карті для Габчика й Кубіша – лише військові об'єкти, назви, які вони чули колись у дитинстві. Якби хтось побачив, як вони, у цивільному, вивчають карту місцевості, що стане театром їхніх дій,

то цілком міг би припустити, що перед ним два туристи, які ретельно планують маршрут своєї подорожі.

138

До Гайдріха приходить делегація чеських селян. Прийом крижаний. Протектор мовчки вислуховує їхні улесливі обіцянки співпраці, а потім заявляє, що всі чеські фермери – саботажники: вони шахрують, коли підраховують худобу й важать зерно. Навіщо? Це ж зрозуміло: щоб продавати нелегально, підживлюючи чорний ринок. Гайдріх уже почав страчувати різників, оптовиків та всяких трактирників, але досягти успішних результатів у боротьбі із цим лихом, що загрожує голодом усьому населенню, можна лише за допомогою суворого контролю за сільськогосподарською продукцією. Як наслідок, Гайдріх погрожує: господарства тих фермерів, що не прозвітують чесно, буде конфісковано. Селяни ціпеніють від жаху. Вони розуміють, що, навіть якби Гайдріхові захотілося здерти живцем шкіру з порушників на Староміському майдані, ніхто їх не захистить. Якщо тебе звинувачено в нелегальному продажі зерна, значить, через тебе голодує народ, а тому всі підтримають суворі методи Гайдріха, який таким чином здійснить хитрий політичний маневр: запровадить заходи, які призведуть до того, що в країні запанує терор, і *одночасно* будуть популярні серед народу.

Коли селяни йдуть, Карл Герман Франк хоче негайно скласти список господарств, що підлягають конфіскації. Але Гайдріх закликає свого держсекретаря втамувати запал: конфісковано буде тільки ті ферми, господарів яких визнають непридатними до онімечення.

Справді-бо, це ж вам не Радянський Союз!

139

Дія відбувається, імовірно, в оббитому шалівкою кабінеті Гайдріха. Протектор переглядає досьє. Стукіт у двері. Заходить чоловік

у формі, вигляд у нього ошелешений. У руці він тримає якийсь документ.

– Гер обергрупенфюрер, щойно надійшло повідомлення! Німеччина оголосила війну Сполученим Штатам!

Гайдріх ані поворухнеться. Підлеглий простягає йому депешу. Протектор мовчки читає її.

Тривала пауза.

– Що накажете, гер обергрупенфюрер?

– Вирушайте з бригадою на вокзал, нехай звалять пам'ятник Вільсону.

Мовчанка.

– Щоб завтра вранці я не бачив тої мерзоти! Виконуйте, майоре Помм!

Президент Бенеш знає, що йому доведеться взяти на себе відповідальність, і він, мабуть, готується до цього, хай якими жорстокими будуть неминучі каральні акції німців у разі, якщо операція «Антропоїд» завершиться успішно. Перед провідником завжди постає нелегкий вибір, і цього разу Бенеш уже все вирішив. Але вирішити – це одне, а змиритися зі своїм рішенням – це зовсім інше. Бенеш, який разом із Томашем Масариком 1918 року заснував Чехословаччину, який двадцять років по тому не зміг уникнути мюнхенської катастрофи, знає, що гніт Історії важений, а її суд – найстрашніший над усі суди. Тепер усі його зусилля спрямовані на відновлення цілісності країни, яку він створив. Але, на жаль, звільнення Чехословаччини залежить не від нього. Долю його країни вирішуватимуть Королівські повітряні сили й Червона армія. Звісно, Бенешеві вдалося дати англійській авіації всемеро більше пілотів, ніж дала Франція. Рекорд зі збитих літаків противника належить Йозефу Франтішеку, чехові, асові англійських повітряних сил. І Бенеш неабияк цим пишається. Але також йому відомо, що у воєнний час авторитет голови держави вимірюється кількістю підпорядкованих йому дивізій. Унаслідок чого діяльність президента Бенеша обмежується майже

повністю принизливою дипломатією: він мусить дати за поруку своєї доброї волі двом великим державам, які ще чинять спротив нацистському нелюдові, сам не маючи жодних гарантій, що вони врешті-решт переможуть. Авжеж, під час бомбардувань 1940 року Англія витримала удар і, принаймні поки що, узяла гору в повітряній битві. Авжеж, Червона армія, відступивши аж до Москви, зупинила таки загарбника, коли той уже наблизився до своєї мети. Англія і СРСР – після того як кожна із цих країн останньої миті уникнула поразки – начебто здатні протистояти досі нездоланному Райхові. Але надворі ще тільки кінець 1941 року. Вермахт майже на вершині своєї могутності. Німці ще не зазнали жодної суттєвої поразки, яка поставила б під сумнів їхню очевидну непереможність. До Сталінградської битви ще дуже-дуже далеко. Ще не скоро світ побачить переможених німецьких солдатів у снігу, похнюплених. Кінець війни непевний, але Бенешеві не лишається більше нічого, окрім як сподіватися на перемогу союзників. Звісно, вступ у війну США дає чималу надію, але янки ще не перебралися через Атлантику – де ж пак! У них вистачає клопоту з японцями, щоб непокоїтися через долю невеличкої країни в центрі Європи. Тому Бенеш мусить удатися до власного парі Паскаля: його бог має дві голови, це Англія та СРСР, і Бенеш ставить на те, що вони виживуть. Але сподобатися одночасно обом цим головам нелегко. Звісно, Англія та СРСР – союзники, і Черчилль, попри всю свою антикомуністичну натуру, протягом усієї війни виявлятиме непохитну, із військового погляду, лояльність до російського ведмеда. Після війни – якщо це «після війни» взагалі настане і якщо союзники переможуть – це вже обов'язково буде зовсім інша історія.

Щоб справити враження на двох європейських велетнів, Бенеш береться до великої справи – операції «Антропоїд». Він уже дістав згоду й матеріально-технічну підтримку від Лондону^[37], і саме завдяки тісній співпраці з Лондоном операцію споряджено як слід. Але, щоб не завдати образи росіянам, Бенеш вирішує також повідомити про свої плани Москву. Тепер напруга сягає краю: обидвоє, Черчилль і Сталін, чекають, що із цього вийде. Майбутнє Чехословаччини в їхніх руках; краще їх не розчаровувати. Якщо його країну звільнить Червона армія, Бенешеві особливо хотілося б постати перед Сталіним таким перемовником, який заслуговує на довіру, тим паче що президент у вигнанні побоюється зростання впливу чеських комуністів.

Можливо, саме про це думає Бенеш, коли заходить його секретар, щоб повідомити:

– Пане президенте, прийшов полковник Моравець, і з ним двоє молодих людей. Каже, що йому призначено зустріч, але у вашому розкладі на сьогодні її нема.

– Нехай заходять.

Габчика й Кубіша привезли на таксі вулицями Лондона, не повідомивши, куди вони їдуть, і ось їх приймає сам президент. Перше, що впадає їм у вічі на письмовому столі Бенеша, – це олив'яна модель англійського «спітфаєра». Хлопці виструнчуються й віддають честь президентові. Бенеш хотів зустрітися з Габчиком і Кубішем перед тим, як вони вирушать на завдання. Однак він не бажав, щоб у якомусь офіційному документі збереглися будь-які свідчення про цю зустріч, адже провідник має ще й дбати про застережні заходи. І от ці двоє стоять перед ним. Розповідаючи їм про історичне значення їхньої місії, Бенеш пильно придивляється до них. Президент вражений, наскільки юний вигляд вони мають – особливо Кубіш, хоча він лише на рік молодший за Габчика, – і зворушений їхньою простодушною рішучістю. Раптом він на кілька хвилин забуває про геополітику, він не думає вже ні про Англію, ні про СРСР, ні про Мюнхен, ні про комуністів, ні про німців, і навіть про Гайдріха майже не думає. Він лише дивиться на цих двох солдатів, цих юнаків, і розуміє, що за будь-якого результату їхньої місії в них не більше ніж один шанс із тисячі, щоб вижити.

Мені невідомо, із якими словами президент звернувся до них наостанок. Мабуть, він каже: «Хай щастить!» – або: «Бережи вас Господь!» – або: «Ви – надія всього вільного світу», – або: «Ви здобудете славу Чехословаччині», – або ще щось подібне. Моравець у своїх спогадах стверджує, що в очах Бенеша стояли сльози, коли Габчик і Кубіш виходили з його кабінету. Певно, президент передчував, що на них чекає. А маленький «спітфаєр» незворушно стояв на столі, задерши носа.

Відтоді як перебралася до чоловіка в Прагу, Ліна Гайдріх неначе на небі. Вона пише у своїх спогадах: «Я принцеса й живу в країні казок».

Чому?

По-перше, тому що Прага – це справді місто казок. І не випадково Волт Дісней надихався вежами Гинського собору, коли створював образ королівського замку в «Сплячій красуні».

А по-друге, тому що Ліна – вочевидь королева Праги. Одного чудового дня її чоловік став фактичним головою держави. У цій казковій країні він віце-король, намісник Гітлера, і Ліна розділяє з ним усі привілеї, які належать їм за рангом. До неї як до дружини протектора ставляться з такою пошаною, про яку її батьки, фон Остени, ніколи й не мріяли ані для своєї доньки, ані для себе. Давно минули ті часи, коли Ліна сперечалася з батьком, що хотів розірвати її заручини, коли Райнгарда вигнали з армії. Тепер саме завдяки Райнгардові життя Ліни – це нескінченна плетениця прийомів, урочистостей та інших офіційних заходів, на яких усі прагнуть засвідчити їй свою щонайбільшу пошану. Ось я дивлюся на її світлину, зроблену під час концерту в Рудольфініумі з нагоди чергової моцартівської річниці. Ліна поруч із чоловіком, із пишною зачіскою, нафарбована, убрана в білу вечірню сукню, на її руках персні й браслети, а у вухах довгі сережки. Довкола них серйозні чоловіки в смокінгах, які про щось клопочуться перед Гайдріхом. Спокійна й упевнена у своєму становищі, вона стоїть, усміхаючись, просто поклавши одну руку на другу, а на її обличчі вираз нестямного задоволення.

Але річ не лише в Празі. Становище її чоловіка відтепер дає Ліні змогу обертатися в найвищих колах Райху. Із Гіммлером у неї вже давно дружні стосунки, але тепер вона знайома ще й із подружжями Геббельсів і Шпеєрів. Ліні навіть було виявлено найвищу честь: зустрітися з самим фюрером, який, побачивши її під руку з Райнгардом, зауважив: «Яка гарна пара!» Тепер вона належить до вершків суспільства. Сам Гітлер говорить їй компліменти.

До того ж вона має власний замок: конфіскований у якогось єврея справжній палац за двадцять кілометрів на північ від Праги. Довкола замку – велетенський масток, облаштовувати який Ліна із завзяттям береться. Вона ж принцеса, тож має володіти замком! Але, як і

королева в диснейській казці, вона зла. Ліна знущається зі слуг, ображає всіх, коли не в гуморі, а коли в гуморі – ні з ким не розмовляє. Для важких робіт у своєму королівському маєтку вона використовує дармову робочу силу, яку наказала пригнати у великій кількості з концентраційних таборів, причому в'язням у неї ведеться не набагато краще. Ліна сама наглядає за їхньою працею, одягнута в костюм для їзди верхи, із нагайкою в руці. У маєтку завдяки її старанням панує атмосфера жорстокості, садизму й еротизму.

Окрім цього, вона ще й виховує трьох дітей і тішиться тому, як любить їх Гайдріх. Меншеньку, Зільке, він просто обожнює! І робить дружині четверту дитину. Минули ті часи, коли Ліна спала із Шелленбергом, правою рукою чоловіка. Минули часи, коли Райнгарда вічно не було вдома. Відтоді як Гайдріхи перебралися до Праги, він повертається додому майже щовечора. Вони кохаються, їздять верхи, бавляться з дітьми.

Габчик і Кубіш ось-ось зйдуть на борт «галіфакса», що має доправити їх на батьківщину. Однак спершу слід виконати деякі формальності. Англійський унтер-офіцер за віконечком для видачі амуніції каже їм роздягнутися. Хай би де вони не приземлилися, не можна приступати до операції в Чехії у формі англійських десантників. Хлопці скидають своє вбрання.

– Усе скидайте, – додає унтер-офіцер, коли вони постають перед ним у самих підштаниках.

Габчик і Кубіш дисципліновано підкорюються. Хлопці стоять голяка, тимчасом як англієць викладає перед ними весь потрібний одяг. Не полишаючи стриманості, притаманної британцям, та й загалом військовим, унтер-офіцер, наче продавець у «Герродсі», береться із гордістю вихвалити речі, які демонструє:

– Чехословацькі костюми. Чехословацькі сорочки. Чехословацька спідня білизна. Черевики чехословацького виробництва. Перевірте, чи підходить розмір. Чехословацькі краватки. Вибирайте собі колір. Цигарки з Чехословаччини. Є всякі марки. Сірники з... Зубна паста з...

Переодягнувшись, кожен із них отримує фальшиві документи з усіма потрібними печатками.

Габчик і Кубіш готові. Полковник Моравець чекає їх біля літака, двигуни якого вже працюють. Разом із ними полетять іще п'ятеро диверсантів, однак десантуватися вони будуть в іншому місці й завдання мають інші. Моравець тисне руку Кубішеві й каже: «Щастя!» – однак, коли повертається до Габчика, той просить полковника дозволу переговорити з ним кілька хвилин наодинці. Моравець здригнувся в душі, він боїться, що словак останньої хвилини відмовиться летіти, і нараз шкодує про те, що сказав хлопцям, коли вибрав їх: мовляв, якщо відчуєте, що неспроможні виконати доручене вам завдання, одразу ж повідомте про це. Він тоді ще й додав: «Немає жодного сорому в тому, щоб передумати». Полковник і далі так гадає, але тепер, біля літака, момент для цього був би вкрай невдалий. Доведеться завертати Кубіша й переносити виліт, доки не вдасться знайти когось замість Габчика. Місію доведеться відкласти бозна на скільки часу. Габчик починає обережно, і початок цей не віщує нічого доброго:

– Полковнику, мені дуже ніяково просити вас про це... – Однак дальші його слова розвіюють усі тривоги його начальника: – У мене лишився борг у нашому ресторані. Десять фунтів. Чи не змогли б оплатити його за мене?

Моравець почув таке величезне полегшення, що, як пізніше напише він у своїх спогадах, спромігся лише кивнути головою у відповідь. Габчик простягнув йому руку:

– Можете розраховувати на нас, полковнику. Ми виконаємо нашу місію згідно з усіма вказівками.

Це були останні слова Йозефа Габчика, перш ніж він зайшов до кабіни «галіфакса».

Обидва чоловіки перед вильотом виклали на папері свою останню волю. Ці дивовижні документи, нашкрябані нашвидкуруч, лежать перед моїми очима. Два майже однакові папірці: обоє із чорнильними

ляпками й виправленнями, на обох одна й та сама дата: 28 грудня 1941 року, – обоє поділені на дві частини, на обох кілька рядків додано по діагоналі. Габчик і Кубіш просять у разі своєї смерті потурбуватися про їхні родини і вказують для цього по адресі: один – у Словаччині, другий – у Моравії. Вони обоє сироти, жоден не має ні дружини, ні дітей. Однак мені відомо, що в Габчика лишилися сестри, а в Кубіша – брати. Також вони просять у разі своєї смерті повідомити їхніх англійських подружок. Габчик у своєму листі написав ім'я Лорни Еллісон, а Кубіш – Едни Еллісон. Хлопці не лише побраталися, а й за коханих обрали собі сестер. До нас дійшла фотографія Лорни, вкладена в Габчиків військовий квиток. На світлині – профіль молодої жінки з темним кучерявим волоссям. Жінки, якої Габчик більше ніколи не побачить.

144

Я не маю жодних підстав гадати, що одягом Габчика й Кубіша забезпечувало англійське УСО – Управління спеціальних операцій. Радше навпаки: цілком імовірно, що цим питанням опікувалися чеські служби Моравця. А отже, немає жодної причини, через яку унтер-офіцер, що видавав їм вбрання, мав би бути англійцем. Я втомився...

145

Очільник генерального комісаріату Білорусі скаржиться з Мінська на дії Гайдріхових айнцацгруп. Він шкодує, що через постійне винищення євреїв втрачається цінна робоча сила. Крім того, він висловлює незгоду з Гайдріховим наказом переселити старих євреїв, які воювали під час Першої світової й були нагороджені орденами, до Мінського гетто. Комісар надсилає Гайдріхові список євреїв, яких потрібно звільнити, і звинувачує айнцацгрупи, які вбивають усе, що потрапляє їм під руку, у відсутності здорового глузду. Йому надходить така відповідь: «Ви мали б погодитися зі мною, що на третьому році

війни навіть у поліції та служб безпеки є завдання значно важливіші, ніж перейматися потребами євреїв, витратити час на їхні списки і відволікати моїх колег від куди нагальніших справ. Якщо я і наказав провести розслідування щодо осіб із вашого списку, то лише з однією метою: раз і назавжди довести вам у письмовій формі, що такі звинувачення є безпідставними. Мені дуже прикро, що після шести з половиною років відтоді, як було ухвалено Нюрнберзькі расові закони, я ще досі змушений виправдовувати своїх підлеглих».

Що ж, принаймні тут усе зрозуміло.

«Тої ночі на висоті дві тисячі футів величезний літак “галіфакс” гудів у небі над засніженими просторами Чехословаччини. Чотири його пропелери шматували кошлаті хмарини, женучи їх назад уздовж чорних вологих бортів машини. Усередині холодного літака Ян Кубіш і Йозеф Габчик дивилися вниз, на свою батьківщину, крізь вихідний люк, що формою скидався на віко труни».

Так починається роман Алена Берджеса «Семеро на світанку», написаний 1960 року. Мені вже з перших рядків стає зрозуміло, що Берджес написав не таку книжку, яку хочу написати я. Сумніваюся, що Габчик і Кубіш могли роздивитися бодай щось унизу з висоти шестисот метрів темної ночі в грудні 1941 року. Що ж до віка труни, мені хотілося б по змозі уникати надто важких метафор.

«Машинально вони перевірили лямки й систему автоматичного викидання своїх парашутів. За кілька хвилин вони мали пірнути в п'ятьму, усвідомлюючи, що стануть першими, хто десантується над Чехословаччиною, і що такої унікальної й небезпечної місії, як їхня, ще ніколи не задумувалося».

Я знаю все, що тільки можна знати про цей політ. Мені відомо, яким було спорядження Габчика й Кубіша: складаний ніж, пістолет із двома магазинами й дванадцятьма патронами, ампула ціанистого калію, плитка шоколаду, кілька кубиків м'ясного екстракту, леза для гоління, фальшиві документи й чеські крони. Мені відомо, що одягнуті вони були в цивільне вбрання, виготовлене в Чехословаччині. Мені

відомо, що під час польоту вони, згідно з наданими вказівками, не розмовляли, промовивши до своїх товаришів-десантників хіба лише «привіт» і «щастя». Мені відомо, що їхні товариші-десантники здогадувалися, що Габчика й Кубіша послано вбити Гайдріха, попри те що мету їхнього повернення до Чехословаччини тримали в суворій таємниці. Мені відомо, що саме Габчик протягом польоту справив найкраще враження на офіцера, що стежив за порядком викидання десанту. Мені відомо, що перед самим злетом їм усім сказали швиденько написати заповіт. Звісно, я знаю, хто належав до тих двох груп, які летіли разом із Габчиком і Кубішем. Знаю і поставлені їм завдання. У літаку перебувало сім десантників, і мені відомі не тільки їхні справжні імена, але й ті, що було вказано в підроблених документах. Габчик і Кубіш, наприклад, називалися відповідно Зденек Вискочил і Ота Навратіл, а за професією, згідно зі своїми фальшивими паперами, були слюсарем і різноробом. Я знаю майже все, що можна знати про цей політ, і я відмовляюся писати фрази на кшталт: «Машиналино вони перевірили лямки й систему автоматичного викидання своїх парашутів», – хоча, поза всяким сумнівом, вони це зробили.

«Кубіш, вищий за свого товариша, мав двадцять сім років і приблизно сто сімдесят п'ять сантиметрів зросту. У нього були світле волосся й глибоко посажені сірі очі, що впевнено позирали на світ із-під різко окреслених брів. Губи – чіткі й виразні...» І так далі. Я краще зупинюся тут. Прикро, що Берджес витрачав свій час на такі кліше, тоді як історичних документів йому, без сумніву, не бракувало. Я натрапив у його книжці на дві очевидні помилки: одна стосується дружини Гайдріха, яку автор називає Інгою, а не Ліною; друга – кольору «мерседеса», який Берджес уперто бачить зеленим, а не чорним. Крім цього, я також зауважив кілька сумнівних епізодів, які, підозрюю, письменник просто вигдав, як ось, наприклад, ту моторошну історію про свастики, витаврувані на сидницях розпеченим залізом. Однак, поряд із цим, я чимало дізнався про життя Габчика й Кубіша в Празі протягом тих місяців, що передували замаху. Слід зазначити, що Берджес мав одну перевагу переді мною: через двадцять років після тих подій він міг зустрітися з іще живими свідками. Адже декотрим таки вдалося вижити.

Одним словом, зрештою вони стрибнули.

На думку Едуара Юссона, відомого історика й професора, що пише біографію Гайдріха, усе ще від самого початку пішло шкереберть.

Габчик і Кубіш вистрибнули задалеко від того місця, де очікувалося. Вони мали би приземлитися поблизу Пльзеня, а опинилися... за кілька кілометрів від Праги. Урешті-решт, скажете ви, однаково ж їхня мета – Прага, то вони ще й час вигадали. Ось такі міркування й показують, що ви нічого не тямите в підпільній роботі. Їхні контакти в чеському Опорі чекали на десантників саме в Пльзені. Габчик із Кубішем не мали жодної празької адреси, і залучити їх до столичного підпілля мали пльзенські зв'язкові. Отож хлопці опинилися недалеко від Праги, і саме сюди вони й повинні потрапити, але ж тільки через Пльзень. Вони, подібно до вас, відчують, як це безглуздо – робити такий гак, але без цього не можна.

Чи то пак відчують, коли дізнаються, де вони, бо ж на ту мить не мають про це ані найменшої гадки. Вони опинилися на якомусь цвинтарі й не знають, де сховати свої парашути. Габчик накульгує, бо пошкодив палець ноги, ступивши на рідну землю. Десантники йдуть, не знаючи, куди вони прямують, за ними лишаються сліди. Нашвидкуруч вони закидають свої парашути снігом. Їм відомо, що незабаром розвидніє, що їм загрожує небезпека і треба десь заховатися.

Вони знаходять прихисток у скелястій печері в закинутій каменярі. Тут Габчик із Кубішем захищені від снігу й холоду, однак не від гестапо. Вони знають, що затримуватися тут не можна, але не знають, куди їм іти. Чужинці у власній країні, заблукані, поранені... Звісно, їх уже розшукують ті, хто не міг не почути гуркоту літака, який скинув десант. Хлопці вирішують чекати – а що їм ще лишається? На що вони сподіваються, пильно розглядаючи карту? Відшукати там цей

крихітний кар'єр? Їхня місія може закінчитися, ледве почавшись, або ж, якщо припустити, що їх ніколи не знайдуть, то навіть і не почавшись.

Але їх таки знаходять.

Над ранок на них натрапляє місцевий лісник. Він почув уночі гудіння літака, відшукав парашути під снігом і за слідами прийшов до десантників. Ось він заходить до печери й, кахикнувши, каже до них: «Привіт, хлопці!»

На думку Едуара Юссона, усе ще від самого початку пішло шкереберть, але Габчикові з Кубішем таки пощастило. Лісник – мужня людина, і він їм допоможе, хоча й знає, що ризикує власним життям.

149

Починаючи від цього лісника, потягнеться довгий ланцюжок учасників Опору, який приведе наших двох героїв до Праги, у квартиру родини Моравців.

Ця сім'я на ту мить складається з батька, матері й молодшого сина на ім'я Ата, бо тимчасом старший – в Англії, пілотує «спітфаєр».

Вони не родичі з полковником Моравцем, просто мають однакове прізвище, але так само, як і він, протистоять німецьким загарбникам.

І не лише вони. Габчик і Кубіш зустрінуть на батьківщині чимало простих людей, готових ризикнути життям, щоб прийти їм на допомогу.

150

Мою битву було програно ще заздалегідь. Я не можу розповісти цю історію так, як мав би. Усе це нагромадження персонажів, подій, дат, ці нескінченні розгалуження причиново-наслідкових зв'язків, ці справжні люди, які насправді існували, зі своїм життям, своїми вчинками, своїми думками – я можу лише ледь-ледь торкнутися їх... Я безперестанно б'юся об стіну Історії, яку невпинно обновує,

здіймається чимраз вище, стає чимраз густішим бентежливий плющ причинності.

Я дивлюся на карту Праги, де цятками позначено помешкання тих родин, що допомагали десантникам і давали їм прихисток, заплативши за це – майже всі – своїм життям. Чоловіки, жінки й діти. Сім'я Сватошів за два кроки від Карлового мосту, сім'я Огоунів біля замку, родини Новаків, Моравців, Зеленок, Фафеків^[38], що жили східніше. Кожен член кожної цієї сім'ї заслуговує на окрему книжку, де було б описано все: від вступу до лав Опору аж до трагічної розв'язки в Маутгаузені. Скільки ж забутих героїв поховано на велетенському цвинтарі Історії... Тисячі, мільйони Фафеків і Моравців, Новаків і Зеленок...

Ті, що померли, – мертві, і їм цілковито байдуже, чи віддадуть їм шану, чи ні. Однак для нас, живих, це дещо таки означає. Від пам'яті немає жодної користі тому, кого вона вшановує, пам'ять служить тому, хто послуговується нею. Завдяки ній я будую свою особистість, у ній я знаходжу розраду.

Жоден із читачів не стане запам'ятовувати цей список прізвищ, та й навіщо, здавалося б? Щоб якась інформація затрималася в пам'яті, спочатку треба вбрати її в літературну оздобу. Це гидко, але це так. Я вже знаю, що лише Моравці й, можливо, Фафеки знайдуть собі місце в моїй оповіді. Сватоші, Новаки, Зеленки, не кажучи вже про тих, чиїх імен я не знаю і навіть не здогадуюся про їхнє існування, – усі вони повернуться до забуття. Але ж урешті-решт ім'я – це лише ім'я. Я думаю про них усіх. Я хочу говорити з ними. А якщо мене ніхто не чує, не біда. Ні для них, ні для мене. До того ж, можливо, одного дня хтось, кому потрібна буде підтримка й розрада, напише історію Новаків і Сватошів, Зеленок чи Фафеків.

8 січня 1942 року кульгавий Габчик разом із Кубішем уперше ступають на священну землю Праги, і барокова краса міста – я в цьому переконаний – зачаровує їх. Утім, перед ними відразу ж постають три головні проблеми підпільника: проживання, харчування й документи.

У Лондоні їм, певна річ, видали фальшиві посвідчення особи, але цього не досить. У Протектораті Богемії та Моравії 1942 року життєво необхідним був дозвіл на роботу, а крім того, якщо хтось зауважить, як вони серед білого дня тиняються без діла вулицями міста (а наступними місяцями товаришам доведеться частенько до цього вдаватися), то потрібне буде переконливе пояснення їхнього неробства. Щоб вирішити цю проблему, місцеві підпільники звертаються до лікаря, який лікував Габчикові ногу. Той забезпечує десантникам довідки про непрацездатність, поставивши Габчикові діагноз «виразка дванадцятипалої кишки», а Кубішеві – «запалення жовчного міхура». Таким чином, документи їхні в порядку. Гроші теж є. Залишається питання із житлом. Але й тут їм доведеться переконатися, що навіть у ці темні часи не бракує добрих людей.

Не варто довіряти всьому, що розповідають, тим паче, якщо це розповідають нацисти: загалом вони або сприймають бажане за дійсне і глибоко помиляються, як товстун Герінг, або ж нахабно брешуть задля своїх пропагандистських цілей, як шарлатан Геббельс, котрого Йозеф Рот назвав «людиною-гучномовцем». А часто – і те і те водночас.

Гайдріх також не уникнув цього притаманного нацистам тропізму^[39]. Коли він стверджував, що знечолив і знешкодив чеський Опір, то, либонь, щиро в це вірив, і хоч загалом-то й мав рацію, але все ж таки трохи лестив собі. Тої ночі, 28 грудня 1941 року, коли Габчик так невдало спустився на рідну землю, пошкодивши собі ногу, становище сил Опору в Протектораті було тривожним, однак не безнадійним. Чеське підпілля ще мало кількох тузів у рукаві, якими можна було скористатися.

Насамперед це «Тři králové», «Три королі», – численна організація, що об'єднувала кілька осередків руху Опору. Провід її постраждав, однак організація не втратила здатності діяти. «Три королі» – так називали її керівників, трьох колишніх офіцерів чехословацької армії. У січні 1942 року двоє з них загинули: одного

розстріляли, коли Гайдріх прибув до Праги, а другого замордували в катівнях гестапо. Але один керманіч, Вацлав Моравек (із літерою «к» в кінці прізвища, завдяки чому його не сплутати ні з полковником Моравцем, ні з Емануелем Моравцем, міністром освіти, ні з членами родини Моравців), таки залишився живий. Моравек зимою і літом ходив у рукавичках, бо позбувся пальця, коли, втікаючи від гестапо, спускався з даху тросом блискавичника. Він був останній із «трьох королів» і провадив активну діяльність, координуючи рештки своєї мережі й наражаючись чимдалі на більший ризик. Моравек нетерпляче очікував на те, що його організація просила вже протягом кількох місяців: десанту з Лондона.

Саме через нього до Лондона надходить неймовірно важлива інформація від одного з найвидатніших шпигунів часів Другої світової війни, високопоставленого німецького офіцера, що працював у абвері, Пауля Тюммеля, відомого також під кодовими іменами А-54 та Рене. Це завдяки йому полковник Моравець заздалегідь дізнається про агресію нацистської Німеччини проти Чехословаччини, Польщі, Франції в травні 1940-го, про плани вторгнення у Велику Британію в червні сорокового й про напад на СРСР у червні сорок першого. На жаль, згадані країни не завжди мають змогу скористатися цією інформацією, а інколи просто не зважають на неї. Однак на Лондон певність цих повідомлень справляє неабияке враження, а надходять вони лише через чеський канал, тому що агент А-54 служить у Празі й, виявляючи обережність, хоче мати справу тільки з однією й тою самою людиною. Таким чином, це неабиякий туз у рукаві Бенеша, і чеський президент не шкодує витрат на утримання такого цінного джерела.

А на іншому кінці ланцюжка – мурашки Опору, прості люди, які нічим не відрізняються від нас із вами, хіба окрім того, що вони ризикують своїм життям, переховуючи підпільників, зброю чи апаратуру, передаючи повідомлення. Це тіньова чеська армія, і на неї не можна не зважати.

Габчик і Кубіш повинні вдвох виконати свою місію, але насправді вони не самі.

Прага, район Сміхов. Двоє чоловіків сидять у квартирі й чекають. Дзвінок у двері змушує їх здригнутися. Один із них підводиться і йде відчиняти.

Заходить чоловік, як на ті часи доволі високий на зріст. Це Кубіш.

– Я Ота, – каже він.

– А я Їндра, – відповідає йому один із тих, що чекали.

«Їндра» – це назва однієї з найактивніших підпільних груп, утвореної на базі спортивної організації «Сокіл».

Новоприбулому наливають чаю.

Троє чоловіків ніяково мовчать, вивчаючи один одного, аж доки той, хто назвався ім'ям своєї групи, не перериває тиші:

– Я хотів би вас попередити, що будинок під наглядом, а в кишені кожен із нас дещо має.

Кубіш усміхається й дістає пістолет із кишені свого пальта (власне кажучи, у нього є ще один у рукаві):

– Я також люблю такі іграшки, – каже він.

– Звідки ви?

– Цього я не можу вам повідомити.

– Чому?

– У нас таємне завдання.

– Але ви вже казали декому, що прибули з Англії...

– А якби й так, то що?

Мабуть, знову западає мовчанка.

– Не дивуйтеся нашій недовірливості. Скрізь повно провокаторів.

Їхній співрозмовник не відповідає. Він не знає цих людей; можливо, йому й потрібна їхня допомога, але Кубіш вочевидь не вважає, що зобов'язаний їм звітувати.

– Кого із чеських службовців, що перебувають в Англії, ви знаєте?

Кубіш погоджується назвати кілька прізвищ. Його намагаються збентежити іншими запитаннями, і він відповідає на них більш-менш прихильно. Втручається другий чоловік. Він показує світлину свого пасерба, що мешкає в Лондоні. Кубіш чи то впізнає його, чи то не впізнає, але видається спокійним, тому що він насправді спокійний. Той, хто назвався Їндрою, повертається до розмови:

– Ви з Богемії?

– Ні, із Моравії.

– Треба ж таке! Я теж...

Знову мовчанка. Кубіш розуміє, що його перевіряють.
– А звідки саме, якщо це не таємниця?
– Із Тршебича, – неохоче відказує Кубіш.
– Я добре знаю ту місцину. А скажіть-но, чим прикметна залізнична станція у Владиславі?
– Там море троянд. Мабуть, начальник станції дуже любить квіти. Двоє чоловіків трохи заспокоюються. Кубіш вирішує додати:
– Не гнівайтесь, що не можу вам нічого сказати про нашу місню. Хіба тільки її кодову назву: операція «Антропоїд».
Рештки чеського Опору бажане сприймають за дійсне, однак цього разу підпільники не помиляються:
– Ви прибули, щоб убити Гайдріха? – запитує той, що назвався Індрою.
Кубіш аж підхоплюється з місця.
– Звідки ви знаєте?
Крига скресла. Знову розливають чай, троє чоловіків розмовляють. Уцілілі празькі підпільники допоможуть двом десантникам, що прибули з Лондона.

Я ненавидів Флобера протягом п'ятнадцяти років, тому що вважав його відповідальним за появу тої позбавленої величі й уяви французької літератури, що залюбки змальовує будь-яку пересічність, занурюється з насолодою в найнудніший реалізм, смакуючи описи дрібнобуржуазного світу, який начебто мала б викривати. А потім я прочитав «Саламбо», і цей роман одразу ж увійшов до списку моїх найулюбленіших книжок.

Коли мені спало на думку звернутися до Середньовіччя, щоб у кількох епізодах показати, як зароджувалися чесько-німецькі суперечності, я прагнув відшукати кілька прикладів з історичних романів, у яких дія відбувається задовго до наших часів, і згадав про Флобера.

В одному з листів періоду написання «Саламбо» письменник висловлює занепокоєння: «Це Історія, я розумію. Але якщо роман

такий самий нудний, як історичний трактат...» Флоберові видається, що він пише «в украй жалюгідному академічному стилі», а потім він визнає, що найбільше його турбує «психологічний бік історії», тим паче, коли йдеться про те, щоб «дати людям *текст, про який вони ніколи не думали!*» Стосовно збирання матеріалу Флобер пише так: «Заради якогось одного слова чи однієї думки я проводжу цілі дослідження, вдаюся до розмірковувань, поринаю в нескінченні мрії...» Ця проблема йде поруч із проблемою правдивості: «Що ж до археології, то вона “можлива”. Це й усе. Лише щоб мені не могли *довести*, що я понаписував нісенітницю. Це все, що мені потрібно». Я в гіршому становищі, ніж Флобер: значно легше підловити на номерних знаках «мерседеса» сорокових років, ніж на слоновій зброї третього століття до нашої ери...

Хай там як, але мене трохи втішила та думка, що Флобер, коли писав свій шедевр, зазнавав таких самих мук і ставив перед собою ті самі питання, що і я. І знову ж таки, саме він підбадьорив мене, написавши: «Наші прагнення цінуються більше, ніж наші твори». Це означає, що можна не перейматися, якщо ця книжка не вдасться. Тепер усе має піти швидше.

Просто неймовірно! Я натрапив на ще один роман про замах на Гайдріха. Називається «Начебто людина», а написав його такий собі Девід Чако. Назва, либонь, натякає на значення грецького слова «антропоїд»^[40]. Автор дослідив неймовірну кількість документів і, як мені видалося, знайшов у своїй книжці місце для всього, що на сьогодні відомо про Гайдріха та про замах на нього. Навіть маловідомі (а часом і доволі сумнівні) гіпотези, як-от версія про отруєну бомбу, вдало вплетені в полотно оповіді. Його обізнаність із матеріалом справила на мене величезне враження, зважаючи на ту силу-силенну подробиць, які зібрав автор і які видаються цілком вірогідними – мені принаймні з усім своїм багажем знань жодного разу не вдалося підловити його на помилці. До речі, цей твір змусив мене переглянути своє ставлення до роману Алена Берджеса «Семеро на світанку», у

якому доти багато що я вважав вигаданим. Найбільшу недовіру викликала історія про випалені тавром свастики на дупі в Кубіша. Також мені видавалося грубою помилкою те, що в Берджеса «мерседес» Гайдріха зелений. Однак у творі Девіда Чако підтверджуються і свастики, і колір машини. А оскільки я не зміг відшукати в Чако жодної помилки – навіть у тих дріб'язкових деталях, які я в нападі гордині чи скоріше якогось легкого маячіння вважав відомими лише мені одному, – то мимоволі перейнявся довірою до всього, що він розповідає. І тому замислився: я ж бо впевнений у тому, що «мерседес» цей чорний, саме такого кольору машина, яка демонструється в празькому Музеї армії та яка зображена на численних світлинах, що я бачив. Звісно, на чорно-білому фото темно-зелена машина здаватиметься чорною. До того ж довкола виставленого «мерседеса» точаться деякі суперечки: у музеї запевняють, що це оригінал, однак дехто заперечує, стверджуючи, що автомобіль несправжній, а пробита шина й понівечені задні дверцята – лише імітація пошкоджень, яких зазнав «мерседес» Гайдріха. Але ж, навіть якщо йдеться про підробку, я гадаю, що кольором машини не мали б знехтувати! Ну гаразд, я згоден, що надаю забагато значення тому, що врешті-решт є лише зовнішньою ознакою, я й сам це розумію. Здається, це класичний симптом неврозу. Мабуть, у мене проблеми з психікою. Проїхали.

Коли Чако пише: «До замку можна було потрапити різними способами, однак Гайдріх, цей шоумен, проїжджав завжди через головну браму, де стояли вартові», – мене просто зачаровує його впевненість. Я питаю себе: «Звідки він це знає? Як він може бути настільки впевненим?»

Ось іще один приклад. Розмова між Габчиком і чеським кухарем Гайдріха. Кухар розповідає словакові про охорону домівки протектора: «Гайдріхові байдуже до всіх тих заходів безпеки, але есесівці ставляться до своїх обов'язків серйозно. Він же їхній начальник, розумієш? І вони дивляться на нього, як на Бога. Він для них приклад, усі вони хочуть бути схожими на нього. Білява Бестія. Так есесівці називають його поміж собою. Ти не зможеш як слід зрозуміти німців, доки не усвідомиш, що для них таке прізвисько – це комплімент».

Майстерність Чако виявляється тут у його вмінні ввести історичні факти – Гайдріха справді прозивали Білявою Бестією – до репліки, що

сама собою вже цінна своєю психологічною проникливістю і, крім того, із погляду літературних якостей, своїм фінальним акцентом. Загалом у Чако чудові діалоги: власне кажучи, саме за їхньою допомогою він перетворює фрагменти Історії на роман. І мушу визнати, хоч я неприхильно ставлюся до цього заїждженого прийому, однак кілька моментів у книжці Чако мене по-справжньому зачепили. Ось так, наприклад, Габчик відповідає кухареві, котрий щойно розповів, яке чудовисько Гайдріх: «Не турбуйся, він усе-таки лише людина, і є спосіб це довести». Коли я це читаю, то тішусь, наче від перегляду спагеті-вестерна.

Гаразд, звісно, що ті епізоди, де автор описує, як у Габчика відсмоктують посеред вітальні чи як Кубіш дрочить у ванній, вигадані. Мені достеменно *відомо*, що Чако *не знає* напевне, робив хтось Габчикові мінет чи ні, і, якщо робив, то за яких обставин. І тим паче він не може знати, де й коли мастурбував Кубіш, адже, за рідкісними винятками, такі сцени за своєю природою відбуваються без свідків, а в Кубіша не було жодної причини повідомляти будь-кому такі подробиці, і щоденника він не вів. Однак автор чудово дає раду психологічному виміру свого роману, наповнюючи його внутрішніми монологами й не претендуючи на абсолютну історичну точність, адже книжка починається з попередження, що «будь-яка подібність із реальними фактами тощо є цілковито випадкова». Отже, Чако прагнув написати насамперед роман, але, попри задіяну документальну основу, не стати рабом зібраного матеріалу. Спираючись на події, що відбулися насправді, максимально використати романічні елементи, а там, де їх бракує, не вагаючись, вигадувати епізоди, потрібні для розповіді, і не відчувати себе зобов'язаним звітувати перед Історією. Спритний шахрай. Фігляр. Романіст, одне слово.

Щоправда, пригледівшись до фотографій, я засумнівався в кольорі машини. У музеї ми були кілька років тому, пам'ять може зраджувати. І все ж я бачу його чорним, цей «мерседес»! А може, це моя уява бавиться зі мною? Вирішу, коли справа дійде до цієї сцени. Або ж перевірю якимось чином.

Я запитав Наташу стосовно «мерседеса». Вона також запам'ятала його чорним.

Що могутнішим стає Гайдріх, то більше своєю поведінкою скидається на Гітлера. Тепер він, як і його фюрер, змушує вислуховувати своїх підлеглих довгі палкі промови про долю світу. Франк, Айхман, Беме, Шелленберг сумирно слухають маячню від шефа, який схилився над картою півкуль.

– Скандинави, голландці й фламандці належать до германської раси... Близній Схід і Африку ми поділимо з італійцями... росіян відкинемо аж за Урал, а їхня територія буде колонізована селянами-солдатами... Уральські гори стануть нашим кордоном на сході. Новобранці проходять там рік своєї служби і сформують прикордонні партизанські загони. Ті, хто не битимуться без спочинку, можуть забиратися геть, я їм нічого не зроблю...

Либонь, це запаморочення від влади, здобутої насиллям: Гайдріх, як і його вождь, уже бачить себе володарем світу. Але ще треба виграти війну, перемогти росіян, а список наступників на престол – довгий-предовгий. Навіть якщо дивитися в майбутнє з величезним оптимізмом, навіть зважаючи на те, що зірка Гайдріха не припиняє сходити посеред чорної ночі Райху, усі ці плани надто передчасні.

Відомо, що наступники Гітлера вели між собою запеклу боротьбу ще від самого початку. Яке було місце Гайдріха в цьому болоті? Багато хто, зачарований лихою аурую цього персонажа, переконаний, зважаючи на його блискавичне сходження, що Гайдріх зрештою усунув би фюрера або успадкував його місце.

Утім, 1942 року дорога до вершини була ще довга. Претенденти з першого ряду – Герінг, Борман, Геббельс – як ніколи підлещуються до Гайдріха, прагнучи відірвати його від Гімmlера, що ревниво пильнує свого головного помічника. Хоча призначення до Праги й доручене йому «остаточне вирішення єврейського питання» піднесли Гайдріха на новий щабель влади, він ще не рівня найближчому оточенню фюрера. Герінг, хоч і відсторонився від боротьби за престол, і далі

вважається другою людиною Райху, його сам Гітлер назвав своїм наступником. Борман, замінивши Рудольфа Гесса на чолі партії, посів і його місце поруч із фюрером. Пропаганда Геббельса могутня як ніколи, на ній тримається весь режим. Гімmlер керує військами ваффен-СС, які вкривають себе славою, воюючи на всіх фронтах, і цілковито контролює систему концентраційних таборів – дві сфери діяльності, які ніяк не даються Гайдріхові повністю в руки.

Нехай навіть посада протектора тепер дозволяє йому оминати ієрархічні формальності й дістати прямий доступ до Гітлера, Гайдріх поки що не наважується на спробу вижити Гімmlера: він знає, що його шефа – хай якою жалюгідною людиною здавався б райхсфюрер СС – не слід недооцінювати. До того ж його власна позиція другого номера в СС дає змогу в разі потреби заховатися за спиною начальника, доки Гайдріх сам не стане настільки могутнім, щоб не боятися нікого.

Тому поки що безпосередні суперники Гайдріха – це представники трохи нижчої ланки: Альфред Розенберг – міністр окупованих східних територій і головний теоретик їх колонізації; Освальд Поль – керівник системи концтаборів, підпорядкований Головному управлінню СС; Ганс Франк – генерал-губернатор Польщі, обіймає у Варшаві таку саму посаду, як і Гайдріх у Празі; або ж навіть Канаріс – начальник абверу, військової розвідки... Певна річ, за своїми обов'язками й повноваженнями Гайдріх переважає поодиноці їх усіх. Однак кожен із них, порядкуючи у своїй сфері, обмежує його в чомусь... Якщо дивитися з такого погляду, то ще треба додати Далюге – начальника поліції порядку (або ж орпо від «Ordnungspolizei»), ще одного, хто через Головне управління підпорядковується в ієрархічній структурі СС безпосередньо Гімmlерові. Звичайно, діяльність людей Далюге обмежується завданнями жандармерії, підтриманням закону й порядку, та однаково, хоча орпо й не має ані могутності, ані похмурого авторитету гестапо, становить усе ж чималу кількість поліційних сил, які вислизають із-під Гайдріхового контролю.

Тому попереду ще довгий шлях. Але Гайдріх, як він це вже неодноразово доводив, не з тих, хто легко зневірюється.

Я натрапляв на цю історію в багатьох книжках: під час однієї зі страт у Мінську присутній на ній Гімmlер зімлів, коли на нього бризнула кров двох юних дівчат, убитих перед його очима. Начебто саме після цього неприємного видовища він усвідомив потребу віднайти якийсь інакший, менш виснажливий для нервів катів спосіб далі винищувати євреїв та інших *унтерменшів*^[41].

Однак, якщо вірити моїм записам, закінчення кривавих страт збігається в часі з прозрінням, яке зійшло на Гайдріха також під час інспекційного візиту, який він проводив разом зі своїм підлеглим, Мюллером-Гестапо.

Айнзацгрупи завжди діяли більш-менш за одною і тою самою схемою: наказували копати велетенський рів, зганяли туди з довколишніх сіл і міст сотні, а то й тисячі євреїв чи інших імовірних ворогів нацистської влади, вишиковували їх на краю і розстрілювали з кулеметів. Іноді людей ставили на коліна й стріляли в потилицю. Але здебільшого есесівці навіть не завдавали собі клопоту перевірити, чи всі мертві, і декотрих закидали землею ще живими. Кільком удавалося вижити. Сховавшись між трупами, вони, самі ледве дихаючи, чекали на ніч, щоб розгребти землю, під якою їх схоронили, і вибратися на поверхню (однак такі випадки дуже рідкісні й можуть вважатися дивом). Деякі свідки описували це видовище так: мерці, накидані один на одного, купи тіл, що ворущаються, із куп долинають передсмертні крики й стогони. Рови потім закидали землею. Загалом айнзацгрупи знищили таким примітивним способом приблизно півтора мільйона людей, переважно євреїв.

Гайдріх у товаристві то Гімmlера, то Айхмана, то Мюллера не раз був присутній на таких стратах. Під час однієї з них молода жінка простягнула йому своє немовля, благаючи врятувати. Матір із дитиною розстріляли в нього на очах. Гайдріх, менш чутливий до такого дійства, ніж Гімmlер, не зімлів, однак, усе ж вражений жорстокістю сцени, замислився, чи варто проводити страти саме таким способом. Він, як і Гімmlер, занепокоївся, чи не занадто згубним є їхній вплив на нерви й моральний дух доблесних есесівців. Подумавши так, Гайдріх дістав флягу зі сливовицею і добряче до неї приклався. Сливовиця – це чеська фруктова горілка зі слив, дуже міцна й, на думку багатьох чехів, зовсім не смачна. Ласий до випивки Гайдріх, либонь, приохотився до неї після приїзду до Праги.

І все ж до висновку, що його айнзацгрупи – це не ідеальний спосіб вирішення єврейського питання, Гайдріх дійшов не відразу. Коли в липні 1941 року він разом із Гімmlером уперше поїхав з інспекцією до того ж таки Мінська на спеціальному потязі райхсфюрера, то, як і його начальник, не побачив нічого поганого в бійні, свідком якої став. Одному й другому знадобилося ще кілька місяців, щоб збагнути: такі дії призведуть до того, що нацистів, та й загалом німців, сприйматимуть як варварів і наступні покоління засудять Третій райх. Потрібно було щось вдіяти, щоб цьому запобігти. Але вони вже настільки втяглися в процес убивства, що нічого кращого за Аушвіц вигадати не змогли.

Дивна річ: у ці похмурі, жахливі часи кількість весіль у Чехії невинно зростає. Щоправда, це неважко пояснити. На початку 1942 року до примусових робіт залучають тільки неодружених. Тому-то й різко зросла кількість чеських громадян, які кинулися одружуватися. Однак, певна річ, це не сховалося від пильного ока Гайдріхових служб, і, як наслідок, ухвалюється рішення забирати до чеських трудових загонів чоловіків незалежно від того, є в них сім'я чи нема. Десятки тисяч чехів, одружених і холостих, силоміць відправляли до Райху, туди, де була потреба в робочій силі. А потреба була всюди, адже вермахт поглинав німецьких робітників мільйонами. Там чехи зустрічалися з поляками, бельгійцями, данцями, голландцями, норвежцями, французами тощо.

Утім, така політика мала й побічні ефекти. В одному з численних звітів РСХА, що регулярно лягають Гайдріхові на стіл, можна прочитати таке: «По всій країні, де тепер використовується праця мільйонів іноземних робітників, іде поголос про сексуальні стосунки між ними й німецькими жінками. Небезпека біологічного послаблення постійно зростає. Кількість скарг на молодих жінок німецького походження, що з власної ініціативи вступають із чеськими робітниками в любовний зв'язок, неухильно зростає».

Уявляю собі, як скривився Гайдріх, читаючи цей звіт. Сам він не надто переймався, кого «грати», німкеня чи іноземець. А ось повідомлення про те, що арійські жінки, щойно засвербять, шукають собі зайд, щоб злягатися з ними, без сумніву, викликає в нього огиду і стає ще одною причиною зневажати жінок загалом. Утім, Ліна, певна річ, ніколи такого не вчинила б, навіть щоб помститися за його зради! Ліна – щира німкеня, чистокровна представниця шляхетного роду. Вона радше померла б, ніж переспала б з євреєм, негром, слов'янином, арабом чи будь-яким іншим представником нижчої раси. Вона не така, як ці несвідомі свиноматки, які не заслуговують на право називатися німкенями. Він їх усіх запроторив би до борделів, і якомога швидше; або зібрав би на племінних заводах, щоб розводити справжніх арійців: нехай ці біляві кобилки чекають там на жеребчиків із СС. Цим курвам має сподобатися.

Мені цікаво, як нацисти узгоджували свою доктрину з красою слов'янок, адже східноєвропейські жінки не лише найвродливіші на континенті, але й часто мають світляве волосся й блакитні очі. Утім, коли коханкою Геббельса була чудова чеська акторка Ліда Баарова, він, схоже, не мав жодного наміру порушувати питання чистоти раси. Либонь, райхсміністр пропаганди гадав, що фатальна краса робить цю жінку придатною до онімечення. Коли пригадати, якою фізично неповносправною була більшість нацистських достойників (кульгавий Геббельс – це ледве не один із найкращих представників), то не можна не посміятися з тих побоювань щодо «послаблення раси», якими так переймалися нацисти. Але для Гайдріха вочевидь усе інакше. Він не якийсь там чорнявий курдупель, його зовнішність високо підносить знамено «німецькості». Чи вірив він сам у це? Я гадаю, що так. Ми з легкістю віримо в те, що нам лестить і нас влаштовує. Мені спадає на згадку відомий вислів Пола Ньюмена: «Якби я не мав блакитних очей, ніколи не досягнув би такого успіху». Цікаво, а чи не думав так само Гайдріх?

І знову я випадково наштовхнувся на художню вигадку, що має стосунок до Гайдріха. Цього разу йдеться про телефільм «Фатерлянд», знятий за однойменним романом Роберта Гарріса. Головного героя грає Рутгер Гауер, нідерландський актор, який прославився безсмертною роллю репліканта у фільмі Рідлі Скотта «Той, що біжить по лезу». Тут він грає штурмбанфюрера СС, який служить у крипо.

Дія відбувається в шістдесяті роки двадцятого століття. Німеччиною досі править фюрер. Берлін, перебудований відповідно до проектів Альберта Шпеєра, перетворився на місто, де змішано найрізноманітніші стилі: бароко, модерн, фашистський і відверто футуристичний. Війна з Радянським Союзом досі триває, але решта Європи вже під владою Третього райху. Однак у відносинах зі Сполученими Штатами настала відлига. Кеннеді найближчими днями має зустрітися з Гітлером, щоб підписати історичну угоду. У цьому фільмі президентом обрали не сина, Джона Фітцджеральда, а батька, Джозефа Патріка, адже Кеннеді-старший ніколи не приховував своїх симпатій до нацизму. В основу фільму, отже, покладено принцип: «Що було б, якби...» Альтернативна історія, побудована на припущенні, що гітлерівський режим залишився б при владі надовго. Такий жанр часом ще називають ухронією.

Події розгортаються у формі детективу: незбагненим чином убивають одного за одним нацистських високопосадовців. Із допомогою американської журналістки, яка прилетіла висвітлювати візит Кеннеді, офіцер СС, якого грає Рутгер Гауер, виявляє зв'язок між цими смертями: Бюлер, Штуккарт, Лютер, Нойман, Ланге^[42] – усі вони брали участь у таємничій нараді, скликаній двадцять років тому, у січні 1942 року, і організованій у Ванзее саме Гайдріхом. Той у шістдесяті роки вже міністр, райхсмаршал замість Герінга, можна сказати, друга людина в Райху. Щоб не зірвалося підписання угоди з Кеннеді, Гітлер наказує позбутися всіх, хто був присутній на Ванзейській конференції та знав її порядок денний. Бо ж саме там 20 січня 1942 року всіма міністрами, яких це так чи інакше стосувалося, було офіційно затверджено «остаточне вирішення єврейського питання». Саме там з легкої руки Гайдріха та його вірного поплічника Айхмана було заплановано винищення одинадцяти мільйонів євреїв у газових камерах.

Один із учасників конференції, Франц Лютер, який тоді був представником міністра іноземних справ Ріббентропа, не хоче помирати. У нього на руках неспростовні докази геноциду євреїв, і він збирається передати їх американцям в обмін на політичний притулок. А річ у тому, що весь світ досі нічого не підозрює про геноцид: офіційно вважається, що європейських євреїв депортували, чи то пак переселили до України, куди через близькість російського фронту не може приїхати, щоб пересвідчитися в цьому, жоден міжнародний спостерігач. Лютер устигає, перш ніж його також уб'ють, зустрітися з американською журналісткою. Тимчасом як Гітлер готується з помпою приймати Кеннеді, жінці вдається пробитися до американського президента й передати йому дорогоцінні документи. Зустріч Кеннеді й Гітлера негайно скасовують, Сполучені Штати знову вступають у війну з Німеччиною, і Третій райх нарешті, із двадцятирічною затримкою, зазнає краху.

У цьому фільмі Ванзейську конференцію показано таким собі вирішальним моментом для «єврейського питання». Рішення, звісно, було ухвалено не у Ванзее. Гайдріхові айнзацгрупи на той час уже винищили сотні тисяч людей у Східній Європі. Однак саме Ванзейська конференція офіційно затвердила геноцид. Після неї вже йшлося не про те, щоб силами кількох ватаг убивць вирішити задачу більш-менш тихцем (якщо тільки можна тихцем винищити мільйони людей), а про те, щоб поставити на службу геноциду всю політичну й економічну інфраструктуру режиму.

Сама конференція тривала щонайбільше дві години. Дві години, протягом яких вирішувалися переважно юридичні питання. Що робити з наполовину євреями? Із на чверть євреями? Із євреями, нагородженими під час Першої світової? Із євреями, одруженими на німкенях? Чи слід виплачувати вдовам-арійкам компенсацію за їхніх євреїв-чоловіків? Як і на всіх конференціях, у Ванзее було ухвалено тільки ті рішення, які узгодили заздалегідь. Насправді ця нарада потрібна була Гайдріхові лише для того, щоб поінформувати всіх райхсміністрів, що відтепер їхні дії мають підпорядковуватися одній меті: фізичному винищенню всіх європейських євреїв.

У мене перед очима список країн, який Гайдріх роздав учасникам конференції. Навпроти кожної країни – кількість євреїв, від яких потрібно «очистити» цю територію. Список поділено на дві частини.

До першої належать держави, що входять до Райху. Тут упадає в очі, що Естонія вже «юден-фрай», або ж очищена від євреїв, а в Генерал-губернаторстві (тобто Польщі) лишається ще понад два мільйони євреїв. Другу групу, склад якої показує, що на початку 1942 року нацисти налаштовані ще доволі оптимістично, становлять держави-сателіти (Словаччина – вісімдесят вісім тисяч євреїв, Хорватія – сорок тисяч євреїв і т.д.), союзні держави (Італія із Сардинією – п'ятдесят вісім тисяч євреїв тощо), а також нейтральні (Швейцарія – вісімнадцять тисяч, Швеція – вісім тисяч, європейська частина Туреччини – п'ятдесят п'ять тисяч п'ятсот, Іспанія – шість тисяч і т.д.) і ворожі країни (таких на цю мить у Європі лишилося дві: СРСР, значну частину якого, щоправда, уже захоплено, – п'ять мільйонів євреїв, із яких близько трьох мільйонів у повністю окупованій Україні, та Англія, до захоплення якої далеко, – триста тридцять тисяч євреїв). Передбачалося, що абсолютно всі європейські країни переконають або змусять депортувати своїх євреїв. Загальну кількість зазначено під списком: понад одинадцять мільйонів. Цієї мети буде досягнуто наполовину.

Айхман на суді розповів, що відбувалося після конференції. Коли всі представники від міністерств роз'їхалися, залишилися тільки Гайдріх і двоє його найближчих помічників: сам Айхман і Мюллер-Гестапо. Вони пройшли до невеличкої вітальні, вишуканої й оббитої дерев'яними панелями. Гайдріх налив собі коньяку і смакував його під класичну музику (я гадаю, Шуберта). Усі троє викурили по сигарі. Гайдріх, за словами Айхмана, був у пречудовому настрої.

Учора помер Рауль Гільберг. Він був одним із найпомітніших «функціоналістів», істориків, які вважають, що винищення євреїв не замислювалося наперед, а швидше було продиктоване обставинами, на відміну від «інтенціоналістів», для яких увесь цей план цілком зрозумілий ще від самого початку, тобто від написання «Майн кампф» 1924 року.

З приводу смерті вченого газета «Ле Монд» опублікувала уривки з його інтерв'ю 1994 року, де викладено основні тези розробленої Гільбергом теорії: «Я гадаю, що німці спершу не знали, що робитимуть далі. Вони неначе вели потяг у напрямку насилля проти євреїв, яке зростало дедалі більше, але не мали гадки, куди цей потяг зрештою має прибути. Не забуваймо, що нацизм – це значно більше ніж партія, це рух, спрямований уперед, завжди тільки вперед, жодної зупинки. Коли перед німецьким чиновництвом постало безпрецедентне в історії завдання, вони не знали, що робити. І ось у цьому-то й полягала роль Гітлера: потрібно було, щоб хтось нагорі ввімкнув зелене світло для чиновників, консервативних за своєю природою».

Один із головних аргументів інтенціоналістів – фраза з промови Гітлера, виголошеної в січні 1939 року: «Якщо міжнародним єврейським фінансовим магнатам у Європі й поза нею знову вдасться втягнути людей у світову війну, наслідком її стане не більшовізація всього світу й перемога єврейства, а цілковите знищення єврейської раси в Європі». Функціоналісти ж, натомість, найочевиднішим доказом своєї думки, вважають те, як довго нацисти шукали місце, куди б депортувати євреїв: Мадагаскар, Арктика, Сибір, Палестина, – Айхман сам навіть мав кілька зустрічей із активними сіоністами. Однак хід подій на війні змусив нацистів облишити всі ці плани. Зокрема, перевезти євреїв на Мадагаскар було неможливо без панування на морі, тобто без перемоги над Великою Британією. А те, як обернулися справи на Східному фронті, прискорило пошуки радикального вирішення проблеми. Нехай навіть вони собі в цьому не зізнавалися, але нацистам було відомо, що їхні завоювання на Сході ненадійні, а запеклий опір, який чинили радянські війська, змушував їх боятися – не найгіршого, тому що ніхто в сорок другому році не міг подумати, що Червона армія ступить у Німеччину й дійде аж до Берліна, але принаймні втрати окупованих територій. А отже, треба було квапитися. І таким чином, потроху-потроху, вирішення єврейського питання набуло промислового розмаху.

Вантажний потяг зі страшним скреготом зупиняється. Довга платформа вздовж колії. У небі кричє вороння. Наприкінці колії – великі ґратовані ворота з надписом німецькою нагорі. За ворітьми – будівля з темного каменю. Ґрати відчиняються. Ми опиняємося в Аушвіці.

163

Уранці Гайдріх отримує листа від Гімmlера, обуреного подіями в Гамбурзі, де поліція затримала п'ять десятків молодих німців за те, що вони витанцьовували свінґ, цей чужинницький дегенеративний танець, який виконується під неґритянську музику: «Я проти будь-яких напівзаходів у цій справі. Усіх заводіак треба відправити до концтабору. Там цих молодиків добряче провчать. Нехай їхнє перебування в таборі буде достатньо довгим: два чи три роки. Звісно, вони повинні втратити своє право на навчання. Лише завдяки жорстким заходам ми зможемо позбутися небезпечної пропаганди англофільських нахилів».

Гайдріх так і вчинить – запроторить до таборів усіх п'ятдесятьох. Хоча фюрер і довірив йому історичне завдання знищити в Європі всіх євреїв до останнього, та це не означає, що можна нехтувати дрібними справами.

164

Щоденник Геббельса, 21 січня 1942 року: «Гайдріха зрештою призначили новим очільником Протекторату. Гаха виконав його вимогу й заявив про солідарність із Райхом. Політику, яку Гайдріх проводить у Протектораті, справді можна вважати зразковою. Він легко подолав кризу в країні, і, як наслідок, становище в Протектораті значно покращилося, на відміну від інших окупованих територій і держав-сателітів».

Гітлер, як завжди, поринає в нескінченний монолог, аналізує політичну ситуацію, шаленіючи перед аудиторією, яка покірливо й мовчки його слухає. Якоїсь миті нестримний словесний потік повертає, і Гітлер береться до ситуації в Протектораті: «Нойрат дозволив чехам пошити себе в дурні! Ще півроку такого управління, і промисловість упала би на двадцять п'ять відсотків! Із усіх слов'ян чех найнебезпечніший, тому що він робітник. Чех дисциплінований, методичний, він уміє приховувати свої наміри. Тепер вони будуть працювати по-справжньому, адже знають, що ми жорстокі й не маємо жалю».

Це таким чином фюрер дає зрозуміти, що дуже задоволений Гайдріхом.

Невдовзі Гітлер приймає протектора в Берліні. Гайдріх опиняється в товаристві Гітлера, чи то радше все ж навпаки. Гітлер просторікує: «Якщо політика наша щодо чехів буде послідовною, ми зможемо виправити весь той безлад, який там панує. Чимало чехів мають німецьке походження, і онімечити їх назад цілком реально». Ці слова фюрера також повинні заохотити підлеглого, який викликає у Гітлера щонайбільшу повагу, нарівні зі Шпеєром, мабуть, хоча там ідеться зовсім про інше.

Зі Шпеєром можна говорити не тільки про політику, війну та євреїв, а й про музику, картини, літературу. Завдяки йому має втілитися в життя проект столиці світу Германії – так у майбутньому називатиметься Берлін, – плани якої вони вже креслять разом і звести яку доручено геніальному архітекторові фюрера. Шпеєр для Гітлера – наче ковток чистого повітря. Шпеєр розважає його, це фюрерове вікно у зовнішній світ із націонал-соціалістичного лабіринту, який Гітлер сам створив і в якому сам себе ув'язнив. Звісно, Шпеєр – член партії та всією душею відданий їхній справі. До того ж, коли на додачу до посади особистого архітектора фюрера його було призначено

міністром озброєння та боєприпасів, Шпеєр усі свої здібності, увесь свій розум спрямував на перебудову промисловості. Його вірність, його ефективність поза всякими сумнівами. Однак Гітлер надає йому перевагу не через це. Щодо вірності, то нікому не дорівнятися до Гімmlера (недаремно ж фюрер називає його «мій вірний Генріх»), Щодо ефективності, до речі, так само... Але Шпеєр має такий першокласний вигляд, він такий елегантний у своїх костюмах бездоганного крою, настільки вільно почуває себе в будь-яких ситуаціях... Здавалося б, це один із тих інтелектуалів, яких Гітлер, художник-невдаха й колишній мюнхенський жебрак, мав би ненавидіти. Але Шпеєр вочевидь дає йому те, чого фюрер не отримує ні від кого іншого, – дружбу й захоплення яскравої людини, яка невимушеною спілкування здобуває собі визнання в будь-якому середовищі.

Причини, через які Гітлер любить Гайдріха, певна річ, зовсім інакші, може, навіть протилежні. Наскільки в Шпеєрові втілюється еліта «нормального» світу, до якого Гітлер ніколи не міг належати, настільки Гайдріх є зразком ідеального нациста: високий, світлявий, безжалісний, покірний у всьому і вбивчо ефективний. Оце так іронія долі, якщо має рацію Гімmlер, який вважає, що в Гайдріху є єврейська кров! Але ж та лють, яку він виявляє, борючись із цим своїм ганджем і перемагаючи його, доводить у Гітлерових очах перевагу арійської сутності над єврейською. А якщо фюрер і справді вірить, що його підлеглий має єврейське коріння, то тільки більше насолоджується, призначаючи Гайдріха відповідальним за «остаточне вирішення єврейського питання» і роблячи таким чином його ангелом смерті народу Ізраїлевого.

Мені були добре відомі ці кадри: Гімmlер і Гайдріх у цивільному розмовляють із фюрером на терасі його гірської резиденції Берггофу – велетенського розкішного будинку в Баварських Альпах. Однак я й гадки не мав, що їх фільмувала сама коханка Гітлера. Довідався, коли на одному з кабельних телеканалів увечері показали програму,

присвячену Єві Браун. Для мене це було наче маленьке свято. Мені подобається дізнаватися якомога більше про особисте життя моїх героїв. Тому я залюбки поспостерігав за Гайдріхом на гостині в Гітлера, за цим високим блондином із горбуватим носом, вищим на голову за своїх співрозмовників, усміхненим і розслабленим, у бежевому костюмі з короткуватими рукавами. Але кіно німе, і це, звісно, дуже прикро. Однак автори цієї програми підготувалися як слід: вони запросили спеціалістів, які вміють читати по губах. І ось що, виявляється, сказав Гімmlер Гайдріхові, стоячи перед кам'яним парашетом, який нависає над залитою сонцем долиною: «Ніщо не повинно завадити нам у вирішенні нашого завдання». Гарзд. Я бачу, вони неабияк заповзялися. Я і дещо розчарований, і задоволений водночас. Але все ж таки це краще, ніж нічого. До того ж на що я очікував? Що він скаже: «Слухай-но, Гайдріх, а чи не завербувати нам цього Лі Гарві Освальда?»»

Попри дедалі важчий тягар велетенської відповідальності за «остаточне вирішення єврейського питання», Гайдріх не занедбав внутрішні справи Протекторату. У січні 1942 року він знаходить час на реорганізацію чеського уряду, який від вересня, коли до Праги гучно прибув новий намісник, фактично перебував у підвішеному стані. Напередодні Ванзейської конференції, тобто 19 числа, Гайдріх призначає нового прем'єр-міністра, хоча це цілковита формальність, адже жодного реального повноваження ця посада не має. Одне з двох ключових міністерств у цьому маріонетковому уряді, міністерство економіки, протектор доручає німцеві, ім'я якого не є важливим для нашої історії, а друге, освіти, – Емануелеві Моравцю. Призначивши німця міністром економіки, Гайдріх впроваджує німецьку робочою мовою чеського уряду, а віддавши міністерство освіти Моравцю, забезпечує собі послуги людини, яка – протектор це добре бачить – неабияк прагне співпрацювати. Обидва міністри мають спільне завдання: підтримувати й розвивати промисловість, необхідну Райхові. Щоб досягнути цього, міністр економіки повинен підпорядкувати всі

чеські заводи воєнним потребам Німеччини. Що ж до Моравця, то його роль полягає в тому, щоб система чеської освіти працювала з єдиною метою: підготувати кваліфікованих робітників. Як наслідок, чеських школярів тепер навчатимуть суто того, що потрібно для їхнього майбутнього фаху: дітям даватимуть головним чином навички ручної праці, доповнюючи їх мінімальними технічними знаннями.

4 лютого 1942 року Гайдріх виголошує промову, яка мене неабияк зацікавила, бо стосується вона того шанованого цеху, до якого належу я сам: «Насамперед треба розправитися із чеськими вчителями й викладачами, адже саме їхній прошарок – це розплідник для опозиційних настроїв. Його треба знищити, а чеські ліцеї позакривати. Чеську молодь, природно, треба взяти під своє крило й витягти із цього згубного середовища, створивши умови для її виховання поза шкільними стінами. Я не бачу для цього кращого місця, ніж спортивний майданчик. Завдяки фізкультурі й спорту ми забезпечимо дітям і розвиток, і перевиховання, і освіту».

Таки так: цього разу це вже ціла програма.

Певна річ, можливість відновити роботу чеських університетів, закритих у листопаді тридцять дев'ятого на три роки за політичну агітацію, навіть не обговорюється. Моравцеві доручено знайти привід, щоб не відкривати їх і далі.

Ознайомившись із цією промовою, вдамся до трьох зауважень.

1. У Чехії, як і будь-де, честь народної освіти найгірше боронить міністр освіти. Колись затятий антифашист, після Мюнхену Емануель Моравець перетворюється на найактивнішого колабораціоніста в призначеному Гайдріхом чеському уряді. Німці значно охочіше провадять справи саме з ним, ніж зі старим маразматиком президентом Гахою. Місцеві історики зазвичай називають Моравця «чеським Квіслінгом»: прізвище відомого норвезького колаборанта Відкуна Квіслінга стало синонімом слова «зрадник» у багатьох європейських мовах.

2. По-справжньому честь народної освіти боронять учителі й викладачі, чиє призначення – хай би що хто думав із цього приводу – полягає саме в тому, щоб бути підривними елементами, і за це вони заслуговують на неабияку шану.

3. Усе-таки спорт на службі у фашистів – це паскудство.

І знову нам доводиться торкатися жанрових обмежень. Жоден нормальний роман не стане бентежити читача, хіба що заради якогось особливого ефекту, наявністю трьох персонажів із однаковими прізвищами. Мені ж доводиться мати справу з полковником Моравцем, мужнім головою чеських спецслужб у Лондоні, родиною Моравців, героїчними учасниками чеського Опору, та Емануелем Моравцем, ницим міністром-колаборантом. А є ж іще капітан Вацлав Моравек, керманич підпільної мережі «Три королі». Прикро, що так багато героїв цієї історії мають однакові прізвища: це, мабуть, неабияк дошкуляє читачеві й заплутує його. Якби я писав звичайний художній твір, то миттю навів би лад з усім цим, перетворивши полковника Моравця, наприклад, на полковника Новака, а родину Моравців назвавши Швігарами – чом би й ні? А зрадника охрестив би якимось зовсім неймовірним назвиськом: Нутелла, Кодак, Прада чи бозна ще яким. Звісно, я не хочу бавитися в ці ігри. Моею єдиною поступкою читачеві є те, що я не відмінюю чеські прізвища за родами: хоча жіноча форма прізвища Моравець за всією логікою мала би бути Моравцова, я, одначе, лишаю основну форму, пишучи, наприклад, «тітонька Моравець» замість «тітонька Моравцова», щоб до однієї складності (однакові прізвища персонажів, які існували насправді) не додавати ще й другу (властива деяким слов'янським мовам зміна прізвища, якщо воно стосується жінки або цілої родини). Я ж не пишу російського роману. До того ж у французьких перекладах «Війни і миру» Наташа Ростова стає – чи то пак лишається – «Наташею Ростов».

Щоденник Геббельса, 6 лютого 1942 року: «Грегорі доповів мені про стан справ у Протектораті. Ситуація там дуже добра. Гайдріх блискуче попрацював. Він виявив стільки політичної мудрості й обачності, що тепер уже й мови нема ні про яку кризу. Однак, разом із тим, Гайдріх хотів би замінити Грегорі на когось із есесівських

командирів. Я не згоден. Грегорі чудово знає Протекторат і чеське населення, а кадрова політика Гайдріха не завжди розумна, і до того ж їй бракує чіткої направленості. Саме тому я тримаюся за Грегорі».

Хто такий цей Грегорі, їй-богу, не маю ані найменшої гадки. І не дайте себе обманути моїм начебто невимушеним тоном: я справді шукав!

Щоденник Геббельса, 15 лютого 1942 року: «Довго розмовляли з Гайдріхом про стан справ у Протектораті. Ситуація там значно покращилася. Ужиті Гайдріхом заходи дають хороші результати. І, попри це, інтелігенція досі вороже налаштована до нас. У всякому разі, ту небезпеку, яку певні групи чеського населення становили для Німеччини, цілковито нейтралізовано. Гайдріх вдало маніпулює чехами, грається з ними в ката й мишку, а вони проковтують усе, що він їм каже. Гайдріх удався до цілої низки особливо популярних заходів, насамперед до активної протидії нелегальній торгівлі. До речі, просто дивовижно, скільки продовольчих припасів було виявлено в населення під час боротьби із чорним ринком. Гайдріхові з успіхом вдається проводити політику примусового онімечення значної частини чехів. Він просувається у цій сфері вкрай обережно, однак немає жодного сумніву, що результати, які будуть згодом, виявляться чудовими. Слов'ян, наголошує Гайдріх, не можна виховувати так само, як німців. Їх потрібно або ламати через коліно, або постійно привчати до покори. Він обрав другий шлях і миттєво (*sic!*) досягнув успіху. Наше завдання в Протектораті цілком зрозуміле. Нойрат зовсім збився з пуття, цим пояснюється та криза, що виникла в Празі.

Разом із тим Гайдріх формує Службу безпеки для всіх окупованих територій. Вермахт створив йому чимало проблем у цій сфері, однак подібні складнощі виявляють тенденцію до врегулювання. Що далі, то більше вермахт демонструє свою неспроможність вирішувати ці питання самотужки.

Крім того, за інформацією Гайдріха про деякі підрозділи вермахту, вони не придатні ні в політиці, ні в націонал-соціалістичній боротьбі, а

що стосується управління народом, вони в цьому анічогісінько не тямлять».

172

16 лютого лейтенант Бартош, керівник диверсійної групи «Сілвер А», яку було десантовано тої самої ночі, що й Габчика з Кубішем, за допомогою радіопередавача «Лібуше» надіслав до Лондона рекомендації, що дають нам змогу дістати досить чітке уявлення про ті труднощі, які поставали перед десантниками в їхньому підпільному житті:

«Групи, які буде сюди направлено, споряджайте належним одягом і давайте їм якомога більше грошей. Не будуть зайвими невеличкий пістолет, що вмістився б у кишеню, і портфель (його важко тут дістати). Ампули з отрутою мають бути зручніші – менші. Групи по змозі десантуйте не в тому районі, де їм належить діяти. Так німецьким органам безпеки буде тяжче їх виявити. Найбільші труднощі тут із пошуком роботи. Ніхто не хоче брати працівника без трудової книжки, а ті, хто її мають, зареєстровані на біржі праці. Небезпека потрапити в примусові трудзагони дуже зростає навесні, а отже, влаштовуючи на роботу щораз більше підпільників, ми ризикуємо провалити всю мережу. Тому я вважаю доцільнішим залучати якомога більше тутешніх мешканців і обмежити до необхідного мінімуму появу нових людей. Підпис: Іце».

173

Щоденник Геббельса, 26 лютого 1942 року: «Гайдріх надіслав мені детальний звіт щодо стану справ у Протектораті. Ситуація загалом не змінилася. Із цієї доповіді цілком очевидно випливає те, що Гайдріх обрав правильну тактику. Він поводить ся із чеськими міністрами так, наче вони його підлеглі. Гаха цілковито підкорився

новій політиці Гайдріха. На цю мить щодо Протекторату можна не турбуватися».

174

Гайдріх не забуває про культуру. У березні він організовує виставку, що називається «Радянський рай». Це найбільша культурна подія його правління. Відкриває її з великою помпою відразливий Франк за участю старого президента Гахи й ницого міністра-колаборанта Емануеля Моравця.

Я точно не знаю, що демонстрували на тій виставці, але на меті малося показати, що СРСР – варварська й недорозвинена країна із цілковито жалюгідними умовами життя. Усе це вочевидь для того, щоб підкреслити збочену за своєю суттю природу більшовизму. А ще це нагода повихвалитися своїми перемогами на Східному фронті, виставивши як трофеї захоплені в росіян танки й зброю.

Виставка триває майже місяць, її відвідує півмільйона людей, серед них і Габчик із Кубішем. Це, мабуть, перший і останній раз, коли вони бачать радянський танк.

175

Спершу мені здавалося, що розповісти цю історію нескладно. Двоє чоловіків мають убити третього. Їм це вдається або не вдається, та й по всьому. Чи майже по всьому. Решта персонажів, думав я, – лише примари, які зграбно ковзають по полотну Історії. Мені було відомо, що примарами теж треба опікуватися, і це забирає чимало зусиль. Але я не знав – хоча мав би здогадатися, – що будь-яка примара прагне лише одного – відродитися. Я б залюбки їм допоміг у цьому, але ж у мене обов'язки перед історією, яку я пишу, і я не можу дати скільки завгодно місця армії тіней, яка безупинно зростає й переслідує мене, щоб помститися, мабуть, за недостатню увагу з мого боку.

Але це ще не все.

Пардубіце – місто на Ельбі, у Східній Богемії. Його населення – приблизно дев'яносто тисяч мешканців, у місті є гарний центральний майдан і прекрасні будинки в стилі ренесанс. Звідти родом Домінік Гашек, легендарний воротар, один із найкращих хокеїстів усіх часів і народів.

Тут є готель-ресторан, доволі шикарний, називається «Веселка». Сьогодні, як і щовечора, тут повно німців. Співробітники гестапо галасують за столиками. Вони вже наїлися й напилися досхочу й кличуть до себе офіціанта. Той підходить, бездоганно вишколений, готовий прислужитися. Мені видається, що гестапівці хочуть бренді. Офіціант записує замовлення. Один із німців підносить цигарку до рота. Офіціант миттю дістає з кишені запальничку й, злегка схилившись у шанобливому поклоні, пропонує гестапівцю прикурити.

Офіціант дуже вродливий. Його нещодавно взяли на роботу. Він молодий, усміхнений, із ясними очима, відкритим поглядом і тонкими рисами обличчя. Тут, у Пардубіце, він відгукується на ім'я Мірек Шольц. Априорі в цьому офіціантові немає нічого, що змусило б когось ним зацікавитися. Однак гестапо зацікавилось.

Зацікавилось, і одного прекрасного ранку викликало власника готелю. Його питають про Мірека Шольца: звідки узявся цей офіціант, із ким товаришує, чи відлучається з роботи й куди ходить. Власник відповідає, що Шольц приїхав із Острави, де його батько тримає свій готель. Поліціанти телефонують до Острави, але там ніхто не чув про хазяїна готелю на прізвище Шольц. Тоді пардубіцьке гестапо викликає знову власника «Веселки», уже разом із офіціантом Шольцем. Власник приходить сам. Пояснює, що звільнив свого офіціанта, мовляв, той побив посуд. Гестапо відпускає хазяїна «Веселки» і встановлює за ним нагляд. Однак Мірека Шольца знайти так і не вдається.

Усі десантники, скинуті на територію Протекторату, користувалися безліччю несправжніх імен. Мірослав Шольц було одним із них. І ось тепер нам слід приділити свою увагу тому, кому воно прислужилося, адже роль, яку відіграє цей чоловік у нашій

історії, заслуговує на це. Насправді його звати Йозефом Вальчиком, і це ім'я, на відміну від Мірека Шольца, варто запам'ятати. Отже, саме Вальчик – це той молодий двадцятисемирічний красень, який працював офіціантом у Пардубіце. Тепер він утікач і прагне дістатися до Моравії, щоб перебути в родичів, бо ж Вальчик, як і Кубіш, із Моравії, але, правду кажучи, це не найголовніше, що їх поєднує. Власне, сержант Вальчик був у тому самому «галіфаксі», із якого вночі 28 грудня десантувалися Габчик і Кубіш, але належав до іншої групи, яка називалася «Сілвер А» і завдання якої полягало в тому, щоб за допомогою радіопередавача під кодовою назвою «Лібуше», якого також було скинуто з літака, через Моравека (із літерою «к»), останнього із трьох королів, безпалого керманіча залишків Опору, відновити зв'язок між Лондоном і німецьким супершпигуном А-54, який повідомляв неоціненну інформацію.

Звісно, усе пішло не за планом. Вальчик під час десантування відбився від решти членів своєї групи. Із великими труднощами йому вдалося доставити радіопередавач на місце: після невдалих спроб привезти його на санях, Вальчик зрештою узяв таксі й приїхав до Пардубіце, де місцеві агенти влаштували його на роботу офіціантом. Чудове прикриття, а те, що до ресторану частенько навідувалися німці, Вальчик сприймав з іронією.

Шкода, але тепер він залишився без прикриття. Однак у певному розумінні саме це змусило Вальчика вирушити до Праги, де на нього чекали інші десантники і його доля.

Якби моя історія була справжнім романом, мені цей персонаж анітрохи не знадобився б. Навпаки, він скоріше заважав би, дублюючи двох головний героїв, адже Вальчик виявить себе таким самим веселим, оптимістичним, відважним і привабливим, як і Габчик із Кубішем. Однак не мені вирішувати, хто чи що знадобиться операції «Антропоїд». А операції «Антропоїд» невдовзі знадобиться дозорець.

Знайомитися їм не довелося: чоловіки потоваришували ще в Англії, де британське УСО разом готувало їх до десантування, а може,

ще раніше, у Франції, де вони могли зустрітися в Іноземному легіоні або ж в одному з підрозділів Чехословацької визвольної армії, що воювала пліч-о-пліч із французами. Вони тезки, і тепер, коли чоловіки з неприхованою радістю міцно потисли один одному руки й назвали свої конспіративні імена, виявляється дивовижна річ:

– Привіт, я Зденек.

– Привіт, я теж Зденек!

Хіба можна було не всміхнутися такому збігові: Йозефа Габчика і Йозефа Вальчика наділили в Лондоні ще й однаковими фальшивими іменами. Якби я був параноїком і егоцентриком, то подумав би, що англійці вчинили так навмисно, щоб додати плутанини моїй розповіді. Хай там як, а це не має жодного значення, адже обидвоє користувалися багатьма різними іменами – ледве не кожному новому співрозмовникові вони називалися інакше. Я вже трохи підсміювався над легкістю, із якою Габчик і Кубіш говорили прилюдно про свою місію, одначе, коли потрібно, вони вміли бути й стриманими і виявляти справжній професіоналізм, щоб не помилитися й не забути, коли яким іменем користуватися.

Серед своїх, звісно, це зайве, і коли Габчик із Вальчиком відрекомендувалися так, наче зустрілися вперше, то лише для того, щоб кожен із них знав, як називати іншого, а точніше – адже імена постійно змінювалися, – яке ім'я використовується в документах іншого саме на цю мить.

– Мешкаєш у тітоньки?

– Так, але скоро перебираюся. Як мені з тобою зв'язатися?

– Лиши записку в консьєржа. Він людина певна. Попроси показати колекцію ключів, він зрозуміє, що тобі можна довіряти. Пароль «Ян».

– Тітонька мені казала, однак... «Ян», це через те, що Кубіш – Ян?

– Ні, тут він зветься Ота, так випадково сталося.

– А-а, ну гаразд.

Не дуже багато користі від цієї сценки, до того ж я її майже повністю вигдав. Мабуть, видалю її.

Тепер, після приїзду Вальчика до Праги, у місті перебуває з десяток десантників із Лондона. Теоретично, кожен із них виконує завдання, із яким сюди надіслано його групу. За правилами підпільної діяльності, членам різних груп бажано якомога менше спілкуватися між собою, адже в такому разі, якщо попадеться хтось один, він не потягне за собою решту. Однак на практиці це майже неможливо. Адрес, де десантники можуть знайти собі притулок, зовсім не багато, тимчасом як обережність змушує їх перебиратися з місця на місце якомога частіше. У дійсності виходить так, що ледве одна група полишає квартиру, як туди відразу ж заселяється інша, і таким чином усі члени всіх груп більш-менш регулярно перетинаються.

Зокрема, через помешкання сім'ї Моравців пройшли ледве не всі десантники, що перебували в Празі. Голова родини нікому ніколи не ставив жодного запитання, його дружина, яку квартиранти любляче називали «тітонькою», пекла їм пиріжки, а їхній син, Ата, захоплено дивився на таємничих чоловіків, що ховали пістолети в рукавах.

Ось так і сталося, що, внаслідок усієї цієї метушні з переїздами, Вальчик, який попервах належав до групи «Сілвер А», швидко сходиться з хлопцями з «Антропоїда». Невдовзі він уже допомагає Габчику й Кубішу розвідувати місцевість.

Ось так і сталося, що Карел Чурда з групи «Аут дистенс» зустрічається майже з усіма: і з десантниками, і з тими, хто дає їм притулок. А отже, може назвати багато імен, вказати багато адрес.

«Я обожнюю Кундери, однак найменше мені подобається той його роман, дія якого відбувається в Парижі. Там він усе ж таки не у своїй стихії, неначе одягнув дуже гарний піджак, але чи то на піврозміру більший, чи то на піврозміру менший (*сміється*). А ось коли Мілош і Павел простують Прагою, я в усе вірю».

Це цитата з інтерв'ю Маржан Сатрапі^[43] журналу «Інрокс» із приводу виходу її дуже доброго фільму «Персеполис». Прочитавши ці слова, я відчуваю невиразну тривогу. Я розповідаю про нього жінці, у домі якої переглядаю цей часопис, і вона мене заспокоює: «Ти ж бував

у Празі, ти жив там і любиш це місто». Так, але Кундера також жив у Парижі й любив його! Утім, ось що Маржан Сатрапі каже далі: «Навіть попри те, що я живу у Франції вже двадцять років, виросла я не тут, і в моїх творах завжди буде трішки відчуватися Іран. Звісно, я люблю Рембо, але Омар Хайям (*відомий перський поет XII століття – прим. ред.*) досі мені ближчий». Дивно, я ніколи над цим не замислювався, та ще й із такого боку. Хіба Деснос мені ближчий за Незвала? Не знаю. Я не думаю, що Флобер, Камю чи Арагон ближчі мені, ніж Кафка, Гашек чи Голан. Утім, як і Маркес, Гемінгвей чи Анатолій Рибаків. Невже Маржан Сатрапі відчує, що я виріс не в Празі? Невже не повірить мені, коли «мерседес» мчатиме до повороту? Ще вона таке каже: «Хоча Любіч^[44] і став голлівудським режисером, він раз по раз, знову й знову, вигадував, вифантазовував свою Європу, Європу східноєвропейського єврея. І коли дія його фільмів відбувається в Сполучених Штатах, мені здається, ніби це Відень чи Будапешт. Але так навіть краще». То значить, у Маржан складеться враження, що дія моєї розповіді відбувається в Парижі, де я народився, а не в Празі, куди я прагну всім своїм єством? Невже коли я поведу «мерседес» передмістями Праги, по вулиці В Голешовичках до повороту на Тройський міст, у неї перед очима поставатимуть образи паризьких околиць?

Ні, моя історія починається в одному з міст на півночі Німеччини, продовжується в Кілі, Мюнхені й Берліні, далі переміщується до Східної Словаччини, на хвилю затримується у Франції, потім перебирається до Лондона, Києва, повертається до Берліна й завершиться у Празі, Празі, Празі! Прага – Місто ста веж, серце світу, око циклону моєї уяви, «Прага з пальцями дощу», барокова мрія імператора, кам'яний камін Середньовіччя, музика душі, що лине над мостами, імператор Карл IV, Ян Неруда, Моцарт і князь Вацлав, Ян Гус, Ян Жижка, Йозеф К., «Praha s prsty deště»^[45], шем у чолі Голема^[46], вершник без голови на вулиці Ліліовій, залізний чоловік, що чекає на дівчину, яка може з'явитися лише раз на сто років, щоб звільнити його, меч, замуrowаний у бруківку моста, і цей тупіт чобіт, який я чую зараз... скільки ж іще він звучатиме? Рік. Може, два. Насправді три. Я в Празі – не в Парижі, а в Празі. 1942 року. Надворі провесінь, а в мене немає куртки. «Екзотика – ось що я ненавиджу», – розповідає далі Маржан. У Празі ніде немає екзотики, тому що це

серце світу, самісінький центр Європи, тому що тут навесні 1942-го розіграється одна з найвеличніших сцен великої всесвітньої трагедії.

Звичайно, на відміну від Маржан Сатрапі, Мілана Кундери, Яна Кубіша та Йозефа Габчика, я не політичний вигнанець. Але, можливо, саме тому я можу говорити звідти, звідки мені забажається, не вертаючись постійно до вихідного пункту, адже я нікому нічого не винен і ніхто не винен мені в моїй рідній країні. У мене немає тої несамовитої ностальгії за Парижем, ані зневіри й меланхолії, притаманних великим вигнанцям. Ось чому я можу вільно мріяти про Прагу.

Вальчик допомагає двом своїм товаришам шукати місце для операції. Одного дня, коли він тиняється містом, за ним ув'язується бездомний цуцик. Чим привабив тваринку цей чоловік, що вона відчула в ньому близького, що незвичного? Пес іде слідом за людиною. Вальчик невдовзі це відчуває й обертається. Цуцик завмирає. Вальчик рушає далі, цуцик також. Разом вони йдуть через усе місто. Коли Вальчик дістається до своєї тимчасової домівки – приміщення консьєржа будинку, де мешкає родина Моравців, то вирішує взяти до себе цуцика й дати йому ім'я. Коли повертається консьєрж, щоб заступити на свою зміну, Вальчик показує йому цуцика, якого охрестив Бевзем. Відтепер вони ходять на розвідини разом, а коли Вальчик не може взяти цуцика із собою, він благає доброго консьєржа «попилнути цього дракона» (мабуть, пес дуже великий або ж, навпаки, дуже маленький, якщо Вальчик говорить іронічно). Коли хазяїна нема вдома, Бевзь сумирно чекає на нього, лежачи під столом у вітальні, не рухаючись годинами. Насправді цей пес навряд чи відіграє якусь помітну роль в операції «Антропоїд», але я волю радше навести непотрібну подробицю, ніж, ризикнувши, оминати щось важливе.

Шпеєр знову приїжджає до Праги, але цього разу вже не на прогулянку. Я гадаю, що міністр озброєння та боєприпасів має намір обговорити з протектором Богемії та Моравії, одного з найпотужніших промислових районів Райху, проблему робочої сили. Навесні 1942 року, коли мільйони чоловіків воюють на Східному фронті, коли радянські танки все далі відтісняють німецькі, а радянська авіація поступово розправляє крила, коли англійські бомбардувальники чимраз частіше здійснюють нальоти на німецькі міста, це питання куди нагальніше, ніж у грудні сорок першого. Увесь час потрібно дедалі більше робітників, щоб виготовляти більше танків, більше літаків, більше гармат, більше гвинтівок, більше гранат, більше підводних човнів і тої нової зброї, яка повинна забезпечити Райхові перемогу.

Цього разу Шпеєр обходиться без екскурсії містом і без офіційного кортежу. Він прибув сам, без дружини: із Гайдріхом у нього ділова зустріч. Жоден із них не має часу на світські умовності. Шпеєр, чий хист у його царині визнаний рівним Гайдріховому в його, цим, безперечно, задоволений. І все ж, зауваживши, що цього разу протектор спокійно їде вулицями Праги не тільки без ескорту, але й у відкритій, неброньованій машині з єдиним охоронцем, який водночас є шофером, міністр не може стурбовано не запитати Гайдріха, чи це безпечно. Той відповідає:

– Чого б це моїм чехам заманулося в мене стріляти?

Протектор вочевидь не читав єврея Йозефа Рота, віденського письменника, що емігрував до Парижа. У газетній статті 1937 року той висміяв надмір застережних заходів і величезну кількість людей, що мали гарантувати безпеку нацистським достойникам. «Бачте, у чому річ, – писав Рот у цій статті від імені одного з них, – я став такою великою людиною, що просто зобов'язаний боятися за своє життя; моя персона така цінна, що я не маю права померти; я так вірю у свою зірку, що стережуся випадку, який може виявитися фатальним для багатьох зірок. Хто ризикує, той виграє! – Хто виграв тричі, не має більше потреби ризикувати!» Тепер Йозеф Рот більше ні з кого не насміхається, бо помер 1939 року, але, можливо, Гайдріх усе ж читав ту статтю, надруковану в дисидентській газеті, а нагляд за такими підривними елементами напевне належав до обов'язків Служби безпеки. Хай там як, а тепер йому, людині дії, спортсмену, пілотові,

воїну, треба пояснити, хоча б частково, свою життєву філософію цьому наманікюреному штатському: не личить оточувати себе охоронцями, це міщанська негідна поведінка. Нехай уже собі Борман поводитьсь так, разом із іншими зверхниками партії. Насправді, Гайдріх заперечує слова Йозефа Рота: краще померти, ніж показати комусь, що ти боїшся.

Однак перша реакція Гайдріха, мабуть, занепокоїла Шпеєра. Чому б хтось мав чинити замах на Гайдріха? Так, начебто бракує причин для вбивства нацистських очільників загалом і Гайдріха зокрема! Шпеєра не обдурити, він знає справжню ціну популярності німців на окупованих територіях і гадає, що Гайдріхові вона також відома. Але цей чоловік видається таким упевненим у собі: Шпеєр не знає, чи патерналістський тон протектора, коли він говорить про «його» чехів, – це порожня хвальба, чи Гайдріх справді такий могутній, як каже. Можливо, в міністра озброєння й міщанські звички, однак він почуввається геть не спокійно, їдучи вулицями Праги в «мерседесі» з відкидним верхом.

Капітан Моравек, єдиний із «трьох королів», хто залишився живим, останній керманіч колись триголової організації чеського Опору, знає, що не слід іти на зустріч, призначену йому давнім другом Рене (він же Пауль Тюммель, офіцер абверу, також відомий як А-54, найвидатніший шпигун, який будь-коли працював на Чехословаччину). А-54 вдалося попередити: він провалився, і ця зустріч – пастка. Але Моравек, либонь, гадає, що зухвальство стане йому найкращим захистом. Хіба не зухвальство стільки разів уже рятувало йому життя? Того, хто взяв собі за звичку надсилати поштові листівки начальнику празького гестапо, хизуючись своїми подвигами, такою дрібницею не налякати. Бог його знає, чому Моравекові хочеться на власні очі переконатися, чи має рацію Рене. Прибувши на умовлене місце в Празькому парку, він зустрічається зі зв'язковим, однак помічає агентів, які стежать за ним. Моравек збирається втікати, однак двоє чоловіків у плащах, які підійшли ззаду, затримують його. Я ніколи не був присутній під час стрілянини й погано собі її уявляю в такому

мирному місті, як сьогоднішня Прага. Тоді ж, під час погоні, пролунало понад півсотні пострілів. Моравек кидається бігом до одного з мостів через Влтаву (на жаль, мені не відомо, до якого саме) і застрибує на ходу в трамвай. Але гестапівців стає дедалі більше, вони виникають звідусюди, немовби телепортуються, і у вагоні їх теж не бракує. Моравек вистрибує з трамвая, але йому прострілюють ноги. Він падає на колію і, оточений зусібч, стріляє собі в голову. Вочевидь це найпевніший спосіб нічого не сказати ворогові. Однак скажуть його кишені: обшукавши труп Моравека, німці знаходять фотографію чоловіка, поки що їм не відомого, – Йозефа Вальчика.

Цим епізодом закінчується історія останнього з «трьох королів», керівника легендарної чеської підпільної мережі. Те, що сталося, є неабиякою прикрістю для операції «Антропоїд», адже на той час, 20 березня 1942 року, Вальчик уже був тісно з нею пов'язаний. Ця подія також дозволяє Гайдріхові записати до свого активу ще один успіх, який він здобув як протектор Богемії та Моравії, зумівши зневолити одну з найнебезпечніших активних груп Опору й виконавши таким чином свою місію, заради якої його сюди направили, і водночас як голова Служби безпеки, викривши супершпигуна, котрий до того всього ще й виявився офіцером абверу, військової розвідки, яка конкурує із СД і яку очолює Гайдріхів суперник і колишній наставник Канаріс. Це не перший і не останній невдалий день, через який пройшла Історія, але цю дату, 20 березня 1942 року, вочевидь вписано чорними літерами в хроніки тої таємної війни, яку союзні держави вели проти Німеччини.

Лондону вривається терпець. Групу «Антропоїд» було десантовано п'ять місяців тому, і досі майже не чути повідомлень. Хоча Лондону відомо, що Габчик і Кубіш живі й здатні діяти. «Лібуше» – єдиний радіопередавач підпільників, який працює і завдяки йому надходять подібні новини, якщо, звісно, вони є. І коли вже такі справи, то Лондон вирішує через посередництво «Лібуше» доручити своїм двом агентам нову місію. Керівники споконвіку переймаються

ефективністю праці своїх підлеглих. Нове завдання не скасовує попереднього, лише додається до нього. Власне кажучи, відкладає його на невизначений термін. Габчик і Кубіш нетямляться з люті. Вони мусять їхати до Пльзеня, щоб узяти там участь у диверсії.

Пльзень – велике промислове місто на заході країни, доволі недалеко від кордону з Німеччиною, славне своїм пивом, відомим «Пільзнер Уркель». Однак Лондон зацікавився Пльзенем не через пиво, а через тамтешні заводи «Шкода». Насправді, 1942 року «Шкода» виробляла на своїх підприємствах не машини, а гармати. Уночі з 25 на 26 квітня заплановано авіаналіт. Потрібно запалити сигнальні вогні в чотирьох кутах промислового комплексу, щоб пілотам англійських бомбардувальників було чітко видно ціль.

Отож кілька диверсантів, щонайменше четверо, вирушають до Пльзеня, поодиночі, зважаючи на вимоги операції. У Пльзені вони зустрічаються в заздальгідь умовленому місці (у ресторані «Тіволі» – цікаво, чи існує він досі?), а коли сутеніє, підпалюють хлів і копицю сіна поблизу заводу.

Коли прилетять бомбардувальники, їм потрібно лише скинути свої бомби між двома яскравими цятками. Однак пілоти хиблять. Операція зазнає цілковитого провалу, хоча диверсанти виконали все, що від них вимагалось.

Утім, Кубіш під час свого нетривалого перебування в Пльзені встигає познайомитися з молоденькою продавчиною, учасницею Опору, яка допомагала групі виконати своє завдання. Хай би де він з'являвся, на вродливого, як голлівудський актор, Кубіша, що скидався на сина Кері Гранта й Тоні Кертіса (якби у них міг бути спільний син), завжди чекав успіху. Ось і цього разу, хоча операція й зазнала краху, він часу даремно не згаяв. Через два тижні після візиту до Пльзеня, тобто за два тижні до замаху, Кубіш напише листа цій дівчині, Марії Жилянській. Ще одна необережність, яка, на щастя, лишилася без наслідків. Мені страшенно хотілося б знати, що було в тому листі! Як шкода, що я не скопіював його чеською, коли мав перед очима.

До Праги десантники вертаються вкрай роздратовані. Їх змусили наражатися на небезпеку, ризикувати своєю головною, історичною місією заради кількох гармат. Вони відправляють до Лондона їдке повідомлення, прохаючи наступного разу надсилати пілотів, краще обізнаних із місцевістю.

Правду кажучи, я не впевнений, чи Габчик брав участь у тій побічній, пльзенській, операції. Знаю точно, що там були Кубіш, Вальчик і Чурда.

Аж тут я розумію, що, за винятком короткого натяку наприкінці сто сімдесят восьмого розділу, досі ще нічого не розповів про Карела Чурду, тимчасом як роль, яку йому належить відіграти, і з історичного, і з драматургічного поглядів доволі істотна.

Кожній пристойній історії потрібен зрадник. Один такий є і в моїй. Звати його Карел Чурда, йому тридцять років, і, дивлячись на ті світлини, які в мене є, я не збагну, чи можна прочитати на обличчі в цього чоловіка, що він виявиться зрадником. Чурда – один із тих, кого було десантовано в Чехії, і шлях його точнісінько такий, як і той, що подолали Габчик, Кубіш чи Вальчик. Служив в армії, мобілізований після німецької окупації, утік із Чехії до Польщі, дістався Франції, де вступив до Іноземного легіону й потім долучився до Чехословацьких військових формувань за кордоном, а після поразки Франції перебрався до Англії. Щоправда, на відміну від Габчика, Кубіша й Вальчика, його не відправили на фронт під час відступу французьких військ. Однак не це суттєво відрізняє його від решти десантників. В Англії він добровільно зголошується на спеціальні завдання і проходить такий самий самий посиленний вишкіл. Його разом зі ще двома парашутистами скинули на територію Протекторату вночі з 27 на 28 березня 1942 року. Про те, що сталося потім, поки що розповідати зарано.

Але почалося все ще в Англії, адже саме там була можливість уникнути майбутньої трагедії. Саме там поступово стали виявлятися сумнівні риси характеру Карела Чурди. Він багато випивав. Звісно, це не злочин, але п'яні розмови Чурди неабияк бентежили його бойових побратимів. Він розповідав, що захоплюється Гітлером. Шкодував, що покинув Протекторат, казав, що, якби лишився, йому там тепер жилося б куди краще, ніж в Англії. Однослуживці так мало довіряли йому, вважали таким ненадійним, що навіть написали генералові Інгру,

міністру оборони чеського уряду у вигнанні, листа, у якому висловили свою стурбованість поведінкою і словами Чурди, додавши також, що він удався до весільного шахрайства у двох англійських родинах. Гайдріха свого часу витурили з армії за куди меншу провину. Міністр пересилає всю інформацію полковнику Моравцю, голові таємних служб і відповідальному за проведення спецоперацій. І ось саме тут і вирішилася доля багатьох людей. Що ж Моравець? Анічогісінько. Лише відзначає в досьє Чурди, що той прекрасний спортсмен і має хороші фізичні дані. Хай там як, Моравець не вилучив його зі списків десантників, яких готували для спеціальних завдань, і вночі з 27 на 28 березня 1942 року Чурду разом зі ще двома спецпризначенцями було скинуто над Моравією. Із допомогою місцевих учасників Опору йому вдалося дістатися до Праги.

Після війни хтось зауважить таке: серед кількох десятків десантників, відібраних для виконання різноманітних завдань на території Протекторату, практично всі з них керувалися патріотичними почуттями. Лише двоє – один із них Чурда – зголосилися добровольцями через потяг до пригод. І саме ці двоє стали зрадниками.

Однак зраду того, другого, підпільника не можна навіть порівнювати з тим, що вчинив Чурда.

Празький вокзал – це велична будівля з двома погрозливіми вежами із темної цегли, що наче зійшли з малюнків Енкі Білала. Сьогодні, 20 квітня 1942 року, у день народження фюрера, президент Гаха від імені чеського народу робить подарунок Гітлерові: він дарує йому санітарний поїзд. Зважаючи на обставини, офіційна церемонія, ключовим моментом якої є огляд потяга самим Гайдріхом, відбувається на вокзалі. Доки високий гість інспектує вагони зсередини, надворі – там, де на білій табличці можна прочитати: «Тут стояв пам'ятник Вільсону, який прибрано за наказом райхспротектора обергрупенфюрера СС Гайдріха», – збирається натовп цікавих. Мені б дуже хотілося написати, що в тому натовпі були й Габчик із Кубішем,

але я про це нічого не знаю, та й, правду кажучи, сумніваюся, що вони прийшли на вокзал. Спостереження за Гайдріхом у таких умовах не дало б їм жодної практичної користі, адже тут ідеться про одиничну подію, яка більше не повториться. До того ж вокзал із такого приводу, певна річ, добре охороняється, і присутність там десантників лише марно наражає на ризик їхню справу.

Натомість я майже певен, що жарт, який миттєво розійдеться по всьому місту, народився саме там. Я уявляю собі, як хтось у натовпі, либонь, старий чех, хранитель духу Чехії, сказав уголос, так, щоб почули всі, хто стояв поблизу:

– Бідолашний Гітлер! Мабуть, він неабияк хворіє, якщо потребує для лікування цілого поїзда...

Ну хіба не бравий вояк Швейк?

Йозеф Габчик лежить на невеличкому металевому ліжку й слухає, як надворі дзвенять трамваї, що їдуть угору до Карлового майдану. Зовсім не далеко звідти вулиця Ресслова, що спускається до річки, ще не відаючи, яка трагедія незабаром розіграється на ній. Крізь зачинені віконниці до квартири, яка на ту мить є Габчиковим притулком, просякають промінчики світла. Час від часу чути, як скрипить паркет у коридорі, на сходовому майданчику чи в сусідів. Габчик, як зазвичай, насторожі, однак спокійний. Прикипівши очима до стелі, він подумки малює на ній карти Європи. На одній із них Чехословаччина, на своєму місці й у своїх колишніх кордонах. На іншій – коричнева чума перебирається через Ла-Манш, прагнучи підчепити Велику Британію гачком своєї свастики. І все ж Габчик, як і Кубіш, повторює всім, що війна завершиться менше ніж за рік, і, поза всяким сумнівом, вони обоє в це вірять. І звісно, що все закінчиться не так, як цього хотілося б німцям. Оголошення війни Радянському Союзу – це фатальна помилка великого Райху. А друга помилка – оголосити війну Сполученим Штатам, поважаючи свій союз із Японією. У цьому є якась іронія долі, що Франція зазнала поразки в сороковому році через те, що в тридцять дев'ятому зневажила свої союзницькі обов'язки

щодо Чехословаччини, а тепер Німеччина має програти війну через те, що не схотіла розривати союз із Японією. Але за один рік? Озираючись назад із наших днів, ми бачимо, який це був зворушливий приклад оптимізму.

Я впевнений, що Габчик і його друзі неабияк переймаються такими геополітичними розмірковуваннями і провадять нескінченні розмови про це вночі, коли їх не бере сон, коли можна хоча б трохи розслабитися за несерйозною балачкою – якщо тільки вдасться забути про можливість нічного візиту гестапо, якщо вдасться припинити дослуховуватися до найменшого шарудіння надворі, на сходах чи в будинку, якщо вдасться не чути уявних дзвінків у своїй голові й водночас бути напоготові, якщо дзвінок у двері пролунає насправді.

То були зовсім інші часи, часи, коли люди щодня нетерпляче очікували не результатів спортивних змагань, а новин із російського фронту.

Утім, російський фронт – це не основне, що турбує Габчика. Найголовніше для нього на сьогодні – це його місія. Скільки ще людей вважають так само? Габчик і Кубіш переконані в її важливості. Ще Вальчик, красень-десантник, який буде їм допомагати. Полковник Моравець, голова чеських спецслужб у Лондоні. На ту мить – президент Бенеш. І я. Ось, мабуть, і всі. В усякому разі, мета операції «Антропоїд» відома якійсь жменьці людей. І навіть серед них дехто її не схвалює.

Проти операції висловлюються і десантовані підпільники, що діють у Празі, і керівники чеського Опору (чи то пак того, що від нього лишилося), тому що бояться каральних заходів у разі успіху. Нещодавно Габчик мав із ними важку розмову. Його переконували відмовитися від місії або принаймні змінити її ціль: замість Гайдріха вбити, наприклад, високопоставленого чеського колабораціоніста Емануеля Моравця. Що ж це за страх такий перед німцями? Наче в собаки, якого лупцює хазяїн: іноді пес може не послухатися, але ніколи не кинеться на свого господаря.

Лейтенант Бартош, якого Лондон надіслав сюди для виконання інших завдань, хотів був скасувати операцію своїм наказом. У Празі він найстарший за званням серед усіх десантників, однак чини тут не важать нічого. Група «Антропоїд», що складається лише з Габчика й Кубіша, дістала свої вказівки в Лондоні, від самого президента

Бенеша. І більше ніхто не має права їм наказувати. Вони мусять довести до кінця свою місію, і край. Габчик і Кубіш – люди, і всі, хто з ними перетинався, наголошували на їхніх людських якостях: великодушності, доброзичливості й самовідданості. Але маховик «Антропоїда» уже набрав обертів.

Бартош звертається до Лондону із проханням зупинити операцію й дістає відповідь, зашифровану кодом, ключ до якого мають лише Габчик і Кубіш. І ось тепер словак лежить на невеличкому металевому ліжку, тримаючи в руці клаптик паперу з текстом повідомлення. Нікому не вдалося відшукати цей документ, написаний самою Історією. Але очевидно, що кількома рядками шифру доля вибрала свій шлях: завдання змінювати не стали. Місію «Антропоїд» підтверджено. Гайдріх має померти. За вікном із металічним скреготом віддаляється трамвай.

Штандартенфюрер СС Пауль Блобель, керівник зондеркоманди 4а айнзацгрупи С, тої самої, що виявила стільки старанності в Бабиному Яру, потроху божеволіє. Коли вночі він їде в машині Києвом і минає місце свого злочину, то Блобелю видається, ніби з проклятого яру перед ним, наче перед Макбетом, постають примари його жертв. Треба зазначити, що мерці Бабиного Яру не дають легко себе забути, адже земля, якою їх прикидали, немов жива: вона парує, грудки її стрибають, наче корки від шампанського, а бульбашки газу, що утворюється під час розкладу трупів, вихоплюються з-під неї на поверхню. Сморід стоїть жахливий. Блобель із дурнуватим сміхом пояснює своїм гостям:

– Ось вони де лежать – тридцять тисяч моїх євреїв! – І широким жестом він обводить увесь яр, схожий на велетенський живіт, у якому бурчить і булькотить.

Якщо так триватиме й далі, то мерці з Бабиного Яру замучать штандартенфюрера. Він уже на межі й вирушає до Берліна, щоб попросити особисто Гайдріха перевести його деінде. Голова РСХА приймає Блобеля, як і слід було очікувати, не надто люб'язно:

– Ось воно як! Отже, вам гидко? Та ви просто тухтій! Ви стали бабою! Вам тепер хіба що посудом торгувати! Але спершу я вам всиплю добрячого бобу!

Не знаю, чи вживав Гайдріх німецькою якийсь ідіоматичний вислів, але в будь-якому разі охолов він швидко. Людина, що стоїть перед ним, – жалюгідний п'яничка, більше не здатний виконувати доручені йому завдання. Користі з того, щоб проти його волі тримати Блобеля в Україні, немає жодної; це може бути навіть небезпечно.

– Ходіть до групенфюрера Мюллера, скажете, що хочете взяти відпустку, і він вас відкличе з Києва.

188

Вважається, що в робочому кварталі Жижков на сході Праги барів більше, ніж у будь-якому іншому районі міста. Ще тут багато церков, власне, як і має бути в Місті ста веж. Священик одного з місцевих храмів пригадує, що, «коли цвіли тюльпани», до нього прийшла молода пара: невисокий на зріст чоловік, із гострим поглядом і тонкими губами, і чарівлива дівчина, що випромінювала радість життя. Я знаю, ці двоє були саме такі. Впадало у вічі, що молоді люди закохані. Вони хотіли одружитися, але не зараз, і попросили священика призначити їм інший день, який мав настати невідь-коли, а саме «за два тижні після закінчення війни».

189

Мені вкрай цікаво, звідки Літтелл^[47] знає, що в пияка Блобеля, керівника зондеркоманди 4а айнзацгрупи С, що діяла в Україні, був саме «опель». Якщо Блобель насправді мав «опеля», мені лишається тільки схилити голову перед Літтеллом і визнати, що йому вдалося дослідити документальні джерела краще за мене. Але якщо це брехня, то вся книжка стає вразливою через це. Саме так! Справді, нацистам постачали «опелі» у великій кількості, а отже, цілком *імовірно*, що

Блобель користувався автомобілем саме цієї марки. Однак «імовірно» – це не те саме, що «доведено». Нісенітниця, еге ж? Коли я кажу про це, люди гадають, що я несповна розуму. Вони тут не бачать жодної проблеми.

190

Від поліційних перевірок, наслідком яких стала загибель двох десантників, Вальчик і Ата, юний син Моравців, урятувалися дивом. Вислухавши розповідь про їхню халепу, консьерж будинку, де мешкала родина Моравців, заховав їх у себе. Я теж міг би розповісти, як усе відбувалося, але подумав, що чергова сцена зі шпигунського роману тут ні до чого. Річ у тому, що сучасні твори стають дедалі економніші, стисліші, і мій також не може постійно уникати цієї скнаристої логіки. Досить сказати, що лише завдяки витримці Вальчика і його бездоганному вмінню оцінити становище ці двоє уникнули арешту й смерті.

Вальчик, користуючись тим, яке потужне враження їхня пригода та його дії справили на Ату, дає підліткові пораду, яка може виявитися корисною в багатьох випадках:

– Бачиш цей дерев'яний ящик, Ато? Фріци можуть вибити зізнання навіть із нього. Але ти, якби з тобою трапилося щось подібне, ти не повинен сказати нічого. Розумієш? Нічого.

А от ця репліка, попри все прагнення до стислості, аж ніяк не є зайвою в цій історії.

191

Звісно, здогадатися, що поява книжки Джонатана Літтелла та її успіх мене дещо стурбували, зовсім не важко. Я можу скільки завгодно заспокоювати себе, що в нас різні задуми, але однаково треба визнати, що сюжети наших книжок доволі близькі. Я зараз саме читаю роман Літтелла, і кожну сторінку мені хочеться прокоментувати. Треба

стримувати в собі це бажання. Лише зазначу, що на початку книжки є опис Гайдріха, і процитую одну фразу: «Пальці його видавалися занадто довгими, скидаючись на жилаві водорості, що приросли до рук». Мені, сам не знаю чому, неабияк до вподоби цей образ.

192

Я вважаю, що вигадати персонажа, щоб краще зрозуміти історичні факти, – це те саме, що сфальшувати докази. Чи радше, як висловився мій зведений брат, із яким я це обговорював, «додати до злочину обтяжувальних обставин, коли доказів провини і без того не бракує...»

193

Над Прагою 1942 року невідступно витає аура чорно-білого фото. Перехожі-чоловіки в м'яких капелюхах і темних костюмах, жінки в приталених спідницях, усі схожі на секретарок. Я це знаю, тому що дивлюся на світлини, які лежать переді мною. Хоча ні, мушу визнати, я трохи перебільшив: не всі жінки схожі на секретарок, деякі на медсестер.

Чеські поліціанти-регулювальники, які стоять на перехрестях, у своїх кумедних касках напрочуд подібні до лондонських констеблів. У Празі нещодавно перейшли на правобічний рух, спробуй-но тут розберись...

Злегка подзенькуючи, то в один бік, то в інший їдуть трамваї. Це старі червоно-білі вагони (але звідки ж я можу знати, що вони червоно-білі, якщо фотографії чорно-білі? Знаю, та й годі). Вони мають круглі фари, на кшталт ліхтарів.

Фасади будинків у Новому Місті обвішані яскравими неоновими вивісками, які рекламують усе що завгодно: пиво, фірмовий одяг і, звичайно, взуття славнозвісної фабрики Томаша Баті – просто перед

в'їздом на Вацлавський майдан, який є суцільним гігантським бульваром, майже таким само довгим і широким, як Єлисейські Поля.

Правду кажучи, відчуття таке, наче все місто заповнили написи, і не лише рекламні. Усюди латинська літера V. Попервах символ чеського Опору, пізніше її перейняли нацисти як заклик до остаточної перемоги Райху у війні. V на трамваях, V на машинах, часом навіть просто накреслена на землі, вона скрізь, і дві протилежні сторони, дві ідеологічні сили, сперечаються за неї.

На голій стіні – графіті «Židi ven!», тобто «Жиди, забирайтеся геть!». У вітринах магазинів – заспокійливі роз'яснення «Čiste arijský obchod» – «Суто арійська крамниця», а біля входу до пивнички – прохання «Žádá se zdvořile, by se nehovořilo o politice», мовляв, уклінно просимо шановних клієнтів утриматися від розмов про політику.

А ще моторошні червоні оголошення, двома мовами, як і всі вказівники в місті.

Я вже не кажу про прапори та всілякі стяги, це й так очевидно. Жоден прапор ніколи так ясно не висловлював свого значення, як ця чорна свастика в білому крузі на червоному тлі. До речі, одного разу хтось звернув мою увагу на те, що чорний, білий і червоний – це кольори торговельної мережі «Дарті». Щиро кажучи, це мене трохи збентежило...

Хай там як, а хоча й Празі сорокових років бракує безтурботності, тут відчувається стиль і вишуканість. Я б не здивувався, упізнавши на світлинах серед перехожих Гамфрі Богарта або Ліду Баарову – дуже вродливу й дуже відому чеську акторку (її фото на обкладинці часопису про кіно також у мене перед очима), яка до того ще й була коханкою Геббельса в передвоєнні роки. Дивні часи.

Я знаю в Старому Місті ресторан «У двох котів», розміщений під аркою, з обох боків якої намальовані два велетенські коти, але де шукати трактир, який називається «У трьох котів» і якого вже, може, й не існує, я не знаю.

У трактирі троє чоловіків п'ють пиво. Вони не розмовляють про політику, вони обговорюють графік роботи.

За столиком разом із Габчиком і Кубішем сидить столяр. Але це не якийсь там собі звичайний столяр, а столяр, що працює в Празькому граді й завдяки цьому щоранку бачить, як до замку під'їжджає «мерседес» Гайдріха, а щовечора – як від'їжджає.

Говорить Кубіш, тому що столяр також моравець, і рідний акцент його заспокоює.

– Ти не хвилюйся, твоя допомога нам потрібна *до*, а не *під час*. Коли ми його вколошкаємо, тебе поряд не буде.

Он як? То оце й уся секретність операції «Антропоїд»? Навіть столярові, який мав лише повідомити, коли приїжджає і від'їжджає Гайдріхова машина, розповіли все навпрямець. Я десь читав, що Габчик із Кубішем не завжди дотримували суворої таємниці. А з іншого боку, чого б вони досягнули надмірною скритістю? Столяр і сам міг легко здогадатися, що інформація про Гайдріхів автомобіль потрібна аж ніяк не для статистики пересування «мерседесів» Прагою. До того ж, як свідчить столяр, Кубіш – зі своїм щонайкращим моравським акцентом – його таки попередив:

– Слухай-но, тільки своїм удома анічичирк!

Ну, зрештою, коли вже попередив, то річ зовсім інша...

Отже, столяр мав щодня занотовувати час, коли Гайдріх прибуває до замку й коли відбуває, а також зазначати, з охороною він їздить чи без.

Гайдріх буває всюди: в Празі, в Берліні, а в травні 1942-го – і в Парижі.

В обшитих шалівкою салонах готелю «Мажестік» уповноважений Герінгом генерал поліції та голова Служби безпеки приймає високопоставлених офіцерів, керівників окупаційних есесівських військ, щоб обговорити з ними матеріали справи, ще не відомої ані його підлеглим, ані широкому загалу як «остаточне рішення єврейського питання» і виконання якої він їм доручить.

У травні 1942 року вбивства, які чинили айнзацгрупи, було зрештою визнано занадто великим випробуванням для солдатів, що брали в них участь.

Розстріли поступово замінюють пересувними газовими камерами. Цей новий метод простий і водночас напрочуд винахідливий: євреїв заганяють усередину вантажівки-фургона, куди через шланг

виводяться вихлопні гази, і жертви задихаються від монооксиду вуглецю. Перевага такого способу подвійна: по-перше, за раз можна знищити більше євреїв, по-друге, нерви катів у безпеці. Є ще одна особливість, яку виконавці вважають доволі кумедною: трупи набувають рожевого кольору. Єдина незручність полягає в тому, що, задихаючись, люди зазвичай випорожнюються, і після кожної такої обробки газом доводиться відчищати загиджену екскрементами підлогу кузова.

Утім, ці пересувні газові камери, пояснює Гайдріх, технічно недосконалі.

– Невдовзі з'являться нові рішення – масштабніші, більш досконалі й ефективні, – обіцяє він. І, дивлячись на слухачів, що ловлять кожне його слово, різко додає: – Смертельний присуд винесено всім європейським євреям.

А я гадаю собі: невже хтось із присутніх цього досі ще не второпав, зважаючи на те, що айнзацгрупи вже стратили понад мільйон євреїв?

Це вже вдруге я примічаю, що Гайдріх приберігає такі оголошення, щоб справити більше враження. Раніше, незадовго до Ванзейської конференції, коли він повідомляв Айхманові, що фюрер вирішив винищити фізично всіх євреїв, то вдався перед цим до тривалої паузи, яка приголомшила підлеглого. А поза тим, хоча офіційно нічого ще не було оголошено, в обох випадках не йшлося про якусь несподіванку. Мені здається, Гайдріх тішиться не так від того, що повідомляв сенсаційну новину, як від можливості вербалізувати щось нечуване й немислиме, немовби своїми словами він викликав до життя дійсність, яку неможливо уявити. Мовляв, те, що маю вам сказати, ви вже знаєте, однак тепер це кажу вам я, і нам разом належить це здійснити. Запаморочення промовця, якому треба висловити щось нечуване. Захват монстра від згадки про ті жахіття, оповісником яких він є.

Столяр із Празького замку показує їм, де саме Гайдріх щодня виходить зі своєї машини. Габчик і Кубіш роззираються довкола й зауважують, що, заховавшись за тим он рогом будинку, можна дочекатися протектора й розстріляти його. Однак тут, звісно, усюди повно охорони. Столяр запевняє десантників, що втекти вони не встигнуть і з замку живими їм не вибратися. Звісно, Габчик і Кубіш із самого початку готові до смерті, це вирішено, однак друзі прагнуть бодай спробувати врятуватися. Їм потрібен план, що давав би хоча б мінімальний, але реальний шанс виплутатися із цього, адже обидвоє плекають певні сподівання на післявоєнне життя. Серед учасників чеського Опору, які ризикують життям, допомагаючи десантникам, є відважні й вродливі дівчата. Я майже не знаю подробиць любовних походеньок моїх героїв, але відомо, що кілька місяців, проведених у празькому підпіллі, мали наслідком те, що Габчик забажав одружитися з донькою Фафеків Лібеною, а Кубіш – із прекрасною Анною Маліноюю з малиновими вустами. Не зараз, після війни... Вони не тішать себе порожніми мріями. Вони знають, що в них не більше від одного шансу з тисячі вижити в цій війні. Але вони прагнуть скористатися цим шансом. Звісно, місія понад усе. Але ж необов'язково вчиняти самогубство, щоб її виконати. Просто чудовий спосіб мислення!

Двоє товаришів спускаються Нерудовою, довгою вулицею, що сполучає Градчани з Малою Страною, минають будинок із символами алхіміків, які начебто колись мешкали тут. Унизу вулиці «мерседес» муситиме різко повернути. Треба поглянути.

Хай би як там вважав Гайдріх, чеський Опір ще ворушиться. І навіть більше ніж просто ворушиться. Щоб отримувати від столяра щоденну інформацію про пересування «мерседеса» протектора, використовується квартира на першому поверсі будинку біля самісінького замку. Час від часу (тобто щодня, як мені видається) столяр стукає в шибку. Молода дівчина відчиняє вікно (дівчат двоє, вони змінюються по черзі; столяр вважає їх сестрами. «Мабуть,

подружки тих десантників», – думає він. Може, так і було). Ніхто не каже ні слова. Столяр віддає клаптик паперу і йде. Цього разу там написано: «9–5 (без)». Тобто: приїхав о дев'ятій ранку, поїхав о п'ятій вечора, без охорони.

Перед Габчиком і Кубішем постає нерозв'язна проблема. Дізнатися заздалегідь, поїде Гайдріх із охороною чи без, неможливо. Із повідомлень столяра не випливає жодної закономірності: часом протектор їде сам, часом з охороною. Якщо Гайдріх буде сам, у них є невеличкий шанс урятуватися, якщо з охороною – немає жодного.

Щоб урешті таки завершити свою місію, двоє товаришів наважуються зіграти в моторошну лотерею: призначити дату, не знаючи, буде охорона чи ні. Чи вони йдуть на великий ризик, чи на самогубство.

Габчик із Кубішем їздять на велосипедах від повороту до повороту, знову й знову повторюючи маршрут Гайдріха зі свого маєтку до замку. Протектор мешкає в селищі Паненські Бржежани, на околиці Праги, за чверть години їзди на машині до середмістя.

На одному довгому й прямому відрізку дорога йде особливо відлюдними місцями, без жодних будівель обабіч. Якби вдалося стримати «мерседес» тут, десантники могли б покінчити з Гайдріхом без свідків. Товаришам спадає на думку, що машину можна було б зупинити за допомогою сталевого троса, натягнутого впоперек дороги. Але як потім утекти? Для цього їм самим потрібен автомобіль або мотоцикл, а в підпілля нема ні того, ні того. Отже, доведеться-таки облаштувати засідку в місті серед білого дня, коли довкола повно людей. Але їм потрібен поворот. Усі думки Габчика й Кубіша лише про вигини й закрути дороги. Вони прагнуть відшукати ідеальний поворот.

Урешті-решт вони знаходять такий.

Хоча «ідеальний» – не зовсім те слово.

Поворот на вулиці В Голешовичках, яка йде через район Лібень, має багато переваг. По-перше, цей поворот справді дуже крутий – дорога вигинається, наче голівка булавки, – і «мерседес» буде змушений тут пригальмувати. По-друге, поряд є пагорб, де можна поставити дозорця, який попередив би про наближення Гайдріхової машини. І нарешті, це місце лежить на півдорозі між Паненськими Бржежанами і Градчанами, у передмісті Праги, не в самому центрі, але й не посеред чистого поля, тому можливість для втечі є.

Однак має поворот і недоліки. Саме тут перехрещуються трамвайні колії, і якщо одночасно з «мерседесом» їхатиме трамвай, то є ризик, що операція зірветься, адже трамвай може затулити машину або ж у небезпеці опиняться цивільні.

Я ніколи не вчиняв ні на кого замаху, однак гадаю, що ідеальних умов для такої справи не існує. Просто настає мить, коли потрібно вирішувати, а часу, щоб знайти краще місце, вже нема. Отже, усе відбудеться на повороті вулиці В Голешковичках, якого в наші дні вже не існує: поглинутий новою дорожньою розв'язкою і прогресом, котрий тільки кепкує з моїх спогадів.

А я тим часом пригадую. Щодня, щогодини мої спогади стають дедалі чіткішими. Мені здається, що я вже цілу вічність чекаю на цьому повороті вулиці В Голешковичках.

Я поїхав на кілька днів до Тулона, щоб відпочити. Оселився в гарному будинку й трохи попрацював над книжкою. Це не звичайний будинок: раніше тут мешкав власник друкарні, ельзасець, який завдяки своїй професійній діяльності знався з Елюаром та Ельзою Тріоле (а також із Клоделем). Під час війни він жив у Ліоні, де друкував фальшиві документи для євреїв, а до того ще й збирав і зберігав у себе книжки видавництва «Мінюї»^[48]. У Тулоні тоді розташовувалися німецькі війська, однак у будинку друкаря, схоже, ніхто не квартирувався, бо і меблі, і книжки лишилися неторкнутими, у тому стані, у якому вони є і тепер.

Знаючи про моє зацікавлення тим періодом, двоюрідна онучка друкаря дістає з родинної книжкової шафи й показує мені тонку книжечку – перше видання роману Веркора «Мовчання моря», надруковане 25 липня 1943 року, «того дня, коли впав римський тиран»^[49], як зазначено в кінці книжки. На початку ж можна побачити присвяту, написану автором двоюрідному дідові господині будинку:

«Мадам Браун і П'єрові Брауну, з почуттями, які
поєднують
усіх тих,
на кого
“Мовчання моря”
наринуло в ці чорні дні, і зі щирою повагою від
Веркора».

Я у відпустці, я тримаю в руках шматочок Історії, і це неймовірно тепле, неймовірно приємне відчуття.

Тривожні чутки ходять про Гайдріха. Буцімто він залишає Прагу. Зовсім залишає. Завтра він летить до Берліна, і невідомо, чи повернеться. Це, звісно, полегшить життя чеському народу, однак це також означає, що операція «Антропоїд» зазнала невдачі. Новини ці тривожні для десантників, а ще – хоча вони про це навіть не підозрюють – для французів. Власне кажучи, історики подекують, що, можливо, Гайдріх, вважаючи своє завдання з приборкання Протекторату виконаним, забажав, як то кажуть сьогодні, «нового виклику». Покаравши наочно Богемію і Моравію з нечуваною жорстокістю, він мав намір узятися за Францію.

І ось Гайдріх збирається в Берлін, йому треба обговорити з Гітлером усі умови. У Франції неспокійно, Петен і Лаваль – нікчеми.

Якщо Гайдріх розправиться з французьким Опором так, як він розправився із чеським, це буде пречудово.

Лише гіпотеза, однак підкріплена візитом протектора до Парижа два тижні тому.

Отже, у травні 1942 року Гайдріх провів один тиждень у Парижі. Я знайшов в архівах Національного інституту аудіовізуальних матеріалів зафільмований звіт про ці відвідини: уривок французької кінохроніки тих років, а саме п'ятдесятидев'ятисекундний репортаж, присвячений візиту Гайдріха, із типовим для сорокових років гугнявим супроводом: «Париж. Пан Гайдріх, генерал СС, голова Служби безпеки і представник Райху в Празі, прибув за дорученням голови СС та керівника німецької поліції пана Гімmlера, щоб офіційно поставити на посаду пана Оберга, дивізійного генерала СС та генерал-майора поліції окупованих територій. Як відомо, пан Гайдріх є президентом Міжнародної комісії кримінальної поліції, у роботі якої завжди брала активну участь і Франція. Під час свого перебування в Парижі високий гість прийняв генерального секретаря поліції пана Буске й державного секретаря пана Ілера. Також у пана Гайдріха відбулася зустріч із паном Дарк'є де Пеллепуа, щойно призначеним генеральним уповноваженим із єврейського питання, та з паном де Бріноном^[50]».

Мене завжди цікавила ця зустріч Гайдріха з Буске, дуже хотілося б побачити стенограми їхніх розмов. Після війни Буске довго намагався переконати всіх, що начебто чинив спротив Гайдріхові й не погоджувався на його вимоги. Дійсно, він рішуче відмовився поступитися щодо одного пункту: обмеження виняткових прав французької поліції, які головним чином стосувалися арешту людей, а саме євреїв. Насправді ж, Гайдріх не бачив жодної проблеми в тому, щоб євреїв арештовувала місцева поліція, – менше роботи для німців. Він розповів Обергові, що, як показує досвід управління в Протектораті, широка автономія для місцевої поліції та адміністрації має дати найкращі результати. Звісно, за умови, що Буске керуватиме своєю поліцією «так само, як керують поліцією німецькою». Але

Гайдріх не мав жодних сумнівів, що Буске саме та людина, яка йому потрібна. Від'їжджаючи з Парижа, він сказав: «Єдиний, у кого молодість поєднується з розумом і авторитетом, це Буске. Із такими людьми, як він, ми побудуємо Європу завтрашнього дня, ту, яка значно відрізнятиметься від Європи сьогоднішньої».

Коли Гайдріх повідомляє Рене Буске про майбутню депортацію з концтабору Дрансі інтернованих євреїв-апатридів (тобто людей, що не мають французького громадянства), той сам пропонує депортувати ще й інтернованих на території вільної зони^[51]. Оце так запопадливість!

Рене Буске, як відомо кожному, протягом усього свого життя лишався другом Франсуа Міттеррана, однак це не головне, що ставиться йому за провину.

Буске не був ані поліційним шпиком, як Барбі, ні керівником розвідки вішістської міліції, як Тув'є, ні навіть префектом, як Папон у Бордо. Це політик дуже високого рівня, який мав перед собою блискучу кар'єру, однак обрав шлях колабораціонізму й заплямував себе участю в депортації євреїв. Це саме він у липні 1942 року організував облаву, відому також під кодовою назвою «Весняний вітер», яку здійснювали силами французької поліції – не німецької, – зігнавши тисячі євреїв на зимовий велодром «Вель д'Ів». А отже, відповідальність за, мабуть, найганебніший учинок в історії французької нації лежить на Буске. І те, що країна називалася тоді Французька держава, анітрохи не виправдовує це діяння. Скільки Кубків світу треба здобути, щоб змити таку пляму?

Після війни Буске вдалося вийти сухим із води, але участь в уряді Віші коштувала йому політичної кар'єри, яка, здавалося, була призначена цьому чоловікові. Утім, він не опинився на вулиці, працював у всіляких урядових комісіях, писав у газеті «Депеш дю Міді», де, попри все, проводив жорстку лінію антиголлізму... з 1959 до 1971 року. Одним словом, Буске користався тим, що керівний клас виявив до нього неабияку терпимість, як зазвичай виявляє до своїх найбільш скомпрометованих представників. Потім він став учащати –

гадаю, не без хитрого замислу – до Сімони Вейль^[52], що пережила Аушвіц, однак не знала про діяльність Буске під час режиму Віші.

І все ж у вісімдесятих роках минуле таки наздогнало цього чоловіка, і 1991 року його було звинувачено в злочині проти людяності.

Судовий процес обірвався, коли два роки по тому Буске вбили в його власному домі. Я добре пам'ятаю, як фанатик, що його застрелив, виступав перед пресою відразу після вбивства, перед тим як поліція прийшла його арештовувати. Пригадую, чоловік здавався задоволеним, він спокійно пояснював, що вчинив це лише для того, щоб усі про нього говорили. Уже тоді його поведінка видалася мені цілковито божевільною.

Цей марнославний недоумок, що з'явився неначе з кошмару, якого й сам Дебор^[53] не наважився б вигадати, позбавив нас процесу, який був би вдесятеро цікавішим за процеси Папона й Барбі вкупі, цікавішим за процеси Петена й Лавалю, Ландрю^[54] й Петію^[55] – це був би процес століття. За свій ганебний замах на Історію цей несосвітенний кретин дістав десять років, із яких відсидів сім, і тепер розгулює на свободі. До таких, як Буске, відчуваю найглибшу відразу, я зневажаю їх усім серцем, але досить лише подумати про те, яким безглуздим є це вбивство, про масштаби втрат, яких зазнали історики через цього ідіота, про викриття, яких не бракувало б під час процесу і які тепер безповоротно для нас утрачені, – і мене охоплює ненависть. Звісно, він убив не безневинного, але сам став могильником істини. Усе заради трьох хвилин слави в телевізорі! Яке жахливе, яке безглузде справдження ворголівського передбачення, та ще й посиленого вп'ятеро^[56]! Моральне право вирішувати, чи заслуговує ця людина на життя, чи ні, мали тільки його жертви, живі й мертві, які потрапили до пазурів нацистів через таких людей, як він. Однак я переконаний, що вони б хотіли бачити Буске *живим*. Яке розчарування вони, мабуть, відчули, коли дізналися про це абсурдне вбивство! Мені осоружне суспільство, яке породжує таку поведінку й таких психів. «Мені не подобаються люди, байдужі до істини», – писав Пастернак. А ще гірше – ті виродки, які, хоч і байдужі до істини, однак активно їй заважають. Усі свої таємниці Буске забрав разом із собою в могилу... Але досить, від цих думок мені вже недобре.

Процес Буске міг би стати французьким еквівалентом процесу Айхмана в Єрусалимі^[57].

Гаразд, поговорімо про щось інше! Я ось натрапив на спогади Гельмута Кнохена^[58], якого Гайдріх під час свого візиту до Парижа призначив головою німецької поліції у Франції. Кнохен стверджує, що Гайдріх тоді поділився з ним однією думкою, якої доти нікому ще не казав. Це свідчення датоване... червнем 2000 року, п'ятдесят вісім років по тому!

Начебто Гайдріх йому сказав: «Війну виграти не вдасться, треба шукати компроміс і підписувати мирний договір, але, боюся, Гітлер цього не зможе визнати. Потрібно подумати над цим». Отже, Гайдріх розповідав про мирний договір у травні сорок другого року, ще до Сталінградської битви, коли Райх здавався могутнім як ніколи!

Кнохен убачає в цьому надзвичайну далекоглядність свого начальника, якого він вважав набагато розумнішим за інших нацистських високопосадовців. Він стверджує, що протектор Богемії та Моравії розглядав можливість скинути Гітлера, й на підставі цього пропонує оригінальну версію: вбивство Гайдріха було справою рук Черчилля, який у жодному разі не міг дозволити, щоб хтось позбавив його цілковитої перемоги саме над Гітлером. Одним словом, англійці підтримували чехів, адже боялися, щоб такий розважливий нацист, як Гайдріх, не скинув Гітлера й не врятував нацистський режим, пішовши на компроміс і підписавши мирний договір.

Підозрюю, що Кнохену просто була вигідна ця версія про участь у змові проти Гітлера, щоб применшити свою, куди реальнішу, роль у поліційному апараті Третього райху. Цілком імовірно, і через шістьдесят років він сам уже щиро вірив у те, що розповідав. Я ж гадаю, що це байки. Утім, все-таки наводжу їх тут.

Я бачив на одному інтернет-форумі висловлювання читача, який переконаний, що Макс Ауге, герой книжки Джонатана Літтелла, правдивий персонаж, бо «Макс – дзеркало своєї епохи». Ба ні! Він видається правдивим (читачам, котрих легко ошукати), тому що він – дзеркало *нашої* епохи – епохи, коротко кажучи, нігілістичного постмодерну. Ні з чого не випливає, що цей персонаж є нацистом. Навпаки, Ауге вочевидь відмежовується від доктрини націонал-соціалізму, критикуючи її, і тому не можна сказати, що в його образі відображено шалений фанатизм, який панував у *ті* часи. З іншого боку, це відмежування, яке він демонструє, ця пересиченість усім, ці його постійні недуги, ця схильність до філософського розмірковування, ця аморальність, із якою він сам змирився, цей його понурий садизм і жахливе сексуальне невдоволення, що без упину гризе його зсередини... ну звісно ж! І як тільки я відразу не здогадався? Нараз мені все ясно: «Милостивиці» – це «Уельбек серед нацистів», усе дуже просто.

205

Здається, я починаю розуміти: я пишу *інфрароман*.

206

Я відчуваю: вирішальна мить наближається. «Мерседес» уже виїхав. Незабаром він буде тут. Празьке повітря насичене чимось, що проймає мене до кісток. На кожному повороті дороги немовби накреслена людська доля, далі ще одна, і ще одна. Я бачу голубів, що злітають із голови бронзового Яна Гуса, а позаду – найпрекрасніша декорація у світі, собор Тинської Богоматері, храм Діви Марії з двома чорними шпильастими вежами, той самий, поряд із яким мені щоразу хочеться впасти навколішки від захвату перед його величним і лиховісним сірим фасадом. Серце Праги б'ється в моїх грудях. Я чую дзенькіт трамваїв. Я бачу людей у сіро-зелених одностроях. Їхні кроки

дзвінко відлунюють по бруківці. Я там, майже. Я мушу туди потрапити. Я мушу повернутися до Праги. Я повинен бути там, коли все станеться.

Я повинен описувати це там.

Я чую гуркіт двигуна чорного «мерседеса», машина мчить дорогою, яка звивається, наче змія. Я чую дихання Габчика, він, запнувши плащ, туго підперезаний, чекає на тротуарі. Я бачу Кубіша на протилежному боці й Вальчика, що стоїть на вершині пагорба. Я відчуваю гладеньку крижану поверхню дзеркальця в кишені Вальчикової куртки. Ще зарано, ще ні, už nie, noch nicht.

Ще ні.

Я відчуваю, як вітер шмагає в обличчя двох німців, що сидять у машині. Водій їде швидко – я знаю це достеменно, я тисячу разів читав свідчення, які це підтверджують, щодо цього можна не хвилюватися. «Мерседес» мчить щодуху, і та частина моєї уяви, та, якою я найбільше пишаюся, безгучно летить за машиною. Вітер забиває дух, двигун реве, а пасажир знай підганяє свого велетня-водія: «Schneller! Schneller!» Швидше, швидше – однак пасажирові невідомо, що час уже сповільнює свій біг. Невдовзі за поворотом хід життя завмре, і планета припинить обертатися тоді, коли зупиниться «мерседес».

Але не зараз. Я чудово знаю: ще зарано. Ще не все зроблено, не все сказано. Звісно, мені б хотілося відтягувати цю мить вічно, хоча водночас я всім своїм еством прагну до неї.

Словак, моравець і богемський чех також чекають, і я дорого заплатив би, щоб відчути те, що відчувають зараз вони. Та я занадто зіпсутий літературою. «Але в мені є щось таке страшне»^[59], – каже Гамлет. Навіть у таку мить на думку мені спадають шекспірівські рядки. Нехай мені буде пробачено. Нехай вони мені пробачать. Усе це я роблю лише заради них. Я мав змусити чорний «мерседес» поїхати, а це було нелегко. Розставити на місця, підготувати все – гаразд, нехай. Виткати полотно цієї пригоди, звести шибеницю для Опору, загорнути відразливий сувій смерті в розкішні шати боротьби. І це ще, звичайно, не найважче. Потрібно було, відкинувши всяку сором'язливість, долучитися до людей настільки великих, що, дивлячись на землю згори, вони навіть не помітили б такої комахи, як я.

Іноді потрібно було шахраювати й відступатися від того, у що я вірю, бо мої літературні віровизнання нічого не важать проти того, що

тут розігрується. Проти того, що ось-ось, за кілька хвилин, розіграється. Тут. Тепер. На цьому повороті празької вулиці В Голешовичках, де пізніше, значно пізніше, побудують нову дорожню розв'язку, тому що міста змінюються, на жаль, швидше, ніж людська пам'ять.

Насправді, це зовсім не важливо. Чорний «мерседес» мчить дорогою, яка звивається, наче змія, – відтепер це єдине, що має значення. Я ніколи не відчував себе настільки близько до своєї історії.

Прага.

Я відчуваю, як метал треться об шкіряний ремінь. Я бачу тривогу, яка дедалі більше опановує трьома друзями, і спокій, який вони демонструють зовні. Це не та мужня впевненість, із якою чоловіки йдуть на смерть, бо, хоча десантники й готові померти, можливість урятуватися вони не відкидали ніколи, і через це, мені здається, психологічне напруження стає нестерпним. Я навіть не уявляю, яку треба мати нервову систему, щоб володіти собою в такій ситуації. Я швиденько подумки перебираю випадки, коли мені довелося виявляти холоднокривність. Сміх та й годі! Щоразу обставини були просто мізерні: зламана нога, нічна варта, груба відповідь – ось майже і все, чого мені довелося зазнати протягом свого нікчемного життя. Ну і як мені передати бодай крихту того, що пережили ці троє чоловіків?

Однак, звісно, уже немає часу перейматися своїм душевним станом. Зокрема й мені: зрештою, у мене теж є обов'язки, від яких не можна ухилитися. Я маю триматися напоготові, доки їде чорний «мерседес». Цього травневого ранку я маю чути шелест життя. Відчувати легенький подих вітру Історії.

Пригадавши всіх акторів, що виходили на сцену з незапам'ятних часів, із дванадцятого століття до наших днів, до Наташі, лишити в пам'яті тільки п'ять імен: Гайдріх, Кляйн, Вальчик, Кубіш і Габчик.

У тунелі своєї історії ці п'ятеро починають бачити світло.

26 травня 1942 року в Празі тиждень музики має відкритися концертом, до програми якого включено твір, написаний батьком

протектора Богемії та Моравії. За кілька годин до концерту Гайдріх, який збирається його відвідати, дає прес-конференцію для журналістів, що працюють у Протектораті: «Я змушений констатувати, що знову почастишали випадки невічливості, ба навіть грубості, щоб не сказати зухвалості. Особливо стосовно німців. Вам чудово відомо, панове, що я великодушний і підтримую будь-які плани, пов'язані з оновленням. Але вам має бути відомо, що, попри моє безмежне терпіння, я не вагаючись завдам безжального удару, коли відчую, що комусь Райх здається слабким, а моя душевна доброта – легкодухістю».

Я наче дитина. Ця промова цікава багато чим, вона показує Гайдріха на вершині могутності, впевненого у своїх силах. Він висловлюється, як освічений монарх, яким себе відчуває, як віцекороль, гордий своїм правлінням, суворий, але справедливий володар. Неначе титул «протектор» відбився у свідомості свого власника, і той справді вважає себе захисником держави. Промова показує Гайдріха, який пишається своїм тонким політичним чуттям і раз у раз уміло застосовує то батіг, то пряник. Гайдріха-ката, Гайдріха-різника, промова якого є прикладом тоталітарної риторики, суперечної самій собі: він любісінько посилається на свою великодушність і прогресивність, жонглюючи словами й поняттями зі спритністю й нахабством досвідченого тирана. Однак увагу мою до тієї прес-конференції привернуло не це. Мою увагу привернуло слово «неввічливість», яке вжив Гайдріх.

Увечері 26 травня 1942 року до Габчика приходять наречена Лібена, але не застає його вдома. Він вийшов пройтися, щоб заспокоїти нерви. Габчика вже дістали постійні зволікання з боку підпільників, які бояться наслідків замаху. Дівчину зустрічає Кубіш. Повагавшись трохи, вона віддає йому принесені цигарки. «Гляди ж тільки, не викури їх усі сам, Єнічеку», – каже Лібена, вживаючи пестливу форму імені Ян (отже, їй було відомо, як звали Кубіша насправді). І дівчина йде, не знаючи, побачить іще колись свого нареченого чи ні.

Я гадаю, що кожен принаймні раз у своєму житті, яке для всіх нас є лише низкою нескінченних невдач, зазнавав миті, яка йому – чи то хибно, чи то справедливо – видавалася апофеозом його існування. Мені здається, що для Гайдріха, до якого доля, як відомо, виявила неабияку щедрість, така мить настала. Одному з тих пікантних випадків, у яких ми, легковірні, вбачаємо присуди долі, заманулося, щоб ця мить припала на переддень замаху.

Коли Гайдріх з'являється на порозі каплиці Вальдштейнського палацу, усі підводяться зі своїх місць. Він іде, урочистий і усміхнений, високо здійнявши голову, дивлячись уперед, туди, де наприкінці червоної килимової доріжки на нього чекає місце в першому ряду. Поруч із ним аж світиться вагітна дружина в темній сукні. Усі погляди звернені до них, і присутні тут чоловіки у військових одностроях викидають руку в нацистському вітанні, коли пара проходить повз. Гайдріха охоплює захват перед величчю цього місця – я бачу це в його очах. Він гордовито розглядає віттар і розкішний барельєф угорі, під яким невдовзі розсядуться музиканти.

Музика – навіть якщо Гайдріх забув про неї, то сьогодні ввечері згадає – це все його життя: вона супроводжувала його від народження й ніколи не полишала. Артист завжди сперечався в ньому з людиною дії. Хід життя визначив його кар'єру, але музика завжди була в ньому і не покине його аж до смерті.

Кожен із запрошених тримає в руках програмки з недоладним текстом, який написав сам тимчасовий виконавець обов'язків протектора й вирішив запропонувати його як вступне слово до концерту: «Музика – це творча мова тих, хто є артистами й меломанами, засіб вираження їхнього внутрішнього життя. У тяжкі часи вона дарує полегшення тим, хто її слухає, і надихає в часи величі й битв. Але найголовніше, що музика – це найвеличніший культурний продукт німецької раси. У цьому значенні музичний фестиваль у Празі – це внесок у сьогоднішнє прекрасне, задуманий як основа енергійного музичного життя майбутніх років у цьому регіоні, у самому серці Райху». Пише Гайдріх куди гірше, ніж грає на скрипці, та він цим не переймається, адже саме музика – це справжня мова душі артиста.

Програма концерту просто виняткова. Гайдріх запросив найвидатніших виконавців, які гратимуть тільки німецьку музику: Бетховена, Генделя, Моцарта теж, певна річ... цього вечора чи не вперше забудуть про Вагнера (хоча я не впевнений у цьому, бо ж так і не роздобув повної програми). Однак лише тоді, коли зазвучать перші ноти написаного його батьком, Бруно Гайдріхом, концерту для фортепіано до мінор, який виконуватимуть колишні учні консерваторії міста Галле разом зі спеціально запрошеним видатним піаністом-віртуозом, лише тоді музика розтечеться в Гайдріху, неначе цілюща хвиля, і сягне апофеозу. Мені було б дуже цікаво послухати цей музичний твір. Коли концерт для фортепіано закінчується й Гайдріх плескає в долоні, я бачу на його обличчі гордовиту замисленість, властиву великим егоцентрикам із манією величі. Посмертним тріумфом свого батька Гайдріх насолоджується, наче власним. Однак тріумф та апофеоз – це не зовсім одне й те саме.

210

Габчик повернувся. Ні він, ні Кубіш не курять у квартирі, щоб не завдавати незручностей славній родині Огоунів, яка їх прихистила, і щоб не викликати підозр у сусідів.

За вікном у темряві ночі вимальовується Празький замок. Кубіш, замислено споглядаючи його вражаюче громаддя, промовляє вголос: «Цікаво, як там усе буде завтра о цій порі...» Пані Огоунова цікавиться: «А що там має статися завтра?» Відповідає їй Габчик: «Нічого особливого, пані».

211

Уранці 27 травня Габчик і Кубіш збираються йти раніше ніж зазвичай. Молодший син Огоунів дуже нервується й востаннє переглядає свої конспекти: сьогодні в нього випускний іспит. Кубіш

каже йому: «Не хвилюйся, Любоше, тобі все вдасться. Ти здаси на відмінно, а ввечері ми разом відсвяткуємо твій успіх...»

212

Гайдріх, як зазвичай, переглянув за сніданком свіжі газети, які йому завжди привозили рано-вранці з Праги. О дев'ятій годині до будинку під'їхав чорний – чи темно-зелений – «мерседес», за кермом якого Гайдріхів особистий водій, велетень-есесівець, що мав майже два метри зросту й відгукувався на прізвище Кляйн^[60]. Але цього ранку йому довелося чекати. Гайдріх бавився з дітьми (мені дуже цікаво, якою була ця сцена: Гайдріх, що бавиться зі своїми дітьми) і гуляв із дружиною алеями свого чималого маєтку. Ліна, мабуть, розповідала йому про поточні плани. Ясені, мабуть, треба спиляти, а замість них посадити фруктові дерева. Однак я замислююся, чи Мірослав Іванов нічого тут не вигадує. Адже, якщо вірити йому, Гайдріхова меншенька, Зільке, розповіла батькові, що якийсь, невідомий нам, Герберт навчив її заряджати револьвер. А дівчинці ж було на той час лише три роки! Хоча... у ті темні часи все могло статися, мене вже не здивувати нічим.

213

Ранок. 27 травня, річниця смерті Йозефа Рота, що помер три роки перед тим у Парижі від смутку й алкоголізму. Безжальний спостерігач і провидець, який написав 1934 року, у дні сходження нацистів до вершини влади: «Що за метушня в цьому світі за годину до його загибелі?»

Двоє товаришів сідають у трамвай із думкою, що вони роблять це, можливо, востаннє в житті, а потім жадібно розглядають празькі вулиці, що пропливають у вікні. А може, навпаки, може, вони вирішили нічого не бачити, очистити себе від усіх хвилювань і зосередитися, відмежувавшись від зовнішнього світу, але я дуже в

цьому сумніваюся. Із часом звичка бути постійно напоготові стала їхньою другою натурою. Сідаючи в трамвай, вони мимоволі приглядаються до поведінки всіх чоловіків-пасажирів: хто заходить до вагона, хто виходить, хто біля яких дверей стоїть; десантники відразу розуміють, хто тут говорить німецькою, навіть якщо ця людина в іншому кінці вагона. Вони знають, яка машина іде попереду трамвая, яка позаду, на якій відстані, вони зауважують вермахтівський мотоцикл із коляскою, що обганяє трамвай справа, скидають поглядом на патрульних, що виходять на тротуар, помічають двох одягнених у шкіряні плащі агентів, які вартують перед будинком навпроти... Гаразд, досить уже. На Габчикові теж плащ, і, хоча день сонячний, такий одяг не приверне нічиєї уваги, адже зранку ще досить холодно. А може, Габчик його скинув і повісив на руку. Для такого великого дня вони з Кубішем причепурилися, так би мовити, на славу. Обое тримають у руках важкі портфелі.

Вони сходять десь у Жижкові, районі, названому на честь легендарного Яна Жижки, найвеличнішого й найгрізнішого полководця гуситів, одноокого, а потім і зовсім осліплого, якому протягом чотирнадцяти років вдавалося чинити опір військам німецької Священної Римської імперії, вождя таборитів, який зумів спрямувати гнів небес проти ворогів Богемії. Тут Габчик із Кубішем заходять до когось із підпільників за своїм транспортом: двома велосипедами, один із яких належить тітоньці Моравцовій. Дорогою товариші зупиняються, щоб провідати ще одну жінку – учасницю Опору, пані Ходлову, ще одну названу матір, що переховувала їх і пекла їм пиріжки, і вони хочуть їй подякувати.

– Але ж ви не назавжди прощастесь зі мною?

– Ні-ні, паніматко, ми скоро до вас знову заскочимо, може, навіть ще й сьогодні. Ви будете вдома?

– Авжеж, авжеж, звісно, приходьте...

Коли вони нарешті на місці, Вальчик уже чекає. Можливо, там є й четвертий десантник, лейтенант Опалка з «Аут дистенс», який мав їм допомагати, але роль його досі не зрозуміла, і навіть його присутність під час замаху не підтверджена. Тому я дотримуватимусь того, що знаю. Дев'ятої години ще нема, і троє чоловіків після короткої розмови стають на свої позиції.

Годинник ось-ось виб'є десяту, а Гайдріх іще досі не виїхав на роботу. Сьогодні ввечері йому летіти в Берлін на зустріч із Гітлером. Мабуть, протектор хоче якомога ретельніше підготуватися до неї. Педантичний чиновник, він, либонь, іще раз, востаннє, перевіряє всі папери, складені в портфель. Лише по десятій Гайдріх нарешті сідає в «мерседес» на переднє сидіння поруч із водієм. Кляйн рушає, ґратовані ворота маєтку розчиняються, вартові здіймають руку, вітаючи протектора, і «мерседес» із відкинутим верхом виїжджає на дорогу.

Поки автомобіль Гайдріха просувається звивистим шляхом своєї вузлуватої доли, доки тривожне очікування на повороті смерті триває, а всі відчуття трьох десантників загострилися до краю, я перечитую історію Яна Жижки, яку Жорж Санд розповіла у своєму маловідомому творі, що так і називається «Ян Жижка». І знову дозволяю собі відволіктися. Перед моїми очима постає грізний полководець, що сидить на горі, із пов'язкою на оці, із поголеною налісо головою, із довгими, на галльський лад, вусами, що звисають, наче ліани, аж до грудей. У підніжжя нашвидкуруч спорудженої таборитами фортеці – військо імператора Сигізмунда, яке ось-ось піде на приступ. Перед моїми очима проходять жорстокі битви, воєнні трофеї, тривалі облоги. Жижка був пажем при дворі чеського короля. Дехто стверджує, що він узявся воювати з католицькою церквою через ненависть до священиків, бо один із них зґвалтував сестру Жижки. То були часи славнозвісної Першої празької дефенестрації^[61]. Тоді ще ніхто не знав, що з богемських іскор розгориться полум'я жахливих релігійних воєн, що триватимуть не одне століття, а з попелу Яна Гуса повстане протестантизм. Я дізнався, що слово «пістолет» походить від чеського «pistala». Довідався, що Жижка винайшов вагени – бойові вози, на яких їздили десять важкоозброєних бійців. Розповідають, що він таки відшукав гвалтівника своєї сестри й жорстоко його покарав. І кажуть,

що Жижка – один із найвеличніших полководців в історії, бо не зазнав жодної поразки. Я розпорошуюся. Я читаю все, що відволікає мене від повороту. Аж тут натрапляю на таку фразу Жорж Санд: «Бідолашні робітники чи недужі, це вам завжди боротися з тими, хто повторює знову й знову: “Працюйте багато, щоб жити у злиднях”». Це вже навіть не пропозиція відхилитися від теми, це справжнє підбурювання! Однак я зосередився на своїй меті, відтепер я собі не дозволю відволіктися. Я бачу чорний «мерседес», який мчить дорогою, що звивається, наче змія.

Гайдріх запізнюється. Уже по десятій. Час виконання операції вже давно сплив, і тепер Габчик та Кубіш, що стоять на тротуарі вулиці В Голешковичках, привертають дедалі більше уваги. 1942 року будь-де в Європі двоє чоловіків, що самотньо стовбичать на одному місці, викликали б підозри.

У мене немає жодного сумніву: десантники гадають, що їхня справа пропадає. Ризик бути поміченими й затриманими патрулем зростає щохвилини. І все одно вони чекають. «Мерседес» мав бути тут уже понад годину тому. Згідно із записами столяра, Гайдріх ніколи не приїздив до замку після десятої. Отже, скоріше за все, сьогодні тут він уже не з'явиться. Він міг змінити маршрут або вирушити просто до аеропорту й полетіти, можливо, назавжди.

Кубіш, який стоїть на внутрішньому боці повороту, спирається на вуличний ліхтар. На протилежному боці Габчик удає, ніби чекає на трамвай. Повз нього пройшов уже добрий десяток, він уже втратив їм лік. Потік людей, що йдуть на роботу, поступово вичерпується, і що далі, то більш самотніми, жакливо самотніми, лишаються двоє десантників. Помалу змовкає вуличний галас, і тиша, що огортає вулицю на повороті, звучить глузливим відгомонам їхнього фіаско. Гайдріх ніколи не запізнюється. Він не приїде.

Але якби Гайдріх не приїхав, навіщо ж було мені тоді писати цю книжку?

Зненацька о десятій тридцять двох десантників неначе вдаряє громом. Хоча ні, це не блискавка, це сонячний спалах на вершині пагорба, відбитий дзеркальцем, яке Вальчик дістав із кишені. Це умовний знак. Отже, Гайдріх їде. Він уже близько. Кілька секунд, і він буде тут. Габчик перебігає дорогу і стає на виїзді з повороту. За вигином його не буде видно аж до останньої миті. На відміну від Кубіша, який чекає трохи попереду (якщо тільки моравець не стоїть позаду Габчика, як стверджується в деяких варіантах відтворення тих подій, але така версія видається мені малоймовірною), він не може бачити, що «мерседес», який вимальовується на обрії, їде без ескорту. Та б'юся об заклад, що Габчик про це навіть не думає. Усе місце в його запаленому мозку в цю мить забирає, без сумніву, лише одна думка: вбити Гайдріха. Однак він не може не почути за спиною характерного звуку трамвая, що наближається.

Раптово з'являється «мерседес» і, як передбачалося, гальмує. Але стається те, чого вони боялися: автомобіль порівнюється з Габчиком у найневдаліший момент, коли між ними опиниться трамвай, повний мирних мешканців. Що ж, нічого не вдієш. Небезпеку для цивільних взяли до уваги й, попри це, вирішили ризикувати. Габчик і Кубіш не такі праведники, як герої Камю^[62], але це тому, що їхнє життя не вкладається в рамки, окреслені простими чорними символами, що утворюють рядки на папері.

Ви сильний, ви могутній, ви задоволений собою. Ви вбивали людей і збираєтеся вбити ще багатьох, дуже багатьох. Вам усе вдається. Ніхто й ніщо не може вам опиратися. Менше ніж за десять років ви стали «найнебезпечнішою людиною Третього райху». Більше ніхто не глузує з вас. Більше ніхто не називає Козою, тепер ви – Білява Бестія: ви, безперечно, зійшли на вищий щабель за шкалою тваринного світу. Сьогодні всі вас бояться, навіть ваш начальник, хоча цей хом'ячок в окулярах також доволі небезпечний.

Ви зручно влаштувалися на сидінні вашого «мерседеса» з відкидним верхом, і вітер дме вам в обличчя. Ви їдете до свого

робочого кабінету, а ваш кабінет – у замку. Ви живете в країні, усі мешканці якої – ваші підданці, і ви маєте право карати їх на смерть чи милувати. Ви можете вбити їх усіх до останнього, якщо вирішите так. Утім, можливо, саме така доля й чекає на них.

Але вас уже тут не буде, щоб це побачити, адже вас зовуть нові звершення, перед вами постають нові виклики. Невдовзі ви здійметесь на літаку в повітря й полишите ваше королівство. Ви прибули сюди, щоб приборкати цю країну, і блискуче впоралися із цим завданням. Ви змусили цілий народ схилити голови перед вами, ви кермували залізною рукою, ви визначали курс, ви правили, ви владарювали. Ви залишите своєму наступникові важке завдання: зберегти й зміцнити ваші здобутки, зокрема не допустити жодної спроби відродження розбитого вами чеського Опору; пильнувати, щоб уся чеська промисловість працювала суто на військові потреби Райху; продовжувати процес онімечення, який ви розпочали, визначивши таким чином його правила.

Розмірковуючи про своє минуле і про своє майбутнє, ви поринаєте в безмежне почуття самовдоволення. Ви тримаєте руками шкіряний портфель, що лежить у вас на колінах. Ви думаєте про рідне місто Галле, про службу на флоті, про Францію, яка чекає на вас, про євреїв, які мають померти, про безсмертний Райх, міцні підвалини якого заклали саме ви і який уже пустив глибоке коріння. Та ви забуваєте про теперішнє. Невже мрії, які ви плачете, доки «мерседес» везе вас, приспали ваш інстинкт поліціанта? Ви не впізнаєте теперішнього, яке наздогнало вас в образі чоловіка, який переходить дорогу просто перед вами з плащем, перекинутим через руку, хоча надворі тепло й сонячно.

Що цей придурок робить?

Він зупиняється посеред дороги.

Обертається обличчям до машини.

Дивиться вам в очі.

Відкидає свій плащ.

Дістає автомат.

Наставляє зброю на вас.

Цілиться.

І стріляє.

Він стріляє – та нічого не відбувається. Я не знаю, як уникнути дешевих ефектів. Справді нічого не відбувається. Спусковий механізм чи то затнувся, чи то, навпаки, розхитався, унаслідок чого ударник б'є повз капсуля... Стільки місяців готуватися, щоб «стен», це англійське лайно, дав осічку! Ось він, Гайдріх, у Габчика в руках, чекає на вистріл упритул, але Габчикова зброя не стріляє. Словак тисне на гачок «стена», але пістолет-кулемет, замість сипнути кулями, мовчить. Пальці словака судомно стискають непотрібну залізяку.

Машина зупинилася, і цього разу час також по-справжньому зупинився. Усе довкола завмерло, не ворухиться й не дихає. Двоє чоловіків у «мерседесі» заціпеніли. Тільки трамвай їде собі далі своїм маршрутом, наче нічого не сталося, і лише кілька пасажирів теж зі скам'янілими виразами на обличчях, адже бачили, що тут було, а точніше, чого не було. Скрегіт коліс по сталевих рельсах розриває час, який не рухається. Але ніде нічого не відбувається, окрім як у Габчиковій голові. Там усе вирує з шаленою швидкістю. Я цілковито переконаний, що якби зміг потрапити саме цієї миті в його голову, то мав би про що розповідати не на одній сотні сторінок. Та я не в його голові й не маю ані найменшої гадки, що відчуває Габчик, а у своєму нікчемному житті також не можу відшукати обставин, які дозволили б мені наблизитися до почуттів – нехай навіть дуже пом'якшених, – які були б схожі на ті, що заповнили словака тої миті: здивування, страх і потік адреналіну, який ринув у кров, наче всі клапани в Габчиковому тілі відтулилися одночасно.

«Ми, що, можливо, у якийсь із днів помremo, нині кажемо: людина безсмертна посеред багаття миті»^[63]. Я негативно ставлюся до Сен-Жон Перса, але я не можу негативно ставитися до його поезії. І саме його рядки я обрав, щоб ушанувати цих войовників, хоча ті й вищі над усяку хвалу.

Дехто висуває таку гіпотезу: Габчик замаскував «стен» у своєму портфелі травою. Дивна ідея! І як же він збирався пояснювати, чому гуляє по місту з набитим сіном портфелем, якби його зупинили для перевірки? А дуже просто: досить було сказати, що трава для кролика. Власне кажучи, багато чехів, щоб покращити свій раціон, тримали

вдома кроликів і збирали в парках траву їм на годівлю. Хай там як, а ця гіпотеза стверджує, що все через травинку, яка потрапила в механізм.

Отже, «стен» не стріляє. І всі надовго – на десяти частки секунди – ошелешено завмирають. Габчик, Гайдріх, Кляйн, Кубіш. Справжній кіч! Вестерн! Четверо чоловіків перетворилися на кам'яні статуї, кожен прикипів поглядом до «стена», кожен змушує свій мозок працювати на шаленій швидкості, незбагненній для звичайної людини. Фінальна сцена моєї історії – четверо чоловіків на повороті. А ще позаду «мерседеса» з'являється другий трамвай.

219

Отже, часу лишається обмаль. І тут у дію вступає Кубіш, Кубіш, який стоїть за спиною у двох німців і якого вони, приголомшені появою Габчика, не бачать. Спокійний і милий Кубіш вихоплює зі свого портфеля гранату.

220

Я ошелешений, коли читаю роман Вільяма Воллмана «Європа Центральна», який нещодавно з'явився у французькому перекладі. Я немов у гарячці: ось вона, книжка, яку я сам хотів би написати. І, читаючи перший розділ, який ніяк не завершується, я запитую себе: невже автор зможе витримати аж до кінця цей стиль, цю інтонацію, цю приглушену оповідь... неймовірно. Насправді перший розділ має тільки вісім сторінок, але це просто магичні вісім сторінок, на яких фрази снуються немов у сні: не зрозуміло нічого і зрозуміло все. Мабуть, тут уперше голос Історії звучить настільки правильно. Я вражений відкриттям: Історія – це піфія, яка говорить «ми». Перший розділ називається «Сталь у русі», і я читаю: «За мить сталь почне рухатися, спочатку повільно, як відходять зі станцій військові ешелони, а потім швидше – і відразу всюди. Натовпи вишикуваних у каре чоловіків у сталених шоломах рушать уперед, супроводжувані з

флангів рядами блискучих літаків, а потім танки, літаки та інше знаряддя прискоряться без вороття». І далі: «Догоджаючи сновиді, який у захваті, Герінг обіцяє у змиг ока виготовити ще п'ятсот ракетопланів, після чого втікає на побачення з Лідою Бааровою». Із чешкою. Коли я цитую автора, треба вважати, щоб цитати не були довгими за сім рядків. Не більше за сім рядків – немов шпигун, що розмовляє по телефону не довше за тридцять секунд, щоб його не вирахували. «У Москві маршал Тухачевський заявляє, що *в майбутній війні військові дії розгортатимуться як широкомасштабні маневрені операції*. Його відразу ж розстріляють. А міністри Центральної Європи, яких також розстріляють, виходять на балкони, підтримувані оголеними мармуровими дівами, де виголошують мрійливі промови, постійно дослухаючись, чи не дзвонить телефон». У рецензії, надрукованій у газеті, мені пояснюють: ця оповідь має «слабку напругу», це «скоріше казка, ніж історичний роман», читати який треба «незосередженому слухачеві». Я розумію. Я це запам'ятаю.

Отже, де я зупинився?

Я зупинився саме там, куди й прагнув дістатися. На повороті вулиці В Голешковичках відбувається справжнє виверження адреналіну. Саме цієї миті через сукупність найдрібніших індивідуальних рішень, керованих лише інстинктом і страхом, Історія зазнає чергового, одного з найвідчутніших, чи то поштовху, чи то струсу.

Рефлекси кожного з учасників спрацьовують по-своєму. Кляйн, водій, не рушає з місця. І це перша помилка.

Гайдріх підхоплюється на ноги й хапається за зброю. І це друга помилка. Якби Кляйн відреагував так само швидко, як його начальник, або якби Гайдріх лишився сидіти нерухомо, як водій, тоді все, мабуть, склалося б інакше, і мене, можливо, тут навіть не було б, щоб розповідати вам усе це.

Кубішева рука викреслює півколо – і граната злітає в повітря. Але ж ніколи не вдається все так, як слід. Кубіш цілить у передне сидіння,

але граната падає на землю біля правого заднього колеса. І все ж вибухає.

Частина друга

Тривожні вісті доходять із Праги.

Щоденник Геббельса, 28 травня 1942 року

222

Граната вибухає. У трамвая, що стоїть навпроти, одразу вилітають вікна. «Мерседес» підкидує на метр угору. Уламки потрапляють Кубішеві в обличчя, і десантника відкидає назад. Дим хмарою вкриває все довкола. Із трамвая лунають пронизливі крики. Есесівський кітель, що лежав на задньому сидінні, злітає в повітря. Протягом кількох секунд приголомшені свідки бачитимуть тільки його, цей формений кітель, що ширяє в повітрі над хмарою пилу. Я принаймні нічого, окрім нього, не бачу. Кітель, немов осінній листок, кружляє в повітрі широкими колами, тимчасом як відлуння вибуху спокійно поширюється Європою і скоро дійде до Берліна й Лондона. Тільки ця луна і тільки кітель рухаються, все решта завмерло. На повороті вулиці В Голешковичках немає жодних інших ознак життя. Я кажу про секунди, зараз я вимірюю час у них. Наступної секунди все буде інакше. Але тут і тепер, цього ясного ранку середі 27 травня 1942 року, час зупинив свій плин, удруге за дві хвилини, щоправда трохи по-інакшому, ніж першого разу.

«Мерседес» важко гепає на асфальт. У Берліні Гітлер навіть на мить не може собі уявити, що Гайдріх не з'явиться цього вечора до нього на зустріч. У Лондоні Бенешеві досі хочеться вірити в успіх операції «Антропоїд». Яка гординя в обох випадках! Коли розірвана шина заднього правого колеса, останнього із чотирьох, що зависло в повітрі, торкається бруківки, час відновлює свій біг і вже більше не зупиниться. Гайдріх інстинктивно хапається правою рукою – тою, в якій тримає пістолет, – за спину. Кубіш спинається на ноги. Пасажири другого трамвая прилипають до вікон, прагнучи побачити, що

відбувається, а в першому кашляють, кричать і штовхаються, пробиваючись до виходу. Гітлер іще спить. Бенеш нервово гортає доповіді Моравця. Черчилль п'є вже другу чарку віскі. Вальчик із вершини пагорба спостерігає рейвах, що зчинився на перехресті, забитому всіляким транспортом: «мерседес», два трамваї, два велосипеди. Опалка теж десь поблизу, але мені не вдається його побачити. Рузвельт надсилає до Англії американських пілотів, щоб допомогти Королівським повітряним силам. Ліндберг^[64] не хоче відмовлятися від ордену, який 1938 року вручив йому Герінг. Де Голль воює, щоб легітимізувати Вільну Францію^[65] нарівні із союзними державами. Армія Манштейна облягла Севастополь. Корпус «Африка» почав із учорашнього дня наступ на Бір-Хакейм^[66]. Буске планує облогу «Вель д'Ів». У Бельгії відсьогодні євреї зобов'язані носити жовту зірку. У Греції з'являються перші партизани. Двісті шістьдесят літаків люфтвафе летять перехопити морський конвой союзників, який прямує до СРСР, намагаючись обігнути Норвегію і пройти арктичним шляхом. Після півроку щоденних бомбардувань німецьке вторгнення на Мальту відкладено на невизначений термін. Есесівський кітель поволі опускається на трамвайні проводи й повисає там, наче білизна, що сушиться на мотузці. Ось такі справи. Але Габчик досі навіть не поворухнувся. Трагічна осічка «стена» вдарила по словаку сильніше, ніж вибух. Наче вві сні, він бачить, як два німці виходять із машини, і, як на тренуванні, ставши спиною до спini, прикривають один одного. Кляйн обертається до Кубіша, тоді як Гайдріх, який заточується із пістолетом у руці, опиняється віч-на-віч із Габчиком. Гайдріх – найнебезпечніша людина Третього райху, Празький Кат, Різник, Білява Бестія, Коза, Єврей Зюсс, Людина із Залізним Серцем – найгірше створіння, яке коли-небудь було породжене пекельним вогнем, найжорстокіша людина, яка коли-небудь з'являлася на світ із материнського лона, Габчикова ціль – ось він, озброєний, стоїть обличчям до словака й хитається. Ураз оціпеніння, що скувало десантника, спадає, і до нього повертається ясність розуму, потрібна, щоб миттєво оцінити становище без будь-яких фантастичних чи героїчних суджень і швидко відшукати правильне рішення. Це дає Габчикові змогу вчинити саме те, що найкраще було вчинити за таких обставин: він кидає «стен» і біжить. Позаду лунають перші постріли. Це Гайдріх стріляє йому в спину. Гайдріх – Кат, Різник, Білява Бестія й

таке інше. Однак райхспротектор, чемпіон усіх категорій у майже всіх відомих людству спортивних дисциплінах, вочевидь не в найкращій формі. Усі його спроби влучити невдалі. На цю мить. Габчикові вдається сховатися за телеграфним стовпом, який мав бути неабиякий завтовшки, бо словак вирішує залишатися за цим укриттям. Власне, він не знає, коли до Гайдріха повернеться здатність стріляти влучно. Тим часом гримить грім. Кубіш, обтерши кров, що тече йому по обличчі й заливає очі, бачить, що на нього насувається велетенська постать Кляйна. Що допомогло десантникові згадати про свій велосипед? Підсвідомість? Чи прозріння, послане з небес? Кубіш хапає свій транспорт і застрибує на нього. Кожен, хто їздив на велосипеді, знає, що порівняно з бігуном велосипедист вразливий на перших десяти, п'ятнадцяти, нехай двадцяти метрах, поки не набере швидкості, після чого його вже не наздоженеш. Кубіш, з огляду на те рішення, яке підказав йому мозок, мусив тримати це в голові. Бо ж замість утікати в напрямку, протилежному тому, звідки наближається Кляйн (як, либонь, вчинили б дев'яносто дев'ять відсотків людей, що потрапили б у подібну ситуацію – тобто ситуацію, коли потрібно накивати п'ятами від озброєного нациста, який має щонайменше одну вагому причину бажати вам смерті), десантник щосили мчить на велосипеді в бік трамвая, із якого, кашляючи від задухи, уже вибираються пасажирів, тобто перетинає дорогу під кутом, меншим за дев'яносто градусів відносно Кляйна. Не люблю вдавати із себе телепата, але, здається, я здатен пояснити розрахунок Кубіша. Щоправда, тут можуть бути два варіанти. З одного боку, щоб компенсувати затримку на старті та якомога швидше розігнатися, він спрямовує велосипед з *гори*, цілком розсудливо зваживши, що крутити педалі під гору з розлюченим есесівцем за спиною було б не найрозумнішим рішенням. До того ж, щоб мати бодай крихітні шанси втекти звідси живим, йому треба виконати дві несумісні умови: не виставлятися під кулі й від'їхати на недосяжну для ворожих пострілів відстань. Але, щоб опинитися в недосяжності для куль, спершу треба подолати певну кількість метрів без жодного прикриття. На відміну від Габчика, Кубіш ризикує відразу. Однак він усе ж не покладається зовсім на випадок, а вирішує скористатися тим трамваем, несвоечасної появи якого вони з Габчиком так боялися, коли зупинили свій вибір на цьому повороті. Пасажирів, що виходять із нього, не досить для

натовпу, однак можна спробувати використати їх як заслону. Навряд чи Кубіш розраховує на те, що есесівець завагається стріляти в ні в чому не винних цивільних, але принаймні ціль йому буде видно гірше. Ця задумка видається мені геніальною, особливо коли пригадати, що десантника тільки-но відкинуло вибухом, кров заливає йому очі, а на розробку цього плану втечі він мав секунди три. Одначе Кубішеві якоїсь миті все ж доведеться покластися на удачу – тої миті, що відділяє його від заслони з пасажирів трамвая. І ось тут доля, як це часто трапляється, вирішує порівну розподілити свої примхи: Кляйн, ще досі приголомшений вибухом, тисне на курок, чи на гачок, чи на гашетку чи бог його знає на що, але тепер його пістолет дає осічку. Отже, план Кубіша ось-ось спрацює? Ні, тому що заслона з пасажирів, що повстала перед ним, занадто щільна. Декотрі з цієї купки вже отямилися й начебто не виявляють схильності пропустити велосипедиста. Може, серед них є німці або їхні прихильники, може, хтось прагне подвигу або нагороди, хтось страшенно боїться, щоб його не звинуватили в співучасті, а хтось просто ще досі в ступорі й не здатен посунути ані на сантиметр. Сумніваюся, що бодай один із них продемонстрував намір затримати диверсанта, однак від юрби могла йти якась невиразна погроза. Ось тут ми й підходимо до тої бурлескної сценки (схоже, у кожному епізоді має бути по одній), коли Кубіш на велосипеді стріляє в повітря, щоб змусити приголомшених пасажирів дати йому дорогу. Юрба розступається, і велосипедист проїжджає крізь неї. Остовпілий Кляйн усвідомлює, що диверсант вислизнув із його рук, пригадує, що в нього є начальник, якого треба захищати, і озирається на Гайдріха, який досі стріляє. Але раптом райхспротектор обертається довкола своєї осі й валиться на асфальт. Кляйн підбігає йому на допомогу. Тишу, яка западає після того, як стрілянина припинилася, важко не зауважити. Габчик вирішує, що тепер його черга спробувати своєї удачі, тепер або ніколи. Він лишає свій ненадійний прихисток біля телеграфного стовпа й кидається бігти. Словак уже отямився і здатен збагнути: щоб збільшити шанси Кубіша на втечу, треба обрати протилежний напрямок, – і Габчик штурмує схил. Утім, розрахунок його не цілковито безпомилковий, адже таким чином він рухається до спостережного пункту Вальчика, але ж Вальчика поки що ніхто не сприймає як учасника нападу. Гайдріх, що зумів підвестися на лікоть, горлає до Кляйна, який поспішає до

начальника: «Схопити цю Schweinehund^[67]!» Кляйнові нарешті вдається перезарядити свій негодящий пістолет, і розпочинається гонитва. Водій стріляє просто перед себе, і Габчик, у якого, на щастя, окрім «стена» був ще дев'ятиміліметровий кольт, відповідає. Я не знаю, на скільки метрів десантник випереджає есесівця, і не думаю, що, стріляючи через плече, Габчик хоче поцілити у свого ворога – радше попередити, що наближатися ризиковано. Перехрестя, занурене в хаос, залишається позаду, а попереду, дедалі чіткіше, вимальовується постать: це Вальчик, який рухається їм назустріч. Габчик бачить, як товариш біжить зі зброєю в руці, зупиняється, щоб прицілитися, але падає, так і не вистріливши.

«До рісі!^[68]» Стегно пронизує нестерпний біль, і Вальчикові лишається тільки лихословити: «От же суче лайно!» Йому не пощастило: куля німця потрапила в ногу. А велетень-есесівець уже на відстані кількох метрів. Вальчик вирішує, що йому кінець. Він не встигне навіть дотягнутися до зброї, яку, падаючи, випустив із рук. Кляйн опиняється поряд із Вальчиком, але стається диво: есесівець не сповільнює бігу. Чи то німець вирішує, що важливіше наздогнати Габчика, чи то, надміру захопившись переслідуванням, не помітив, що Вальчик озброєний і готується в нього вистрілити. А може, він його *взагалі* не помітив, бо пробігає повз, не зупинившись і навіть не глянувши на чеха. Той міг би вважати, що йому пощастило, але однаково лається: це ж треба таке – схопити *сліпу кулю!* Сміх та й годі! Коли він обертається, Кляйна й Габчика вже не видно.

Унизу всі також розгублені. Та ось молода світлява жінка, схоже, зрозуміла, що сталося. Вона німкенья й упізнала Гайдріха, який лежить посеред дороги й тримається за спину. Жінка поводить владно, як людина, переконана у своїй приналежності до раси панів. Вона зупиняє якусь машину й наказує двом чоловікам, що сидять у ній, відвезти райхспротектора до найближчої лікарні. Водій заперечує: його машина завантажена коробками цукерок на задньому сидінні. «Розвантажуйте машину! Sofort!^[69]» – горлає білявка. І знову сюрреалістична сцена, згодом описана самим водієм: двоє чехів, вочевидь не надто охоче, неквапно вивантажують коробки із цукерками, тимчасом як білявка, убрана в гарний та елегантний костюм, вертиться довкола розпростертого на землі Гайдріха і цвенькає щось по-німецьки до пораненого, який, здається, її не чує.

Але в німкені сьогодні, як то кажуть, щасливий день. На перехресті з'являється ще один автомобіль, і білявка миттю вирішує, що він краще відповідає її потребам. Цей невеличкий фургон марки «Татра» перевозить віск та інші засоби для натирання паркету. Білявка біжить назустріч машині й кричить водієві, щоб зупинився.

– Що сталося?

– Замах!

– То й що?

– Ви повинні відвезти гера обергрупенфюрера до лікарні.

– Але... чому я?

– У вашій машині багато місця.

– Але ж пораненому там буде незручно, там ящики з воском, віск смердить. Хіба належить перевозити протектора в таких умовах?..

– Schnell!^[70]

Водієві «Татри» не пощастило: везти пораненого доводиться йому. Тим часом поліціант, що з'явився бозна-звідки, допомагає Гайдріхові зіп'ястися на ноги й, підтримуючи, веде до його машини. Помітно, що райхспротектор намагається триматися прямо, але це йому не вдається. Крізь розірваний мундир тече кров. Гайдріх насилу вміщає своє завелике тіло на передньому пасажирському сидінні, однією рукою стискаючи револьвер, а другою – портфель із документами. Фургон рушає схилом униз. Але тут водій усвідомлює, що до лікарні в протилежний бік, і розвертає авто. Гайдріх це помічає і кричить: «Wohin fahren wir?» Навіть моїх мізерних знань німецької досить, щоб зрозуміти запитання: «Куди ми їдемо?» Водій також розуміє, але не може пригадати, як німецькою буде «лікарня» («Krankenhaus»), і тому не відповідає нічого. Гайдріх вергає лайку й погрожує зброєю. На щастя, коли фургон під'їжджає до свого відправного пункту, виявляється, що молода білявка ще досі там. Вона помічає машину й негайно підбігає. Водій пояснює їй усе. Гайдріх теж бурмоче щось до білявки. Виявляється, що йому незручно попереду: кабіна занадто низька. Тоді протекторові допомагають вийти і вкладають його долілиць у багажному відділенні фургона посеред ящиків і коробок із засобами для натирання паркету. Гайдріх просить принести його портфель. Портфель приносять і кладуть поруч із пораненим. «Татра» рушає. Однією рукою Гайдріх увесь час тримається за спину, другою затуляє обличчя.

Тим часом, доки все це відбувається, Габчик біжить не зупиняючись. Краватка метляється, волосся скуйовджене – викапаний Кері Грант у фільмі «На північ через північний захід» або Бельмондо в «Людині з Ріо». Але очевидно, що словак, нехай він і натренований, та все ж не володіє тою надприродною витривалістю, яку французький актор демонструє у своїй неправдоподібній ролі. Габчик не може бігти вічно. Йому вдається, петляючи вуличками передмістя, трохи випередити свого переслідувача, але відірватися від Кляйна він не може. Однак, щоразу завертаючи за ріг вулиці, Габчик на кілька секунд опиняється поза полем зору есесівця, і цим треба скористатися. Він уже ледве дихає, але раптом помічає відчинену крамницю й кидається всередину саме тоді, коли Кляйн його не бачить. Однак, на нещастя, словак не встигає прочитати назву магазину: «М'ясна крамниця Браунера». Коли Габчик, захеканий, просить торговця допомогти йому й заховати, той вискакує надвір і, побачивши Кляйна, який поспішає назустріч, мовчки показує пальцем на свою крамницю. Цей Браунер не тільки чеський німець, але ще й має брата-гестапівця. Оце так не поталанило Габчикові: він опинився в безвиході, загнаний за прилавок у м'ясній крамниці нациста. Однак Кляйн упродовж переслідування мав достатньо часу, щоб помітити в утікача зброю. Тому всередину есесівець не заходить, а ховається за невеличким стовпом і береться смалити з пістолета в крамницю, як божевільний. Становище Габчика не надто покращилося відтоді, як він сам стояв за телеграфним стовпом і чекав, доки Гайдріх припинить у нього стріляти. Утім, чи то словак пригадує, який він вправний стрілець, чи то звичайний есесівець, нехай і двометротового зросту, не справляє на нього такого враження, як сам Празький Кат, але тепер Габчик реагує значно швидше. Він визирає на секунду зі свого укриття, бачить, що переслідувач не повністю сховався за стовпом, прицілюється і стріляє. Кляйн, поранений у ногу, падає. Не гаючи часу, Габчик вихоплюється з крамниці, пробігає повз розпростертого на землі німця й кидається стрімголов за ріг по вулиці. Але знову невдача: він заблукав у цьому лабіринті вуличок у передмісті Праги. Діставшись до наступного перехрестя, словак наче прикіпає до місця. Наприкінці вулиці, якою Габчик мав намір піти вгору, видно початок того самого повороту. Під час своєї шаленої втечі він окреслив коло й тепер мало не повернувся туди, звідки почав бігти. Неначе якийсь кафкіанський кошмар, тільки в

прискореному темпі. Габчик завертає на іншу вулицю, ту, що спускається до річки. А я кульгаю Прагою, і йду вгору, тягнучи ногу, вулицею, що називається На Поржичі, та спостерігаю здалеку, як він біжить.

«Татра» під'їжджає до лікарні. Гайдріх пожовтів, він ледве тримається на ногах. Його негайно переносять до операційної та знімають із нього кітель. Голий до пояса, він кидає на медсестру такий погляд, що та втікає, не закінчивши його роздягати. Протектор лишається сам сидіти на операційному столі. Я дорого заплатив би, щоб дізнатися точно, скільки часу тривала ця його самотність. Раптом заходить чоловік у чорному плащі. Побачивши Гайдріха, він витріщається, потім швидко обводить палату очима й стрілою кидається в коридор, щоб зателефонувати: «Ні, це не фальшива тривога! Негайно вишліть до мене роту СС! Так, Гайдріх! Повторюю: райхспротектор тут, у лікарні, і він поранений. Ні, я не знаю. Schnell!» Потім до палати заходить перший лікар, чех. Обличчя лікаря таке саме біле, як і його халат, але все ж таки він одразу береться оглядати рану, використовуючи пінцет і тампони. Поранення велике, сантиметрів вісім завдовжки, у ньому повно уламків і всякої дрібної гидоти. Гайдріх сидить нерухомо, поки пінцет нишпорить у рані. До операційної вбігає другий лікар, німець. Він запитує, що сталося, і тільки тоді помічає Гайдріха. Німець негайно клацає підборами й кричить «Хайль!» Далі вже обидва лікарі оглядають рану. Нирку не зачеплено, хребет також цілий, попередній діагноз, схоже, дає добру надію. Гайдріха садять у крісло на коліщатках і везуть на рентген. У коридорах лікарні повно есесівців. Ужито перших застережних заходів: усі вікна, що виходять назовні, замальовано білою фарбою, щоб захиститися від снайперів, а на даху розміщують важкі кулемети. Ну і, звісно, виганяють хворих, які тут лише заважають. Гайдріх самотужки підводиться з візка й лягає на ліжко біля рентгенівського апарата, докладаючи помітних зусиль, щоб мати достойний вигляд. Рентген показує додаткові травми. Зламано ребро, пробито діафрагму, пошкоджено грудну клітку. У селезінці застряг уламок чи то гранати, чи то корпусу автомобіля. Німецький лікар схиляється над пораненим:

– Гер протектор, нам треба вас прооперувати...

Мертвотно-блідий Гайдріх заперечно хитає головою:

– Я хочу хірурга з Берліна!

– Але ваш стан не дозволяє чекати... потрібне негайне медичне втручання...

Гайдріх розмірковує. Він розуміє, що йдеться про його життя і що час не на його боці, він погоджується за умови, що оперуватиме найкращий спеціаліст із відкритої в Празі німецької клініки. Протектора негайно відвозять назад до операційної. З'являється Карл Герман Франк, за ним прибувають перші особи чеського уряду. У маленькій районній лікарні панує ажіотаж, якого ніколи тут не було й ніколи більше не буде.

Кубіш раз по раз обертається, але ніхто його не переслідує. Йому вдалося! Але що ж саме йому вдалося? Убити Гайдріха не вдалося, бо коли Кубіш залишав перехрестя, той видався цілком живим і поливав Габчика дощем із куль. Габчикові допомогти також не вдалося – товариш, схоже, потрапив у серйозну халепу через той несправний «стен». Що ж до власного порятунку, то Кубіш, звичайно, усвідомлює: це лише тимчасово. Ось-ось почнеться облава, а прикмети його неважко описати: чоловік із пораненим обличчям на велосипеді. Як такого не помітити? А тут постає ще одна проблема: велосипед дозволяє якомога швидше віддалитися від місця замаху – і це вкрай важливо, але разом із тим Кубіш на ньому може привернути увагу будь-якого патруля. І десантник вирішує позбутися свого транспорту. Крутячи педалі, він розмірковує. Потім огинає місце замаху й лишає велосипед біля взуттєвої крамниці «Батя» у старому районі Лібень. Тепер краще було б перейти до іншого кварталу, але Кубіш боїться, що кожна секунда, проведена на вулиці, збільшує ймовірність його арешту. Тому він вирішує шукати прихистку в Новаків, які мешкають найближче. Кубіш заходить до будинку, що стоїть у робочому кварталі, і злітає сходами нагору. Якась сусідка гукає до нього:

– Ви когось шукаєте?

Кубіш, незграбно затуляючи обличчя, відповідає:

– Пані Новак.

– Її нема вдома, але вона обіцяла скоро повернутися, – я щойно її проводила.

– Я зачекаю.

Кубіш знає, що добра пані Новак не замикає дверей, щоб він та його друзі могли навідуватися коли завгодно. Він заходить до квартири

й падає на канапу. Перша хвилина перепочинку після цього неймовірно довгого й неймовірно важкого ранку.

Лікарня в мікрорайоні Буловка скидається тепер на імперську канцелярію, бункер Гітлера і штаб-квартиру гестапо всі вкупі. Ударні групи СС, розміщені довкола лікарні, усередині, на даху й у підвалі будівлі, готові чинити опір радянській бронетанковій дивізії. Чекають хірурга. Франк, колишній власник книгарні в Карлових Варах, курить цигарку за цигаркою, неначе готується стати батьком. Насправді він розмірковує: треба якось повідомити про те, що сталося, Гітлера.

У місті бойова тривога: здається, наче в Празі всіх людей у військовій формі охопило нестримне бажання бігати туди-сюди. Метушня сягає максимуму, а ефективність наближається до нуля. Якби протягом перших двох годин після замаху Габчик і Кубіш захотіли сісти на потяг на Вільсоновому вокзалі (колишньому), щоб покинути місто, то могли б цілком так вчинити, їм ніхто б не завадив.

Габчикові, у якого спочатку було чимало проблем, тепер простіше, ніж його товаришеві: треба лише десь роздобути плащ замість того, що він покинув біля «мерседеса», адже цю подробицю зазначать в описі підозрюваного. Але на тілі в нього немає жодної подряпини, ані помітної, ані непомітної. Добігши до району Жижков, він зупиняється. Тут можна віддихатися й заспокоїтися. Габчик купляє букет фіалок і дзвонить у двері до вчителя Зеленки, члена «Індри», підпільної організації «соколят». Словак дарує квіти пані Зеленковій, позичає в них плащ і йде. А може, він позичає плащ у Сватошів, адже це вони дали йому портфель, який Габчик також кинув на перехресті? Але Сватоші мешкають далі, у середмісті, біля Вацлавського майдану... Тут свідчення не зовсім зрозумілі, і я трохи гублюся. У всякому разі, потім Габчик з'являється вдома в родини Фафеків, де на нього чекає гаряча ванна і де він зустрічається зі своєю юною нареченою Лібеною. Що вони робили, про що говорили, я не знаю. Однак відомо, що Лібена була в курсі всього, а отже, мала бути дуже щасливою знову побачити свого коханого живим.

Кубіш змиває кров з обличчя, пані Новак змашує йому рани йодом, сусідка – добра душа – приносить чисту сорочку свого чоловіка, білу в сині смужки. Довершує перевдягання уніформа залізничника, яка належить панові Новаку. Опухле обличчя хлопця в такому вбранні не надто привертатиме увагу, адже всім добре відомо,

що робітники частіше зазнають пошкоджень, ніж пани в костюмах. Залишається одна проблема: треба забрати велосипед, залишений біля взуттєвої крамниці. Це зовсім близько від повороту, поліція скоро його знайде. На щастя, прибігає – мабуть, зі школи – молодша донька Новаків, Індржишка, весела й зголодніла, адже в Чехословаччині обідають доволі рано. Мати дає їй завдання: «Поки я приготую тобі перекусити, збігай до взуттєвої крамниці “Батя”. Там один мій знайомий залишив велосипед. Забери його й приведи до нас на подвір’я. А якщо хтось тебе питатиме, чий це велосипед, не кажи нічого. Його власник потрапив у халепу, і зайві розмови можуть йому нашкодити...» Дівчинка вибігає, а мати кричить їй услід: «І навіть не думай сідати на нього, ти не вмієш їздити! І будь обережна, там багато машин!..»

Чверть години по тому Індржишка повертається з велосипедом. Якась пані справді розпитувала її, але дівчинка, як мама їй наказала, нічого не відповіла. Завдання виконано. Кубіш може йти зі спокійним серцем. Хоча це лише такий вислів. Хлопець спокійний настільки, наскільки спокійним може бути той, хто знає, що найближчими годинами, ба навіть хвилинами стане одним із двох найбільш розшукуваних людей у Райху.

Вальчик, міра причетності якого до замаху поки що точно не визначена, нині, либонь, у менш скрутному становищі. Однак блукати піднятою за бойовою тривоною Прагою, кульгаючи, із есесівською кулею в нозі, і водночас безтурботно дивитися в найближче майбутнє вочевидь неможливо. Вальчик іде шукати прихистку до колеги й товариша Алоїза Моравця. Цей чоловік також працює на залізниці, також бере участь в Опорі, також допомагає десантникам із Англії, також одружений з жінкою, щиро відданою людям, які чинять спротив загарбникам. Це вона відчиняє блідому як смерть Вальчикові, вона добре його знає, адже хлопчина часто до них навідувався і, переховуючись, іноді мешкав у них, але жінці не відоме його справжнє ім’я, вона кличе його Міреком. Оскільки все місто вже клекотить чутками, вона відразу ж запитує: «Міреку, ви чули? Вчинено замах на Гайдріха». Вальчик підводить голову: «Він мертвий?» Чує відповідь, що «поки ні», і знову опускає погляд. Але жінка не може стриматися, щоб не спитати, бо запитання вертиться в неї на язиці: «Ви причетні до цього замаху?» Вальчик силувано всміхається: «Що ви, пані! Я занадто

м'якосердий для такого». Однак жінка вже мала нагоду розібратися, що за людина її співрозмовник, і тому розуміє, що той збрехав. Утім, бреше Вальчик суто машинально, навіть не сподіваючись, що йому повірять. Жінка, яка не відразу помічає, що гість накульгує, запитує, чи йому нічого не потрібно. «Дуже-дуже міцної кави, коли ваша ласка». Ще Вальчик просить, якщо можна, походити містом і послухати, що говорять на вулицях. Потім він, як і Габчик, приймає ванну, пояснюючи, що йому дуже болять ноги. Мабуть, думають собі господарі, Міреку доводиться багато ходити пішки. Лише наступного ранку, помітивши плями крові на простирадлах, вони розуміють, що їхнього гостя поранено.

Близько полудня до лікарні приїжджає хірург, і операція відразу ж починається.

Чверть на першу Франк, проковтнувши клубок, що став йому поперек горла, телефонує Гітлерові. Як і передбачалося, фюрер аж ніяк не задоволений такою новиною. Найбільше він лютує, коли дізнається, що Гайдріх роз'їжджав містом без охорони на неброньованій машині з відкинутим верхом. Крики на тому кінці дроту змінюються завиванням. Лемент Гітлера поділяється на дві частини: з одного боку, фюрер обіцяє, що чехи – ця згряя скажених собак – дорого заплатять за своє нахабство, а з іншого – побивається, як же це Гайдріх, його найкращий працівник, людина такої величини, такий важливий елемент для функціонування всього Райху, саме так, усього Райху, міг виявитися таким телепнем і допустити таке злочинне недбальство, авжеж, злочинне! Щодо подальших заходів, то все просто. Потрібно негайно:

- 1) розстріляти десять тисяч чехів;
- 2) пообіцяти мільйон райхсмарок тому, хто допоможе впіймати злочинців.

Гітлер завжди був небайдужий до чисел – що кругліше число, то краще.

Після обіду Габчик разом із Лібеною (адже до пари завжди менше підозр, ніж до самотнього чоловіка) ідуть купляти тирольського капелюха, щоб за допомогою цього невеличкого зеленого головного убору з фазанячим пером перетворити Йозефа на німця. Їхнє маскуванню неочікувано перевершує будь-які сподівання. До Габчика з

проханням прикурити звертається есесівець у формі. Габчик церемонно дістає запальничку й розпалює німцеві цигарку.

Я теж закурюю. Я відчуваю себе трохи графоманом-неврастеніком, що тиняється Прагою. Мабуть, час перепочити.

Але нема часу на перепочинок. Треба якось перебути цю середу.

Розслідування доручають комісарові Паннвіцу, тому самому чоловікові в чорному плащі, який на мить забігав до лікарні, куди його відправило за новинами гестапо. Докази, знайдені на місці злочину, – пістолет-кулемет «стен», портфель із внутрішніми елементами протитанкової гранати англійського виробництва – не лишають жодних сумнів: до замаху причетний Лондон. Паннвіц доповідає Франку, той знову телефонує Гітлеру. Удару завдало не чеське підпілля. Франк відраджує вдаватися до масових репресій, адже це могло би справити враження, ніби серед місцевого населення існує потужний опір. А якщо показово покарати лише диверсантів разом зі спільниками та їхніми сім'ями, то подія матиме масштаб індивідуальної акції, організованої з-за кордону. Ідеться насамперед про те, щоб запобігти невігідному для громадської думки враженню, начебто замах на Гайдріха є виявом загальнонаціонального бунту. Дивно, але доводи на користь стриманості більш-менш переконують Гітлера. Масові репресії на якийсь час відтерміновано. Однак, поклавши слухавку, Гітлер напускається з лайкою на Гімmlера. Як це так? То чехам не подобається Гайдріх? Гаразд, тоді треба знайти їм когось гіршого! Тут, очевидно, западає мовчанка, бо знайти гіршого за Гайдріха не так просто і на роздуми потрібен час.

Гітлер і Гімmlер починають крутити мізками. Є, певна річ, кілька високопоставлених есесівських офіцерів, які цілком згодилися б, щоб організувати бійню, однак усі вони на Східному фронті, де тепер, навесні 1942 року, їм теж не бракує роботи. Урешті-решт вибір зупиняється на Курті Далюге, який дуже доречно перебуває саме в Празі, поїхав туди на лікування. За іронією долі Далюге, начальник поліції порядку, який нещодавно дістав звання оберстгрупенфюрера СС, – прямий конкурент Гайдріха, хоча й далеко не такий здібний, як той. Протектор його завжди називав не інакше, як «йолопом». Якщо Гайдріх очуняє, то вкрай образиться. Ну, нехай одужає, а там треба буде поміркувати, на який вищий пост його призначити.

Гайдріх саме очуноє. Операція пройшла добре. Німець-хірург налаштований доволі оптимістично. Щоправда, довелося видалити селезінку, але жодних ускладнень начебто не повинно бути. Дивує хірургів тільки одне: що це за жмутки волосся, яке вони познаходили скрізь? Лікарі не відразу розуміють, що кінською волосінню набито шкіряне сидіння «мерседеса», яке розпороло під час вибуху. На рентенограмі не було зрозуміло, чи потрапили маленькі шматочки металу до життєво важливих органів. Однак уламків там не виявлено, і світила німецько-празької медичної науки можуть відітхнути з полегшенням. Ліна, якій повідомили про те, що сталося, лише о третій годині дня, поруч із чоловіком. Ще причмелений після наркозу, ледве ворущачи губами, Гайдріх звертається до своєї дружини: «Потурбуйся про наших дітей». Здається, цієї миті він не надто впевнений у своєму майбутньому.

Тітонька Моравець не тямить себе від радості. Вона вривається до квартири консьержа й кричить: «Ви чули, що сталося з Гайдріхом?» Авжеж, усі вже чули, по радіо. Тепер лише про це й мови. Однак також повідомляють серійний номер другого велосипеда, залишеного на місці замаху. Тітоньчиного велосипеда. Десантники забули затерти цифри. Радість пані Моравець миттю зникає, тітонька полотніє й гірко докоряє хлопцям за таке недбальство. І, попри це, вона готова прийти їм на допомогу. Ця жіночка вочевидь людина дії, а тепер не час нарікати. Вона не знає, де переховуються десантники, але мусить їх знайти. І, не думаючи про втому, тітонька Моравець біжить їх шукати.

По всьому місту розклеєно червоні оголошення двома мовами, як то завжди робиться, коли треба щось повідомити місцевому населенню. Цей плакат безперечно стане головним експонатом майбутньої музейної виставки. Ось що на ньому написано:

1. 27 ТРАВНЯ 1942 РОКУ У ПРАЗІ НА
ТИМЧАСОВОГО ВИКОНАВЦЯ ОBOB'ЯЗКІВ
РАЙХСПРОТЕКТОРА ОБЕРГРУПЕНФЮРЕРА СС
ГАЙДРІХА ВЧИНЕНО ЗАМАХ.

За затримання винних у цьому злочині призначено винагороду – десять мільйонів крон. Усі, хто приховує

злочинців, надає їм допомогу або має відомості про їхнє місце перебування, будуть розстріляні разом із родиною.

2. У Празі з моменту повідомлення цього наказу по радіо оголошується надзвичайний стан. Запроваджуються такі заходи:

1) усім без винятку цивільним особам забороняється виходити на вулицю з 21.00 27 травня до 06.00 28 травня;

2) протягом цього часу зачиняються готелі, ресторани, кінотеатри, театри, усі розважальні заклади. Також зупиняється весь громадський транспорт;

3) кожного, хто всупереч забороні з'явиться на вулиці, буде розстріляно, якщо він не зупиниться на першу вимогу;

4) про подальші заходи за потреби буде оголошено по радіо.

О 16.30 цей наказ уперше прочитано по німецькому радію. Починаючи з 17.00 чеське радіо передає його щопівгодини, з 19.40 – кожні десять хвилин, а з 20.20 до 21.00 – кожні п'ять. Мабуть, ті жителі тогочасної Праги, які живі ще сьогодні, могли б переповісти слово в слово це оголошення. Починаючи з 21.30 надзвичайний стан запроваджується в усьому Протектораті. Тим часом Гіммлер телефонує Франкові, щоб переказати нові вказівки Гітлера: негайно стратити сто найзначніших заручників, ув'язнених задля використання в різноманітних цілях за час перебування Гайдріха на посаді, тобто із жовтня минулого року.

У лікарні спустошують усі шафки, де міг бути морфій, щоб полегшити страждання важкопораненого.

Коли настає вечір, починається божевільна облава. До міста входять чотири з половиною тисячі солдатів СС, СД, механізований корпус (НСМК), гестапо, крипо та інших поліційних підрозділів, а крім них іще три батальйони вермахту. Разом із чеською поліцією це понад двадцять тисяч учасників операції. Усі шляхи до міста перекрито, усі головні магістралі заблоковано, вулиці перегороджено, у будинках обшуки – у всіх перевіряють документи. Я бачу, як скрізь зупиняються вантажівки з відкритими кузовами, із кузовів вистрибують озброєні люди, організованими групами перебігають від

будинку до будинку, я бачу, як вони зі стукотом чобіт і брязкотом сталі заповнюють сходові прогони, грюкають у двері, вигукують накази німецькою, підіймають пражан із ліжка, перевертають квартири, грубо поводяться з господарями, горлають на них. Особливо есесівці, вони, здається, зовсім втратили контроль над собою, гасають вулицями, наче скажені, і стріляють по освітлених вікнах чи навіть просто відчинених, кожної хвилини чекаючи, що самі стануть ціллю для снайперів, які зачаїлися в будинках. Прага тепер – це не просто місто, де оголошено надзвичайний стан. Здається, тут ідуть воєнні дії. Поліційна операція, що проводиться таким ось чином, занурює місто в небачений хаос. За ніч було обшукано тридцять шість тисяч квартир, і, з огляду на задіяні ресурси, результати просто мізерні. Арештовано п'ятсот сорок одну особу, серед яких троє чи четверо – волоцюги, одна повія, один неповнолітній правопорушник і – все ж таки – керівник комуністичного підпілля, який, утім, не має нічого спільного з операцією «Антропоїд». Чотирьохсот тридцятьох затриманих відпускають відразу. Жодного сліду диверсантів-підпільників не знаходять. Ба гірше: немає жодної зачіпки. Для Габчика, Кубіша, Вальчика та їхніх друзів нічка була ще та. Цікаво, чи хтось із них спромігся заснути. Якщо так, це мене неабияк здивувало б. Щодо мене, то я сплю препогано.

На третьому поверсі лікарні, звідки виселили всіх пацієнтів, Гайдріх лежить на ліжку, ослаблий, очмарілий від ліків, змучений від болю, що простромлює все його тіло, однак притомний. Двері відчиняються. Охоронець пропускає до палати Ліну. Гайдріх силкується всміхнутися дружині, він радий, що вона тут. Ліна також відчуває полегшення, побачивши свого чоловіка, нехай прикутого до ліжка, нехай страшенно блілого, але живого. Учора, коли вона побачила його відразу після операції, непритомного й білого як крейда, їй здалося, що він мертвий, а коли Райнгард прокинувся, стан його був не набагато кращий. Вона не повірила лікарям, які її заспокоювали й

обіцяли, що все буде добре. Учорашня ніч була для Ліни не легшою, ніж для десантників.

Уранці вона приносить чоловікові в термосі гарячого супу. Учора жертва замаху, сьогодні він уже видужує. Білява Бестія має міцну шкуру. Він виборсається, як завжди.

224

Пані Моравець приходить за Вальчиком. Добрий залізничник, у якого ночував десантник, не хоче відпускати його просто так. Він дає Вальчикові книжку «Тридцять років журналістики» Генрі Вікгема Стіда, яку можна читати в трамваї, щоб таким чином затуляти обличчя. Вальчик дякує і йде. Опісля жінка залізничника прибирає кімнату, у якій він ночував, і, застеляючи ліжко, помічає на простирадлах плями крові. Я не знаю, наскільки тяжкою була Вальчикова рана, але мені точно відомо, що всіх лікарів у Протектораті зобов'язали повідомляти в поліцію про кожне вогнепальне поранення. Під загрозою смерті.

225

За темними мурами Печекового палацу відбувається термінова нарада. Комісар Паннвіц підсумовує: зважаючи на докази, зібрані на місці злочину, можна зробити перші висновки: ідеться про замах, спланований у Лондоні та виконаний двома диверсантами, скинутими на парашутах. Такої самої думки і Франк. Однак Далюге, учора призначений тимчасовим виконавцем обов'язків райхспротектора, навпаки побоюється, що замах може бути сигналом до всенародного повстання. Як попереджувальний захід він наказує розстрілювати чехів, не шкодуючи патронів, і мобілізувати весь особовий склад регіональної поліції, щоб посилити поліцію міську. Франк аж зеленіє від злості. Усе вказує на те, що тут доклав руку Бенеш, а якщо навіть і ні, то це не має жодного значення! Із погляду політики байдуже, причетний до замаху внутрішній чеський Опір чи ні:

– У світі не повинно скластися враження, що тут ідеться про національне повстання! Ми маємо називати це індивідуальною акцією.

До того ж масові арешти і страти можуть зашкодити виробництву.

– Чи мені треба нагадувати вам, гер оберстгрупенфюрер, про важливість чеської промисловості для воєнних потреб Німеччини? – (Чому я вигадав цю фразу? Либонь, тому що Франк насправді її промовив.)

Візир гадав, що настала його пора. Натомість йому накидають Далюге, який не має жодного досвіду в державних справах, не знає становища в Протектораті й навряд чи відшукає Прагу на карті світу. Франк не від того, щоб продемонструвати силу: йому не важко почати терор на вулицях міста, і це йому добре відомо. Але він добре засвоїв уроки політичної науки від свого попереднього начальника: батіг без пряника застосовувати не можна. Учорашня істерична нічна облава прекрасно показала марність таких дій. Вправно і з розмахом проведена кампанія, яка мала б на меті спонукати чехів за щедру винагороду доносити відому їм інформацію, виявиться значно ефективнішою.

Франк покидає нараду. Він і так уже втратив багато часу через Далюге. На держсекретаря Протекторату чекає літак, який негайно доставить його до Берліна, на зустріч із Гітлером. Франк сподівається, що політичний геній фюрера стримає його від усім відомої люті. Як видно з учорашньої телефонної розмови, держсекретареві краще бути переконливим, і в літаку він ретельно обмірковує список заходів, які має намір порекомендувати. Щоб не видатися слабаком, він пропонує ввести в місто танки, розгорнути кілька полків, зітнути кілька голів, але – і він наголошує на цьому ще раз – ніяких масових репресій. Натомість Франк радить краще натиснути на Гаху та його міністрів, пригрозивши скасувати автономію й перевести всі чеські установи – абсолютно всі – під німецький контроль. А крім того ще лишається звичний набір заходів залякування, утисків, шантажу та пригноблення, однак поки що застосовувати його слід у формі ультиматуму. Ідеально було б домогтися, щоб чехи самі видали диверсантів.

Паннівці тим часом переймається іншим. Його справа не політика, а розслідування. Він працює з двома надісланими з Берліна спеціалістами, які ніяк не можуть отямитися від побаченого хаосу «катастрофічного масштабу». Перед Далюге вони мовчать, але

Паннвіцу скаржаться, що їм знадобилася охорона, щоб дістатися до готелю цілими й неушкодженими. Висновок детективів щодо поведінки есесівців, цієї зграї скажених собак, безапеляційний: «Геть чисто божевільні. Їм ніколи не вибратися з того хаосу, який вони самі ж і створюють, не кажучи вже про те, щоб знайти злочинців». Діяти треба методичніше. Менш ніж за добу троє слідчих уже мають цілком пристойні результати: завдяки зібраним свідченням їм удається доволі точно відтворити перебіг подій під час замаху й дістати, нехай і дещо туманний (і чому ці бісові свідки ніколи не можуть зійтися в тому, що *бачили на власні очі?*) опис зовнішності двох терористів. Але ниточки, яка привела б до них, у детективів нема. Тож вони шукають. Шукають подалі від вуличної метушні, пильно вивчаючи сторінки гестапівських справ.

І натрапляють на ту стару фотографію, знайдену під час обшуку трупа відважного капітана Моравека, останнього із «трьох королів», керівника підпільної мережі, який два місяці тому, оточений німцями, застрелився на трамвайній колії. На цій світлині вродливе Вальчикове обличчя чомусь якесь одутле, але все ж таки це Вальчик. У слідчих немає жодного доказу, що людина на фото якось пов'язана із замахом. Вони могли б перейти до наступної справи, але вирішують *про всяк випадок* попрацювати зі знімком. Якби розслідування вів комісар Мегре, то сказали б, що річ в інтуїції.

У двері до квартири Моравців дзвонить молода зв'язкова на ім'я Ганка. Її проводять на кухню, і там вона бачить у кріслі Вальчика, якого знає ще з тих часів, коли він працював офіціантом, адже Ганка живе зі своїм чоловіком саме в Пардубіце. Вальчик, як завжди, привітний, він усміхається і просить пробачення за те, що не може встати: мовляв, підвернув ногу.

Ганці доручено передати Вальчиків звіт групі Бартоша, яка залишилася в Пардубіце, щоб можна було за допомогою дорогоцінного передавача «Лібуше» повідомити Лондон про останні події. Вальчик просить дівчину не згадувати про його поранення. Річ у тому, що

керівник «Сілвер А» капітан Бартош досі офіційно лишається його безпосереднім начальником. А Вальчик певною мірою самовільно перевівся із «Сілвер А» до «Антропоїду». Беручи до уваги, як усе обернулося, він не вважає себе зобов'язаним звітувати комусь, окрім своїм двом товаришам, Габчикові й Кубішеві (він сподівається, що вони живі), якщо потрібно буде – особисто Бенешеві й, можливо, Богові (мені казали, що Вальчик був набожний).

Дівчина вирушає на вокзал. Але, перш ніж сісти на потяг, вона зупиняється перед новим червоним оголошенням. Ганка негайно телефонує Моравцям: «Тут дещо цікаве, вам слід це побачити». На оголошенні – фотографія Вальчика й підпис унизу: «100 000 крон винагороди». Далі йде опис зовнішності десантника – не дуже точний. Це, а також не надто подібне фото дає Вальчикові шанс уникнути впізнання. Прізвище, яке зазначено в оголошенні, правильне, однак ім'я і дата народження (насправді він старший на п'ять років) помилкові. А наприкінці дрібними літерами сама сіль усього повідомлення про розшук: «Цілковита анонімність гарантується».

Однак крім цього оголошення є ще дещо, що варто побачити.

Томаш Батя побудував свою імперію ще до війни. Почавши з невеличкої взуттєвої фабрики у місті Злін, він розвинув виробництво до гігантських масштабів, розкинувши мережу своїх крамниць по всьому світу, але насамперед у Чехословаччині. Не бажаючи жити під німецькою окупацією, Батя емігрував до Сполучених Штатів. Однак, навіть за відсутності власника в країні, усі крамниці його відчинені й працюють. На початку величезного Вацлавського майдану стоїть будинок номер шість, де розміщується величезний магазин фірми «Батя». Утім, цього ранку у вітрині замість взуття виставлено зовсім інші речі: велосипед і два шкіряні портфелі, а на вішаку висять плащ і берет – речові докази, знайдені на місці замаху на Гайдріха. Висить також і звернення до свідків. Перехожі, що зупиняються перед вітриною, читають таке:

Обіцяну винагороду розміром у 10 мільйонів крон буде виплачено повністю за вказівки, що посприяють арешту підозрюваних. Ставляться такі питання:

1. Хто може надати інформацію про злочинців?

2. Хто бачив їх на місці злочину?

3. Кому належать, а також у кого зникли згадані речі: жіночий велосипед, пальто, берет і портфель?

Кожного, хто володіє потрібною інформацією і добровільно не повідомить її поліції, буде розстріляно разом із сім'єю за наказом від 27 травня про запровадження надзвичайного стану.

Усі, хто надасть свідчення, можуть бути певні в суворій конфіденційності процедури.

Крім того, усі власники будинків, квартир і готелів тощо у всьому Протектораті зобов'язані, починаючи з 28 травня 1942 року, реєструвати в поліції всіх осіб, які в них проживають і досі не зареєстровані в поліційних відділках. За невиконання цього наказу покарання смертю.

Обергрупенфюрер СС

Голова поліції

при Райхспротекторі Богемії та Моравії

К. Г. Франк

Чеський уряд у вигнанні заявляє, що замах на чудовисько, яке зветься Гайдріхом, є одночасно актом відплати, відмовою змиритися з нацистським ярмом, а також учинком, символічним для всіх поневолених народів Європи. Постріли чеських патріотів – це свідчення солідарності із союзними державами й віри в остаточну перемогу, яка незабаром прогримить по всьому світу. Під кулями німецьких каральних загонів знову гинуть чеські громадяни. Але цей новий напад нацистської люті захлинеться перед незламним опором чеського народу й лише загартує його волю й рішучість.

Чеський уряд у вигнанні закликає населення ховати невідомих героїв і попереджає: на тих, хто зрадить їх, чекає справедлива кара.

229

Полковник Моравець отримує на свою цюрихську поштову скриньку телеграму від агента А-54: «Wunderbar^[71] – Karl». Пауль Тюммель, він же А-54, він же Рене, він же Карл, ніколи не зустрічався ні з Габчиком, ні з Кубішем і не брав прямої участі в підготовці замаху. Але одним простим словом він передав відгомін тої неймовірної радості, яка охопила борців із нацизмом по всьому світу, коли вони почули цю новину.

230

До квартири консьєржа дзвонять. Це Ата, молодший син Моравців, він прийшов по Вальчика. Консьєрж не хоче відпускати гостя. Той може жити в мансарді на шостому поверсі, там його ніхто не шукатиме... Вальчикові дуже подобаються пиріжки, які пече дружина консьєржа: як мамині, каже він. Тут десантник грає з господарями в карти й слухає радіо Бі-бі-сі. Першого вечора йому довелося сховатися в підвалі, тому що до будинку зайшов гестапівець, але загалом Вальчик почуввається в цих людей у безпеці. «Тоді чому б не лишитися тут?» – наполягає консьєрж. Вальчик пояснює, що дістав наказ і як солдат мусить йому підкоритися й приєднатися до своїх товаришів. Консьєржеві немає чого хвилюватися, їм підшукали надійну криївку. Десантник вдягає пальто, чіпляє на ніс темні окуляри і йде за Атою, який має привести його до нового сховку. Вальчик забуває в консьєржа книжку, яку подарував підпільникові його попередній переховувач. На внутрішньому боці обкладинки книжки написано ім'я її власника. Він завдячуватиме своїм життям забудькуватості Вальчика.

Капітулянство й запобігливість – ось два джерела, що живлять мистецтво зради, у якому старий президент Гаха, такий самий недоумок, як і його французький колега Петен, вочевидь досягнув неабиякої майстерності. Щоб засвідчити свою вірнопідданість, він від імені маріонеткового уряду, який очолює, вирішує подвоїти винагороду за злочинців. Тепер голови Габчика й Кубіша оцінюються в десять мільйонів крон *кожна*.

Двоє людей, що наближаються до дверей церкви, ідуть туди не для того, щоб відвідати службу. Православна церква Святих Кирила й Мефодія, що колись була католицьким храмом святого Карло Борromeo, – це масивна будівля в середмісті Праги на вулиці Ресловій, що схилом спускається від Карлового майдану аж до берега Влтави. Учителя Зеленку, відомого також на псевдо Дядечко Гайський, зустрічає православний священник отець Володимир Петржек. Зеленка привів йому свого друга. Сьомого. Це Габчик. Його підводять до люка, і словак спускається драбиною до церковної крипти. Там, де колись у кам'яних комірках спочивали рештки померлих, Габчик знову бачить своїх друзів Кубіша й Вальчика, а також лейтенанта Опалку і ще трьох десантників: Бубліка, Шварца й Грубого. Зеленка приводив їх сюди одного за одним, тому що гестапо не припиняє обшукувати квартири по всьому місту, але ще не додумалося нищпорити в церквах. Залишився один-єдиний десантник, про якого нічого не відомо. Карела Чурду так і не знайшли, ніхто не знає, де він, переховується чи арештований, не знають навіть, чи він досі живий.

Поява Габчика збурює всіх мешканців крипти. Друзі бурхливо радіють і кидаються його обіймати. Словак насилу впізнає Вальчика, що пофарбувався на брюнета й надбав тоненькі темні вусики, і Кубіша із синцем під набряклим оком і ще не загоєними ранами на обличчі. Габчика самого переповнюють емоції, він то плаче, то заливається сміхом. Він вочевидь неймовірно щасливий бачити своїх друзів цілими

й майже неушкодженими. Але він страшенно засмучений тим, як усе обернулося. Ледве товариші випускають його з обіймів, як Габчик заводить гірку літанію, до якої його побратимам ще належить звикнути: то нарікаючи, то прохаючи вибачення, він проклинає той сучий «стен», який відмовив саме тоді, коли словак уже тримав Гайдріха на мушці.

– Це я в усьому винен, – каже Габчик. – Він був просто переді мною, він був уже покійником. А потім той блядський «стен»... це ж треба таке лайно! Але ти ж поранив його, правда, Яне? Тяжко він поранений? Як ти гадаєш? Ох, хлопці, якби ви знали, як мені гидко на душі. Усе через мене. Треба було кінчати його кольтом. Усі стріляли, я побіг, а той здоровило за мною...

Габчик не може собі пробачити, і його друзям ніяк не вдається його заспокоїти.

– Усе не так погано, Йозефе! Ви зробили чимало, хіба ти не розумієш? Ви його поранили! Празького Ката!

Гайдріх поранений, то правда, Габчик сам бачив, як він упав на землю, але подекують, що він помалу видужує в лікарні. Через місяць, а може, і швидше, він знову візьметься до старого, це точно. Такі тварюки, як Гайдріх, живучі. В усякому разі, нацистам завжди неймовірно щастить, завжди їм удається уникнути смерті під час замахів. (Тут мені пригадується, як Гітлер 1939 року мав виголошувати у відомій мюнхенській пивниці щорічну промову, яка зазвичай тривала від восьмої до десятої вечора, але того разу, щоб не спізнитися на потяг, фюрер закінчив раніше й пішов о 21.07, а бомба вибухнула о 21.30 і вбила вісьмох людей.)

«Операція “Антропоїд” ганебно провалилася», – ось що думає Габчик, і все це його провина. Яну немає за що дорікнути. Він кинув гранату, нехай і не влучив у машину, але саме йому вдалося поранити Гайдріха. Їм пощастило, що Ян опинився там. Авжеж, вони не виконали своєї місії, але завдяки йому все-таки бодай зачепили свою ціль. Тепер усі знають, що Прага – це не Берлін, і німцям не вільно тут поводитися як у себе вдома. Але метою операції не було налякати німців. Зрештою, можливо, мета була занадто амбіційна: ще ніхто ніколи не вбивав такого високопоставленого нациста.

– Та ні ж бо, що це я мелю! Якби не той клятий «стен», ця сволота вже була б на тому світі... Ех, «стен», «стен»!.. Справжнє лайно, ось

що я вам скажу.

233

Стан Гайдріха ні з того ні з сього різко погіршується. Протектора палить гарячка. Провідати його забіг Гімmlер. Довге Гайдріхове тіло безсило виструнчилося під тонким білим простирадлом, вологим під поту. Чоловіки філософствують, говорять про життя і смерть. Гайдріх цитує фразу з опери свого батька: «Увесь світ – це катеринка, корбу якої крутить Господь, а нам лишається тільки танцювати під її музику».

Гімmlер розпитує лікарів. Їм здавалося, що пацієнт одужує, усе йшло за планом, аж раптом – сильне зараження крові. Можливо, бомба була з отрутою, а може, річ у тій волосіні, якою було набито сидіння «мерседеса» і яка потрапила в селезінку. Гіпотез багато, і складно сказати, яка з них правильна. Але якщо, як вважають лікарі, почалася септицемія^[72], то інфекція пошириться дуже стрімко і смерть настане протягом двох діб. Щоб урятувати Гайдріха, потрібні ліки, яких не відшукати на всій величезній території Райху, – пеніцилін. А Велика Британія їм його точно не надішле.

234

Третього червня радіопередавач «Лібуше» отримує повідомлення з подякою групі «Антропоїд»: «Від президента. Я дуже радий, що вам удалося дістатися до цілі. Щиро вам дякую і вітаю вашу рішучість, вашу і ваших друзів. Це доводить мені, що наша нація – єдине ціле. Я запевняю вас, що це дасть свої плоди. Події в Празі справляють величезний вплив на тих, хто тут, і мають велике значення для визнання опору чеського народу агресорові».

Але Бенеш не знає, що все найкраще – попереду. І найгірше теж.

Анна Марущакова, юна й вродлива працівниця заводу, не вийшла сьогодні на роботу, пояснивши це тим, що хвора. Коли по обіді приносять пошту, директор заводу без будь-яких церемоній розпечатує і читає адресованого їй листа. Листа написано чоловіком. Ось що в ньому сказано:

Дорога Аню!

Вибач, що пишу тобі з таким запізненням, але сподіваюся, ти зрозумієш. Ти ж бо знаєш, як багато в мене клопоту. Усе, що я хотів зробити, я зробив. Того фатального дня я спав у Чабарні. У мене все гаразд, цього тижня збираюся приїхати, щоб зустрітися з тобою, але потім ми з тобою більше ніколи не побачимося.

Мілан

Директор заводу – прихильник нацистів, а може, й ні, може, він просто з тих людей із ницою душею, які трапляються скрізь, але особливо виявляють себе в окупованих країнах. Він вирішує, що лист підозріливий, і передає його кому треба. Розслідування замаху тупцює на місці, і в гестапо хапаються за будь-яку соломинку. Справу вивчають зі щонайбільшою ретельністю (адже арештовано вже понад три тисячі людей, а досі немає нічого суттєвого) і дуже скоро виявляють, що тут ідеться про любовну інтрижку: автор листа – одружений чоловік, який, очевидно, прагне покласти край позашлюбному зв'язку. Подобиці історії не надто зрозумілі, хоча деякі фрази в листі справді можуть читатися неоднозначно. Можливо, цей молодий чоловік недомовками вдає, начебто пов'язаний з Опором, щоб справити враження на свою коханку, а може, просто створює атмосферу таємничості, щоб порвати з дівчиною без потреби виправдовуватися. У кожному разі з Габчиком, Кубішем та їхніми товаришами цього чоловіка ні прямо, ні непрямо нічого не пов'язує. Вони ніколи не згадували про нього, як і він про них. Але гестапівці

так прагнуть натрапити бодай на якийсь слід, що вирішують понишпорити тут. І слід приводить їх до Лідіце.

Лідіце – мирне мальовниче селище, звідки родом двоє чехів, завербованих до Королівських повітряних сил Великої Британії. Оце й усе, що відкопали німці. Навіть для них самих очевидно, що цей шлях хибний. Однак у логіці нацистів є щось незбагненне. А може, навпаки, усе дуже просто: вони тупотять ногами, їм потрібна кров.

Я довго розглядаю світлину Анни. Бідолашна дівчина неначе позує для портрета в стилі Аркур^[73], хоча йдеться лише про фото для трудової книжки. Що довше я дивлюся, то вродливішою мені здається Анна. Вона трохи подібна до Наташі: високе чоло, виразно окреслені губи, той самий вираз лагідності й любові в очах, злегка затьмарених, либонь, передчуттям несправдженого щастя.

236

– Панове, будь ласка...

Франк і Далюге схоплюються. У коридорі мертва тиша, і вони вже бозна-скільки часу тиняються тут без діла. Затамувавши дихання, вони входять до лікарняної палати. Тут тиша ще гнітючіша. Ліна також у палаті, бліда й нерухома. Франк і Далюге навшпиньках наближаються до ліжка, наче бояться розбудити хижака чи змію. Та обличчя Гайдріха незворушне. У лікарняному журналі записано час, коли настала смерть: 4.30, і її причина: зараження крові внаслідок поранення.

237

«Оскільки це сприятлива нагода не тільки для грабіжників, але й для вбивць, такі героїчні вчинки, як їзда в неброньованому автомобілі з відкидними верхом або пересування вулицями міста без охорони, – це просто дурість, яка анітрохи не йде на користь державі. Коли така незамінна людина, як Гайдріх, марно наражає своє життя на небезпеку, то це вияв крайнього ідіотизму! Чиновники такого значення, як

Гайдріх, мають усвідомлювати, що вони завжди будуть ціллю і що багато хто чекає найменшої нагоди, щоб їх убити».

Видовище, на якому присутній Геббельс, йому доведеться спостерігати дедалі частіше, аж до 2 травня 1945 року: намагаючись опанувати свій гнів, Гітлер говорить повчальним тоном, неначе прагне дати науку всьому світу, однак йому це не вдається. Гімmlер мовчки киває. Він не звик заперечувати своєму фюрерові, до того ж його не менше трусить від люті як на чехів, так і на Гайдріха. Звісно, Гімmlер побоювався амбіцій свого головного помічника. Однак без нього, цієї безжальної машини терору й смерті, райхсфюрер СС почувається значно вразливішим. Зі смертю Гайдріха він втратив не тільки потенційного суперника, а насамперед головний козир у своїй грі. Гайдріх був його трєфовим валетом. А всім відомо: коли Ланселот покинув королівство Логрію, це стало початком кінця.

Гайдріх утретє врочисто проїжджає вулицями міста до Градчан, але цього разу – у труні. Сцена неначе з вагнерівської опери. Труну, накриту велетенським прапором СС, покладено на гарматний віз. Траурна процесія вирушає від лікарні. Нескінченна вервечка машин на напівгусенічній ході повільно повзе крізь ніч. На машинах озброєні есесівці смолоскипами освітлюють шлях. Обабіч дороги, аж до самого замку, стоять наввипинки солдати, які скидають руку в нацистському вітанні, коли кортеж проходить повз них. Цивільному населенню заборонено бути присутніми на церемонії, та й, правду кажучи, ніхто з пражан особливо не прагне витикатися на вулицю. Франк, Далюге, Беме, Небе, у касках і військових одностроях, крокують за труною в почесній варті. Гайдріх, виїхавши з дому о десятій годині ранку 27 травня, нарешті прибуває до місця призначення. Востаннє він минає по-мистецьки ковані ворітниць, востаннє проїжджає повз статую з кинджалом і востаннє опиняється всередині замку богемських королів.

Мені б дуже хотілося бути разом із десантниками у крипті, почути, про що вони говорять, і переказати це, описати, як у холоді й вогкості протікає їхнє щоденне життя, розповісти, що вони їдять, що читають, які з вуличних чуток доходять до них туди, що вони роблять зі своїми подружками, коли ті навідують їх, які їхні плани, сумніви, сподівання, чого вони бояться, про що думають, про що мріють. Однак це неможливо, бо мені майже нічого не відомо про їхнє життя в крипті. Я не знаю навіть їхньої реакції на звістку про смерть Гайдріха, хоча цей момент мав би стати найсильнішим у моїй книжці. Я знаю лише, що десантникам було холодно в крипті, і, коли вечоріло, вони виносили свої матраци на хори – відкриту галерею угорі, – де було трохи тепліше. Не густо. Утім, іще мені відомо, що Вальчика лихоманило (мабуть, через поранення) і що Кубіш був одним із тих, хто спав радше на хорах, ніж у крипті. Одного разу принаймні він точно спробував.

Натомість я маю купу матеріалу про те, який врочистий похорон організували Гайдріхові – починаючи від тої миті, як кортеж покинув Празький замок, і аж до церемонії в Берліні, куди труну перевезли потягом. Десятки світлин, десятки сторінок із промовами, виголошеними на пошану великої людини. Але все марно, тому що мені на це начхати. Я не збираюся наводити тут ані надгробне слово Далюге (хоча це й доволі цікаво, адже Далюге з Гайдріхом ненавиділи один одного), ні нескінченного виступу Гімmlера, у якому той вихваляв свого підлеглого. Краще візьму приклад із Гітлера, який вирішив цього разу багато не говорити: «Я скажу лише кілька слів, щоб віддати належне покійному. Це був один із найкращих націонал-соціалістів, один із найпалкіших захисників ідеї Німецької імперії й один із найзатятіших ворогів усіх противників Райху. Він помер мученицькою смертю, захищаючи й зберігаючи Райх. Як голова партії та фюрер Німецької імперії, я нагороджую тебе, мій дорогий друже Гайдріху, найвищою відзнакою, яка тільки в мене є: Німецьким орденом».

Мій твір, як і звичайний роман, має прогалини, але у звичайному романі письменник вирішує, чи буде в нього прогалина і якщо буде, то де. У мене такого права, однак, нема, адже я в полоні у свого сумління. Я побіжно переглядаю фотографії похоронного кортежу, що просувається Карловим мостом, суне вгору Вацлавським майданом,

минає Національний музей. Я бачу прекрасні кам'яні статуї обабіч мосту, що похилилися перед свастиками, і відчуваю невиразну огиду. Я волів би покласти матрац на церковних хорах, якби там знайшлося для мене місце.

Вечоріє, і все заспокоюється після денної метушні. Чоловіки вже повернулися з роботи, із вікон, світло в яких потроху гасне, ще долинають принадні запахи вечері, до яких, утім, домішується різкуватий душок капусти. На Лідіце спадає ніч. Мешканці селища рано лягають спати, адже завтра, як завжди, треба прокинутися вдосвіта, щоб іти на роботу до шахти чи на завод. Шахтарі й металурги вже сплять, коли розлягається віддалений гуркіт двигунів. Поволі шум наближається. Один за одним до мовчазного селища в'їжджають криті вантажівки. Двигуни затихають, на зміну їхньому гулу приходить суцільний стукіт підборів. Стукіт заповнює вулиці, наче вода, що прорвалася в порожній канал. Чорні тіні розбігаються по всьому селищу. Відтак, коли постаті збираються в компактні групи і кожен опиняється на своїй позиції, стукіт припиняється. Людський голос розтинає ніч. Це сигнал німецькою. Після цього все починається.

Розбуркані мешканці Лідіце не розуміють, що відбувається. Або дуже добре розуміють. Їх висмикують із ліжок, ударами прикладів виганяють із будинків і збирають на сільському майдані перед церквою. Близько п'яти сотень чоловіків, жінок і дітей, сьак-так поспіхом одягнутих, стоять, розгублені й налякані, а довкола них люди у формі шуцполіції^[74]. Мешканці Лідіце не знають, що підрозділ, який оточив їх, прибув спеціально з Галле-на-Заале, рідного міста Гайдріха. Однак вони вже розуміють, що завтра ніхто з них на роботу не піде. Згодом німці беруться сортувати людей (невдовзі це стане їхньою улюбленою справою). Жінок і дітей замикають у школі. Чоловіків відводять на ферму й заганяють до підвалу. Починається нескінченне очікування, тяжка тривога гризе людям серце. Замкнуті в школі діти плачуть. У селищі скаженіють німці. Вони грабують і спустошують усі дев'яносто шість житлових будинків, не минаючи жодної з

громадських споруд, зокрема й церкви. Книги й картини – речі, які поліціанти вважають непотребом, – викидають із вікон, складають на майдані на купу й підпалюють. Решту – радіоприймачі, велосипеди, кравецькі машинки – забирають собі... Це триває кілька годин, а коли закінчується – Лідіце перетворюються на руйновище.

О п'ятій годині ранку мешканців знову виводять. Перед очима людей постає сплюндроване селище й поліціанти, які ще бігають з криками по вулицях і хапають усе, що можуть. Жінок і дітей заганяють у вантажівки, що вирушають у напрямку сусіднього міста Кладно. Для жінок воно стане етапним пунктом на шляху до концтабору Равенсбрюк. Дітей розлучать із матерями й потрують газом у таборі смерті в Хелмно, окрім тих небагатьох, яких визнають придатними до онімечення й віддадуть на виховання до німецьких родин. Чоловіків збирають біля стіни, до якої приставлено матраци. Наймолодшому з в'язнів – п'ятнадцять років, найстаршому – вісімдесят чотири. Німці відбирають п'ятьох, ставлять їх до стіни й розстрілюють. Потім наступних п'ятьох і так далі. Матраци потрібні, щоб кулі не рикошетили. І все ж поліціанти мають у таких справах значно менше досвіду, ніж есесівці з айнзацгруп. Поки відтягнуть трупи, поки поміняють розстрільну групу – із такими затримками це ніколи не скінчиться, минають години, протягом яких кожен чекає на свою чергу. Щоб було швидше, вирішують розстрілювати по десять чоловік. Голова селища, який змушений називати ім'я кожного чоловіка перед стратою, потрапляє до останньої десятки. Завдяки йому розстрілу уникають дев'ять чоловіків, немісцеві, які гостювали в друзів і не встигли поїхати до комендантської години або просто лишилися переночувати. Утім, їх однаково стратять у Празі. Коли з нічної зміни повернуться дев'ятнадцять робітників, вони побачать розграбоване селище, порожні домівки без їхніх родин і ще теплі трупи їхніх друзів. А оскільки німці досі в Лідіце, то цих дев'ятнадцятьох також негайно розстріляють. Живими не лишать навіть собак.

Але це ще не кінець. Гітлер хоче зігнати на Лідіце всю свою лють, усе своє прагнення помсти й надати цьому вчинкові символічного значення. Розчарування, викликане неспроможністю Райху знайти й покарати вбивць, спричинює всеохопну істерію, що не знає меж. Наказано стерти Лідіце з лиця землі. Дослівно. Цвинтар осквернено, сади викорчувано, усі будівлі спалено, а землю посипано сіллю для

певності, що тут більше нічого ніколи не виросте. Лідіце перетворюється на велетенське багаття. А на підході вже бульдозери, які їдуть сюди, щоб зрівняти із землею навіть руїни. Не повинно лишитися жодного сліду, навіть місце, де стояло селище, має зникнути з людської пам'яті.

Гітлер прагне показати, чого може коштувати виклик Райхові, і Лідіце править йому за покутну жертву. Однак він припускається величезної помилки. Що фюрер, що всі працівники нацистського державного апарату вже давно втратили відчуття міри, і, навмисно даючи розголос знищенню Лідіце, ніхто не подумав про те, який міжнародний резонанс матиме цей учинок. Досі нацисти хоч і не надто намагалися приховати свої злочини, та все ж не виставляли їх напоказ, що давало змогу тим, хто цього хотів, заплющувати очі на істинну природу гітлерівського режиму. Після Лідіце маску було скинуто, і перед усім світом постало справжнє обличчя нацистської Німеччини. Найближчими днями Гітлер це усвідомить. Цього разу оскаженіє вже не його згряя есесівців, а міжнародна спільнота, думка якої виявилася набагато потужнішою, ніж фюрер досі гадав. У радянських газетах пишуть, що відтепер люди йтимуть у бій із назвою Лідіце на вустах. І газетярі мають рацію. В Англії шахтарі з Бірмінгема збирають пожертвування на майбутню відбудову містечка. Саме вони вигадують лозунг, який облетить увесь світ: «Лідіце житиме!». У Сполучених Штатах, Мексиці, на Кубі, у Венесуелі, Уругваї, Бразилії перейменовують майдани, квартали й навіть села, називаючи їх «Лідіце». Індія та Єгипет офіційно висловлюють свою солідарність. Письменники, композитори, драматурги й кінорежисери віддають шану Лідіце у своїх творах. У газетах, на радіо й телебаченні тільки й мови, що про Лідіце. Міністр військово-морських сил США заявляє у Вашингтоні: «Якщо наступні покоління запитають нас, чому ми воювали в цій війні, ми розповімо їм історію Лідіце». На бомбах, які літаки союзників скидають на німецькі міста, фарбою пишуть назву селища-мученика, а на Східному фронті радянські солдати роблять те саме на баштах танків. Гітлер, чинячи як звичайний психопат, яким він, власне, і є, а не як очільник держави, яким він, на жаль, також є, зазнає нищівної поразки там, де вважав себе майстром: до кінця місяця пропагандистську війну на міжнародному рівні буде безповоротно програно.

Але 10 червня про це ще ніхто не здогадується: ні фюрер, ні насамперед Габчик із Кубішем. Почувши про знищення селища, обидва десантники жахаються і впадають у розпач. Почуття провини гризе їх більше ніж будь-коли. І хай скільки вони переконують себе, що виконали свою місію, що Бестія мертвий, що вони звільнили Чехословаччину й увесь світ від одного з найжахливіших чудовиськ, товаришам здається, ніби вони власноруч убили всіх мешканців Лідіце, а доки вони самі живі, Гітлер не заспокоїться і репресії триватимуть без кінця-краю. Сидячи в крипті, хлопці перебирають у своїх бідолашних головах, що розколюються від нервового напруження, усі варіанти й доходять рішення, яке одне видається їм можливим: здатися. У їхніх запалених мізках виникає божевільний план: вони попросять Емануеля Моравця, цього чеського Лавалю, прийняти їх. Ввійшовши до кабінету, вони покладуть на стіл лист, у якому візьмуть на себе відповідальність за вбивство Гайдріха, потім застрілять Моравця й застріляться самі. Знадобилася вся терплячість, уся приязність, наполегливість і дипломатія лейтенанта Опалки, Вальчика та решти товаришів, які також переховуються в крипті, щоб відрадити Габчика й Кубіша від цього безтямного плану. По-перше, його технічно неможливо виконати. По-друге, німці просто не повірять у правдивість написаного в листі. І нарешті, якщо навіть вдасться реалізувати цей план, терор і масові вбивства, які почалися задовго до смерті Гайдріха, триватимуть і після їхньої загибелі. Нічого не зміниться. Їхня жертва буде марною. Габчик і Кубіш ледве не плачуть від люті й безсилля, але зрештою таки дають себе переконати. І все ж вони не вірять, що смерть Гайдріха прислужилася бодай чомусь.

Можливо, я саме тому й пишу цю книжку, щоб пояснити їм: ви помиляєтеся.

Полеміка про чеський інтернет

Інтернет-сайт, створений для того, щоб зацікавити чеських підлітків історією селища Лідіце, повністю зруйнованого нацистами в червні 1942 року, пропонує

інтерактивну гру, зміст якої полягає в тому, щоб «спалити Лідіце, витративши на це якомога менше часу».

Газета «Ліберасьйон», 6 вересня 2006 року

242

Результати роботи гестапо настільки мізерні, що мимоволі замислишся: а чи взагалі вони шукають убивць Гайдріха. Гестапівцям потрібен цап-відбувайло, на якого можна зіпхнути свою безпорадність, і одного вони, здається, знайшли: чиновника з міністерства праці, який 27 травня ввечері дозволив відправлення потяга із чеськими робітниками до Берліна. А що трьох десантників досі не виявлено, то ця ниточка видається гестапівцям не гіршою за будь-яку іншу. І ось уже «встановлено», що троє вбивць (ба ні, розслідування потроху просувається, якщо вже відомо, що вбивць було троє) були саме на цьому потязі. Слідчі з Печекового палацу можуть навіть повідомити подробиці втечі, часом просто приголомшливі: злочинці протягом усієї дороги ховалися під полицями, а потім скористалися короткою зупинкою в Дрездені, щоб вистрибнути з вагона і зникнути без сліду. Звісно, припущення, що терористи покинули Чехословаччину, щоб шукати сховку в Німеччині, може видатися дещо сміливим, однак гестапівців не так легко збентежити. Але чиновник вирішує не здаватися, він захищається й заскакує їх зненацька: так, він дозволив відправлення потяга, але зробив це на вимогу Берліна, міністерства авіації. Тобто самого Герінга. До того ж цей педантичний чиновник зберіг копію дозволу на відправлення з печаткою празької поліції. Тому, якщо він і припустився помилки, то гестапо має розділити з ним відповідальність. У Печековому палаці вирішують забути про цю версію.

243

Ідея, як вибратися з цієї безвиході, приходить комісарові Паннвіцу, цьому стріляному вовкові, тонкому знавцеві людських душ. Паннвіц міркує так: атмосфера терору, яку німці свідомо створили після 27 травня, контрпродуктивна. Комісар не проти терору, але той має один недолік: він цілковито знеохочує всіх, хто хотів би зі своєї волі прийти з доносом. Від дня замаху минуло два тижні, і тепер уже ніхто не ризикне з'явитися до гестапо і сказати, що має інформацію, але досі вагався, чи розповідати її. Треба пообіцяти амністію – і стримати обіцянку – усім, хто доброхить повідомить щось, що стосується справи, навіть якщо вони самі були причетні.

Франк погоджується з комісаром і оголошує, що всім, хто *протягом п'яти днів* повідомить інформацію, яка допоможе спіймати вбивць, буде даровано амністію. Довше він неспроможний стримувати жадобу крові, якою палають Гітлер і Гімmlер.

Пані Моравець, почувши про це, відразу розуміє, що це означає: німці йдуть ва-банк. Якщо в найближчі п'ять днів хлопців ніхто не видасть, далі донос їм не загрожуватиме і їхні шанси вижити значно зростуть. Справді, щойно спливе термін амністії, ніхто не наважиться піти до гестапо. Надворі 13 червня 1942 року. Цього самого дня до Моравців приходить незнайомиць. Не заставши нікого вдома, він іде до консьєржа й питає, чи пані Моравець не лишила для нього портфель. Цей чоловік – чех, однак пароля «Ян» він не знає. Консьєрж відповідає, що йому нічого не відомо. Незнайомиць іде.

Карел Чурда ледве не сплив на поверхню.

Тітонька Моравець відправила свою родину на кілька днів до села, однак сама не поїхала: у неї надто багато справ у Празі. Вона пере білизну, прасує, купляє все необхідне, бігає по всьому місту. Щоб не привертати уваги, вона бере собі в помічниці дружину консьєржа, адже не потрібно, щоб тітоньку занадто часто бачили з повними сумками. Крім того, ніхто не повинен дізнатися, де переховуються десантники. Жінки домовляються зустрітися на Карловому майдані, і там серед натовпу й квітників дружина консьєржа передає пані

Моравець сумки з продуктами. Відтак тітонька спускається вулицею Ресловою, заходить до церкви й щезає. Іншим разом жінки сідають на один трамвай, але дружина консьєржа виходить на дві-три зупинки раніше, залишаючи сумки, які забирає тітонька. Вона приносить у крипту гарячі, щойно з печі, піріжки, цигарки, спирт для старенького пальника й новини із зовнішнього світу. У підземеллі холодно, усі хлопці трохи застуджені, але настрої покращився. Хоча смерті Гайдріха й недостатньо, щоб забути про Лідіце, але хлопці потихеньку усвідомлюють важливість свого вчинку. Вальчик зустрічає тітоньку в халаті. Він, правда, трохи блідий, натомість тепер має тоненькі вусики, які, їй-богу, надають йому елегантності. Вальчик цікавиться, як там його пес, Бевзь. Із Бевзем усе гаразд, розповідає йому тітонька, консьєрж передав його до родини, яка має великий сад. У Кубіша зійшли набряки з обличчя, і навіть до Габчика потроху повертається його природна веселість. Маленька громадка із семи чоловіків організовує своє життя: вони змайстрували із чиєїсь майки ситечко і дуже хотіли б зварити собі кави. Тітонька обіцяє дістати її. Учитель Зеленка наполегливо працює з іншими підпільниками над планами повернення десантників до Англії, поки що дуже гіпотетичними. Операцію «Антропоїд» вважали самогубством, і тому ніхто й подумати не міг, що таке питання постане. Насамперед треба вивезти їх у сільську місцевість. Однак гестапо не дремає, місто досі у стані найвищої бойової тривоги, потрібно зачекати. Незабаром день святого Адольфа, і щоб його відсвяткувати (тут слід зазначити, що Адольфом звать лейтенанта Опалку), тітонька збирається роздобути десь ескалопів. А ще їй дуже хотілося б приготувати бульйон із печінковими фрикадельками. Усе дуже просто: хлопці вже кличуть її не «тітонькою», а «матінкою». Семеро вишколених чоловіків, що змушені марнувати час у бездіяльності, ув'язнені в цьому вогкому підземеллі, вразливі, як діти, вони цілковито покладаються на цю турботливу жіночку. «Мусимо протриматися до вісімнадцятого», – раз по раз повторює вона подумки. Сьогодні шістнадцяте.

Карел Чурда стоїть на тротуарі, на вулиці Бредовській, яку згодом перейменували на Ружову, тобто «рожеву», хоча чехи на згадку про минуле називають її також «вулицею в'язнів». Ця вулиця веде аж до Центрального вокзалу, колишнього Вільсонового. Перед Чурдою Печеків палац – показна будівля із сірого каменю, що стоїть на розі вулиці, похмура і вкрай тривожна. Цю масивну споруду після Першої світової війни збудував чеський банкір, власник майже всіх кам'яновугільних шахт Північної Богемії. Можливо, вугільно-сірий колір фасаду мав нагадувати про походження статків, на які було зведено цей будинок. Однак просто перед німецьким вторгненням обачливий банкір вирішив за краще продати і шахти, і палац державі й переїхав жити до Англії. У наші дні в Печеківому палаці міститься міністерство торгівлі й промисловості Чеської республіки, однак 1942 року тут розташовувалася штаб-квартира богемсько-моравського відділення гестапо. Тут роблять свої чорні справи близько тисячі працівників, а коридори настільки похмурі, що навіть серед білого дня здається, ніби надворі ніч. Цей будинок у самому центрі столиці, обладнаний за останнім словом техніки: тут є своя друкарня, лабораторія, пневмопошта й телефонна станція, і з погляду функціоналу це оптимальне приміщення для нацистської поліції. Його численні льохи й підземелля облаштовано як слід. Управляє всім господарством доктор Гешке, молодий штандартенфюрер, від одного погляду на фотографію якого в мене холоне кров: від його шраму на обличчі, його ніжної жіночої шкіри, його божевільних очей, жорстоких губ, бічного проділу й поголених скронь. Одним словом, Печеків палац є втіленням нацистського терору в Празі, і навіть щоб просто зупинитися перед ним, потрібна певна сміливість. Карелові Чурді сміливості не бракує, але основний його мотив – отримати двадцять мільйонів крон. Потрібна неабияка сміливість, щоб здати своїх товаришів. Потрібно добре зважити всі «за» і «проти». Ніхто йому не гарантує, що німці додержать слова. Він збирається поставити на кін своє життя: пан або пропав, багатство або смерть. Але Чурда – авантюрист. Колись саме жага пригод підштовхнула його записатися до вільних збройних сил Чехословаччини. Та сама жага спонукала його зголоситися добровольцем для виконання спеціальних місій у Протектораті. Однак повернення на батьківщину було йому не до вподоби, у підпільній роботі не виявилось для нього нічого цікавого.

Після замаху на Гайдріха він жив у своєї матері, у провінції, у містечку Колін, за шістдесят кілометрів на схід від Праги. Утім, до цього він устиг зустрітися з багатьма людьми, причетними до чеського Опору, серед них Кубіш і Вальчик, із якими він брав участь у пльзенській операції «Шкода», та Габчик і Опалка, із якими він неодноразово перетинався, міняючи житла, де вони переховувалися в Празі. Серед інших, йому була відома квартира Сватошів, які дали виконавцям замаху велосипед і портфель. А найголовніше – йому відома адреса Моравців. Я не знаю, навіщо він заходив до них три дні тому. Збирався зрадити їх також? Чи, може, прагнув відновити контакт із підпільниками, від яких уже давно не мав жодної новини? Але навіщо йому повертатися до Праги, якщо тільки не за винагородою? Хіба ж не безпечніше жити в матері, у невеличкому мальовничому містечку Колін? Правду кажучи, ні, не безпечніше: 1942 року Колін був німецьким адміністративним центром; крім того, саме тут збирали євреїв з усієї Центральної Богемії, а місцевий вокзал слугував залізничним вузлом, звідки в'язнів відправляли до Терезіну. Тому цілком можливо, що Чурда не хотів наражати свою родину на небезпеку – окрім матері, у Коліні жила ще його сестра – і повернувся до Праги, щоб відшукати товаришів, які допомогли б йому й прихистили. Яку ж тоді роль відіграли зачинені двері, перед якими від опинився, коли прийшов до Моравців? Схоже, тітонька Моравець чекала на нього, бо ж, коли консьєрж розповів їй про таємничого відвідувача, запитала, чи не з Коліна той приїхав. Але тоді її не виявилось вдома... І нам уже ніколи не дізнатися, чому все сталося так, як сталося: була це насмішка злого випадку чи нестримна воля чоловіка, який рухався до своєї мети? У всякому разі, 16 червня 1942 року Карел Чурда, схоже, усе вирішує. Він не знає, де переховуються його товариші-десантники, але й того, що він знає, цілком достатньо.

Карел Чурда перетинає вулицю, називається охоронцеві, який стоїть на варті біля масивних дерев'яних дверей, каже, що прийшов дати свідчення, іде вгору широкими сходами, застеленими червоним килимом, опиняється в просторому передпокої та зникає в кам'яному нутрі чорного палацу.

Мені не відомо, коли й навіщо батько й син Моравці повернулися до Праги. Поїхали – і відразу повернулися, пробувши в селі кілька днів. Либонь, хлопчині не терпеливилось допомогти десантникам або ж не хотілося лишати маму саму. А може, батькові треба було на роботу. Вважається, що пан Моравець нічого не знав, але я не можу в це повірити. Коли його дружина приймала вдома десантників, він чудово розумів, що це не скаути. До того ж він не раз звертався до своїх друзів то по одяг, то по велосипед, то по лікаря, то по схованку... Таким чином, уся родина Моравців бере участь у боротьбі з нацистами, зокрема і їхній старший син, який утік до Англії та служить пілотом Королівських повітряних сил і про якого немає новин. Він загине 7 червня 1944 року, наступного дня після висадки союзних військ у Нормандії, коли його винищувач розіб'ється. Майже два роки від теперішніх подій – ціла вічність.

247

Чурда перейшов Рубікон, але, на відміну від Юлія Цезаря, зустріч йому влаштували аж ніяк не тріумфальну. Гестапівці миттю зрозуміли неабияку важливість його свідчень і, помірно лупцюючи, допитували Чурду всю ніч. Тепер він сумирно сидить на дерев'яній лавці в похмурому коридорі й чекає, як вирішиться його доля. Лишившись ненадовго з ним наодинці, чех-перекладач запитує Чурду:

– Навіщо ти це зробив?

– Я не міг більше дивитися, як помирають невинні люди.

Ну і заради двадцяти мільйонів крон, які він має отримати.

248

Те, чого так боялася в ті жахливі роки кожна родина, одного ранку стається з Моравцями. У двері дзвонять – це прийшло гестапо. Німці ставлять мати, батька й сина обличчям до стіни й беруться, шаленіючи, перевертати всю квартиру. «Де диверсанти?» – горлає німецький

комісар, а перекладач, що його супроводжує, повторює питання по-чеськи. Батько тихо відповідає, що нічого не знає. Комісар іде оглядати інші кімнати. Пані Моравець просить дозволу в туалет. Гестапівець б'є її по обличчю. Але невдовзі його кличе начальник, і поліціант зникає за дверима. Пані Моравець звертається з тим самим проханням до перекладача, і той дозволяє. Вона розуміє, що має лише кілька секунд, тому поспіхом замикається у ванній кімнаті, дістає ампулу з ціаністим калієм, не вагаючись розгризає її і відразу помирає.

Повернувшись до вітальні, комісар запитує, де жінка. Перекладач пояснює. Німець миттю все розуміє. Скаженіючи від люті, він кидається до ванної та вибиває двері ударом плеча. Пані Моравець досі стоїть, на губах її застигла посмішка. Та ось жінка осідає і падає дотолу. «Wasser!» – кричить комісар. Його люди приносять води, намагаються повернути хазяйку квартири до життя, та марно – вона вже мертва.

Однак чоловік її ще живий. І син живий. Ата бачить, як гестапівці виносять труп його матері. Комісар, посміхаючись, підходить до хлопця. Батька й сина арештовують і забирають просто в піжамах.

249

Ату, певна річ, страшно катували. Начебто навіть приносили в банці заспиртовану голову матері. «Бачиш цей дерев'яний ящик, Ато?...» Звісно, він не міг не згадати Вальчикових слів. Але в ящика немає мами.

250

Нарешті я – Габчик. Як це говорить? Я втілююсь у свого героя. Я бачу, як ми з Лібеною прогулюємося попід руку звільненою Прагою, люди довкола сміються, розмовляють по-чеськи й пригощають мене цигарками. Ми одружені, Лібена чекає дитину, мене підвищили до капітана, президент Бенеш опікується знову об'єднаною

Чехословаччиною, Ян у кашкеті набакир приїжджає разом із Анною в «шкоді» останньої моделі, щоб побачитися з нами. Ми йдемо випити пива до кав'ярні на березі річки, куримо англійські цигарки й зі сміхом згадуємо часи, коли боролися з нацистами. А пам'ятаєш крипту? Але ж і холоднеча там була! Ми сидимо на березі річки. Сьогодні неділя. Я обіймаю дружину. До нас долучаються Йозеф і Опалка разом зі своєю нареченою з Моравії, про яку він так багато розповідав. Родина Моравців також із нами, і полковник Моравець, який пригощає мене цигаркою, і Бенеш, який приносить нам сосиски. Він дарує жінкам квіти й хоче виголосити промову на нашу честь. Ми з Яном протестуємо: ні-ні, не треба ніяких промов. Лібена сміється, вона лагідно кепкує з мене, називає своїм героєм. А Бенеш таки починає свою промову, але у Вишеградській церкві, там холодно, я в костюмі нареченого, я чую, як за моєю спиною до церкви заходять якісь люди, я чую цих людей, чую Незвала, що читає вірш, історію про єврея і Голема, про Фауста на Карловому майдані. У руках у поета золоті ключі й вивіска з будинку алхіміків на вулиці Нерудовій. Цифри на стіні складаються в дату мого народження, перш ніж вітер розвіє їх...

Я не знаю, котра тепер може бути година.

Я не Габчик і ніколи ним не стану. Останньої миті мені вдається стримати себе від спокуси внутрішнього монологу, і завдяки цьому, мабуть, я рятуюся від небезпеки видатися безглуздом у вирішальний момент. Важкість ситуації не є виправданням, я чудово знаю, котра година, і я вже цілком прокинувся.

Четверта ранку. Я не сплю в одній із кам'яних комірок, призначених для мертвих ченців церкви Святих Кирила й Мефодія.

На вулиці знову починають свою метушню чорні постаті, але ми вже не в Лідіце, а в самому серці Праги. Тепер уже занадто пізно про щось шкодувати. Криті вантажівки під'їжджають до церкви звідусіль, наче промені зірки, що сходяться до осердя. На екрані стеження ми побачили б світляні сліди машин, які, повільно рухаючись до цілі, ось-ось мають зійтися в одній точці, однак завмирають перед тим, як з'єднатися. Два головні пункти, де зупиняються вантажівки, – це берег Влтави і Карлів майдан, тобто два кінці вулиці Реслової. Водії вимикають фари й глушать двигуни. Із кузовів вистрибують бійці ударних груп. Біля кожних воріт, біля кожного водостічного люка стає на варті есесівець. На дахах установлюють важкі кулемети. Ніч

обережно відходить. Скоро світає, і небо вже світлішає, адже літнього часу ще не вигадали, а Прага, хоча й лежить трохи західніше за, наприклад, Відень, усе ж достатньо обернена до сходу, щоб чиста ранкова прохолода обіймала її ще під час сну. Коли з'являється комісар Паннвіц із невеличкою групою своїх людей, увесь квартал уже оточено. Перекладач, який супроводжує комісара, вдихає пахощі, які линуть із квітників на Карловому майдані (мабуть, це дуже добрий перекладач, якщо він ще досі тут після того, як дозволив пані Моравець піти в туалет, щоб накласти на себе руки). Комісарові Паннвіцу доручено оточити й арештувати диверсантів. Це, звісно, честь, але й неабияка відповідальність: у жодному разі не можна повторити невдачі, якої вони зазнали 28 травня; треба уникнути того несусвітнього рейваху, до якого комісар, на превелике щастя, не був причетний. Якщо все пройде як слід, ця операція стане вінцем його кар'єри. Однак якщо все закінчиться не арештом або смертю терористів, а якимось інакше, у Паннвіца, поза всяким сумнівом, будуть серйозні неприємності. Ставки максимальні з кожного боку, навіть із боку німців, адже в очах керівництва відсутність результату за просто можуть сприйняти за саботаж, тим паче коли йдеться про те, щоб приховати помилки самого керівництва й угамувати його жадобу крові (тут поєднуються обидва ці чинники). «Цапа-відбувайла за будь-яку ціну!» – таким міг би бути девіз Райху. Тому Паннвіц і докладає всіх зусиль, щоб тільки не втратити прихильності начальства, і дорікнути тут йому нема за що. Це професійний поліціант, який працює методично. Він дав своїм людям абсолютно чіткі вказівки. Цілковита тиша. Кілька кордонів оточення. Висока щільність поліції у кварталі. Ніхто не стріляє без дозволу. Диверсантів брати живими. Не те щоб комісаром будуть незадоволені, якщо диверсантів уб'ють, але спійманий живцем ворог – це обіцянка десяти нових арештів. Мерці ж не надто балакучі. Хоча труп Моравцової певним чином усе ж таки зумів їм дещо розповісти. Тут Паннвіц, мабуть, посміхається подумки. Тепер, коли нарешті потрібно арештувати вбивць Гайдріха, які три тижні насміхалися з усієї поліції Райху, комісар у будь-якому разі мав би трохи нервуватися. Зрештою невідомо, що чекає на них у церкві. Вирішивши діяти обережно, Паннвіц посилає одного зі своїх людей подзвонити у двері до священика. Цієї миті ще ніхто не знає, що Прага доживає останні хвилини тиші. Поліціант дзвонить. Минає якийсь час,

доки двері нарешті починають рухатися на завісах і на порозі з'являється заспаний ризничий. Перш ніж він устигає розтулити рота, його хапають і надівають на нього наручники. Однак тепер усе ж треба пояснити причину такого раннього візиту. Паннвіц висловлює бажання оглянути церкву. Ризничому перекладають. Кілька поліціантів проходять коридором, наказують відімкнути другі двері й опиняються в приміщенні церкви. Люди в чорному розповзаються, наче павуки, із тою лише різницею, що не бігають по стінах, а їхні кроки відлунюють попід високим кам'яним склепінням. Поліціанти обшукують усе, але нікого не знаходять. Лишається глянути угорі, на хорах. Паннвіц помічає гвинтові сходи за замкненими ґратами й вимагає в ризничого ключ. Однак той божиться, що не має його. Тоді за наказом комісара поліціанти розбивають замок ударами прикладів. Тої миті, коли ґратовані дверцята відчиняються, униз сходами скочується кулястий і довгастий предмет. Я впевнений: коли лунає дзенькіт металу об сходинок, Паннвіц одразу все розуміє. Він розуміє, що виявив криївку десантників, що вони ховаються на хорах, що вони озброєні й не збираються здаватися. Граната вибухає. Усю церкву затягує димовою завісою. Одночасно лунають автоматні черги – у бій вступають «стени». Один із поліціантів – найстаранніший, за свідченнями перекладача, – кричить від болю. Паннвіц негайно наказує відступити, але його люди, осліплені й дезорієнтовані, розбігаються під перехресним вогнем по всій церкві й луплять із пістолетів хто куди. Битва в храмі розпочалася. Гості вочевидь не були готові до такого прийому. Може, вони гадали, що все пройде легко, адже зазвичай самого лише запаху шкіри їхніх плащів вистачало, щоб усі кам'яніли від жаху. Отже, ефект несподіванки повністю на боці тих, хто захищається. Сяк-так гестапівцям удається зібрати своїх пораних і винести їх із церкви. Стрільянина з обох боків призупиняється. Паннвіц вирушає по роту есесівців, яку він веде на приступ, та їх очікує такий самий прийом. Стрільці, які ховаються вгорі, на хорах, добре знають свою справу. Ізнизу їх не видно, у них чудова позиція, із якої прострілюється кожен куток церкви, вони ціляться ретельно, не поспішаючи, стріляють ощадливо й раз по раз влучають. Кожна черга супроводжується вереском когось із нападників. Вузькі й незручні гвинтові сходи роблять хори такими самими неприступними, як найміцніша барикада. Штурм захлинається вдруге. Паннвіц розуміє,

що наївно сподіватися взяти десантників живими. Наче щоб посилити навколишній хаос, хтось наказує відкрити вогонь із кулеметів на даху будинку навпроти. МГ-42 гатять у вітражні вікна собору, розбиваючи їх на скалки.

На хорах дощем із уламків кольорового скла осипає чоловіків. Їх там лише троє (Кубіш із «Антропоїда», Опалка з «Аут дистенс» і Бублік із «Біоскопа»), і вони чудово знають, що треба робити: не дозволити німцям досягнути до сходів (цим опікується Опалка), берегти патрони, вести перехресний вогонь і вбивати всіх, кого тільки зможуть. Надворі німців охоплює гарячкове збудження. Коли змовкають кулемети, нападники ринуть до церкви на новий штурм. Чути, як Паннвіц кричить: «Attacke! Attacke!» Одначе кількох коротких, але добре вивірених черг вистачає, щоб зупинити наступ. Щойно забігши до церкви, німці відкочуються назад, скімлячи, як побиті цуцики. Між двома хвилями цього штурму німецькі кулемети поливають храм довгими чергами, що кришать цеглу й шматують на друзки решту всього. Коли «говорять» важкі кулемети, Кубіш та його двоє побратимів не можуть відповідати, вони змушені чекати, доки шквал мине, ховаючись за масивними колонами. На щастя для десантників, нападники також не можуть підставлятися під своє ж вогневе прикриття, тому й виходить, що МГ-42, які стріляють із дахів, блокують дії як оборони, так і нападу. Становище, у якому опинилися троє друзів, хитке й ненадійне, однак хвилини переходять у години, а десантники досі тримаються.

Коли Карл Герман Франк вирушає на місце подій, він, мабуть, наївно гадає, що до його приїзду вже все закінчиться, але натомість, вражений, бачить несосвітений хаос, який панує довкола, і Паннвіца, що вмивається потом у своєму цивільному вбранні й надто туго зашморгнутий краватці. «Attacke! Attacke!» Хвилі наступу розбиваються одна за одною. На обличчях поранених полеглих, коли їх витягають із цього пекла, щоб доправити до шпиталю. На відміну від них Франк незадоволено кривиться. Небо блакитне, погода прекрасна, але гуркіт стрілянини вже напевне розбудив усе місто. Хтозна, що тепер ляпатимуть на вулицях? Нічим добрим це не пахне. Як передбачає багатовікова традиція поведінки в кризовій ситуації, начальник напускається на свого підлеглого й вимагає негайно знешкодити терористів. Минає година – кулі й далі свистять зусібіч.

Паннвіц із подвоєним запалом підганяє своїх людей: «Attacke! Attacke!» Однак есесівці вже зрозуміли, що до сходів їм не дістатися, і змінюють тактику. Це лігвище треба зачистити знизу. Вогневе прикриття, штурм, стрілянина і гранати – німці закидають десантників гранатами, сподіваючись, що зрештою хтось найспритніший влучить у ціль. Після тригодинного протистояння хори здригаються від серії вибухів і нарешті все стихає. Тривалий час ніхто не наважується поворухнутися. Урешті-решт вирішено послати когось на розвідку. Солдат, якому доручено піти вгору сходами, покійно виконує наказ, хоч і побоюється автоматної черги, яка покладе його на місці. Але цього не трапляється. Солдат рушає на хори і, коли дим розсіюється, бачить там три неживих тіла. Точніше один труп і двох непритомних тяжкопоранених. Опалка мертвий, але Бублік і Кубіш іще дихають. Щойно почувши доповідь солдата, Паннвіц негайно викликає швидку. Такої удачі він не очікував, цих людей треба врятувати, щоб потім допитати. В одного з поранених перебиті ноги, стан іншого не кращий. Завиває сирена, вулицями Праги несеться швидка. Але коли машина під'їжджає до лікарні, Бублік уже мертвий. Через двадцять хвилин від ран помирає і Кубіш.

Кубіш загинув. Мені так прикро, що я змушений це писати. Мені так хотілося б краще його пізнати. Мені хотілося б урятувати його. Кажуть, начебто десь аж у кінці хорів були забиті двері, що вели до сусіднього будинку. Десантники могли скористатися ними й урятуватися! Чому ж вони не скористалися? Єдина по-справжньому неблаганна річ – це Історія. Її можна читати й перерхитувати як завгодно, але її не можна переписати. Хай би що я робив, хай би що казав, мені не воскресити відважного Яна Кубіша, героїчного Яна Кубіша, людину, яка вбила Гайдріха. Я не дістаю ані найменшого задоволення, розповідаючи про цей епізод, написання якого коштувало мені не одного тижня напруженої праці. І все заради чого? Три сторінки метушні довкола церкви, і три мерці. Кубіш, Опалка, Бублік померли як герої, але ж померли. У мене навіть немає часу їх оплакати, адже Історія – неблаганність у русі. Вона ніколи не зупиняється.

Німці порпаються серед уламків цегли, але нічого не знаходять. Труп третього десантника виносять із церкви, кладуть на тротуар і приводять Чурду, щоб той упізнав убитого. Зрадник опускає голову й шепоче: «Опалка». Паннвіц радіє: він гадає, що йому пощастило, що ті

двоє, яких повезла швидка, – це гадані виконавці замаху, імена яких Чурда виказав на допиті – Йозеф Габчик та Ян Кубіш. Комісар не знає, що Габчик у нього під ногами.

Коли стрілянина припинилася, Габчик одразу зрозумів, що його товариш загинув, адже хлопці нізащо б не далися в лапи гестапо живими. Тепер, разом із Вальчиком і ще двома побратимами, Яном Грубим із «Біоскопа» та Ярославом Шварцем із «Тіна» (цей останній нещодавно прибув із Лондона, щоб скоїти ще один замах, цього разу на міністра-колаборанта Емануеля Моравця), Габчик чекає, що німці або ввірвуться до крипти, або підуть, так і не виявивши їхньої схованки.

Нагорі, над ними, досі метушаться есесівці, але так нічого й не знаходять. Церква має вигляд наче після землетрусу, а люк, який веде до крипти, накритий килимом, який нікому ще не спало на думку підняти. Звісно, коли сам не знаєш, що шукати, ефективність будь-яких пошуків сильно падає. Не кажучи про те, що поліціанти й солдати неабияк виснажені після нервового напруження, якого їм довелося зазнати. Усім здається, що тут уже нема чого робити, завдання виконано, і Паннвіц ось-ось запропонує Франкові забиратися звідси. Але один із німців усе ж таки дещо знаходить і приносить своєму начальникові. Якийсь предмет одягу, що валявся в кутку, я навіть не знаю, що це було: куртка, светр, сорочка чи, може, шкарпетка. У Паннвіца миттю прокидається інстинкт поліціанта. Не знаю чому, але комісар вирішує, що цей одяг не належить нікому з трьох чоловіків, убитих на хорах, і наказує шукати далі.

Уже по сьомій вони знаходять вхід до крипти.

Габчик, Вальчик та двоє їхніх товаришів потрапляють у пастку, наче щури. Їхня схованка перетворюється на в'язницю, і є всі підстави гадати, що вона стане їм могилою. Однак спершу послугує бункером. Ляда підіймається. Коли в отворі з'являються ноги в есесівському однострої, хтось із десантників випускає коротку чергу, немовби демонструючи, що самовладання їх не зрадило. Лунає крик. Ноги зникають. Справи в хлопців кепські, становище безнадійне, але, принаймні на короткий час, у певному розумінні вигідніше, ніж на хорах. Кубіш та його побратими користувалися з переваги, яку надавала їм позиція над нападниками. Тут усе навпаки: есесівці наступають згори, однак вузький отвір змушує їх спускатися по

одному, і це дає оборонцям достатньо часу, щоб, прицілившись, убивати ворогів по черзі. Коли хочете, принцип той самий, що й під час битви при Фермопілах, хіба що завдання, яке там вирішував цар Леонід, тут уже вирішено Кубішем. Захищені товстими кам'яними мурами Габчик, Вальчик, Грубий і Шварц мають трохи часу, щоб поміркувати. Як звідси вибратися? Згори лунає: «Здавайтеся, вам не заподіють нічого поганого». До крипти можна потрапити лише через люк. Є ще горизонтальне віконце-бійниця, приблизно три метри над долівкою. Десантники мають драбину, щоб до нього дістатися, однак щілина надто вузька, доросла людина там не пролізе. Та й віконце виходить просто на вулицю Реслову, де повно есесівців. Он є ще кілька сходинок, які ведуть до замурованих бозна-коли дверей, але навіть якщо вдасться ті двері проламати, потрапити хлопці зможуть тільки до церкви, у якій кишить німцями. «Мені веліли переказати вам, щоб ви здавалися. Тож я й говорю. Кажуть, що вам не загрожує нічого лихого, що з вами поводитимуться як із військовополоненими». Десантники впізнають голос священика, отця Петржека, який впустив їх до церкви й заховав тут. Один із хлопців відповідає: «Ми чехи! Ми ніколи не здамося! Чуєте? Ніколи!» Навряд чи це Габчик, він би сказав «чехи і словаки»; я гадаю, що це Вальчик. Іще один голос повторює: «Ніколи!» – і автоматна черга лунає, наче підтвердження. А це вже більше схоже на Габчика (хоча насправді я нічого не знаю напевне).

Ситуація патова. Ніхто не може ні потрапити до крипти, ні вибратися з неї. Знадвору раз по раз лунає, підсилене гучномовцем: «Здавайтеся й виходьте з руками догори. Якщо не здастесь, ми підірвемо церкву і вас буде поховано під уламками». На кожне таке оголошення оборонці відповідають пострілами. Опір, хоча й часто безслівний, може висловлюватися неабияк красномовно. На вулиці вишикуваних есесівців запитують, хто згоден добровільно спуститися до крипти. Усі мовчать. Старший повторює запитання погрозливим тоном. Кілька солдатів, блідих як смерть, виступають наперед. Решту «добровольців» призначають. Потім вибирають того, хто полізе в отвір першим. Відбувається знову те саме: автоматна черга по ногах, жахливий зойк і ще одним калікою серед надлюдей стає більше. Якщо в десантників достатньо боєприпасів, так може тривати ще дуже довго.

Насправді мені не хочеться закінчувати цю історію. Я волів би навіки затримати цю мить, коли четверо чоловіків, ув'язнені в крипті,

вирішують не здаватися й прорити тунель. Вони визначають – бог його знає як, – що стіна з віконцем-бійницею в тому місці, що під рівнем землі, має крихку цеглу, яку можна легко розібрати. Може, тут вихід, може, тут удасться пробитися? За стіною – м'який ґрунт, десантники подвоюють свої зусилля. Скільки треба прорити до каналізаційного колектора, стоку, ходу, що приведе їх до річки? Двадцять метрів? Десять? Менше? На вулиці сімсот есесівців стоять, тримаючи палець на спусковому гачку, чи то паралізовані страхом перед цими чотирма, чи то занадто збуджені перспективою вигнати з лігвища ворога, що обкопався там, ворога рішучого й незворушного, який уміє битися. Німці навіть не знають, скільки людей там усередині, може, і цілий батальйон, адже крипта п'ятнадцять метрів завдовжки. Зовні – метушня й біганина, посеред якої Паннвіц дає накази. Усередині риють землю із відчайдушним запалом. Може, це лише боротьба заради боротьби, і більш нічого. Може, ніхто з них не вірить у цей божевільний, голлівудський план утечі. Але я вірю. Четверо чоловіків риють землю. Мабуть, вони саме міняються, коли чують ревіння пожежної сирени, що лунає з вулиці. А може, не було ніякої сирени? Треба перечитати свідчення пожежника, який був там присутній того жахливого дня. Габчик несамовито риє землю, він засапався й обливається потом, він, який стільки днів мерзнув тут. Я впевнений, що саме йому спало на думку рити тунель, він за своєю природою такий оптиміст. І він риє, він не терпить бездіяльності, покірною очікування смерті. Тільки не сидіти склавши руки, треба бодай спробувати врятуватися! Кубіш помер даремно. Ніхто не скаже, що його смерть марна! Коли вони почали рити? Ще під час штурму хорів, користаючись із того, що за гуркотом вибухів не чути ударів кайла? Цього я також не знаю. Як можна знати так багато всього й водночас так мало про людей, про історію, про історичні події, із якими живеш роками? Але глибоко в душі я знаю, що їм усе вдасться, я це відчуваю, десантники врятуються із цієї пастки, вислизнуть від Паннвіца, Франк скаженітиме від люті, а потім про них зніматимуть фільми.

Де ж ці бісові свідчення пожежника?

Сьогодні 27 травня 2008 року. Коли близько восьмої години ранку приїжджають пожежники, вони бачать скрізь есесівців і труп чоловіка на тротуарі, адже ніхто навіть не подумав про те, щоб прибрати тіло Опалки. Пожежниками пояснюють, що від них вимагається. Це

Паннвіцові сяйнула така блискуча ідея: вигнати десантників із їхнього сховку водою, як щурів із нори, а якщо не вдасться – потопити. Нікому з пожежників не до вподоби таке завдання, чути, як хтось із них бурчить собі під ніс: «На нас не розраховуйте!» Але їхній начальник горлає: «Хто це сказав?» Та хто ж іде в пожежники для такої роботи? Тому начальник сам призначає «добровольця» й наказує йому вибити ґратки у віконці до крипти. Кілька ударів – і ті випадають. Франк плескає в долоні. Починається нова битва – довкола цього горизонтального отвору на око – менше ніж метр завдовжки і сантиметрів тридцять заввишки; довкола чорної діри в невідоме, що несе смерть для німців, щілини світла, такої самої погибельної для тих, хто в крипті. Це вузеньке віконечко перетворюється на ту клітину на шаховій дошці, на яку всі фігури, котрі ще лишилися в грі, прагнуть потрапити, щоб здобути вирішальну позиційну перевагу в партії, де білі (адже першими тут ходять чорні й уміло використовують свою ініціативу) грають у захист «один проти ста».

28 травня 2008 року. Пожежникам удасться просунути у віконце під'єднаний до гідранта рукав. Насоси ввімкнено. Вода кризь бійницю рине до крипти.

29 травня 2008 року. Вода підіймається. Ґабчик, Вальчик та двоє їхніх товаришів стоять по кісточку у воді. Ледве до віконця наближається чиясь тінь, вони пускають в її напрямку автоматну чергу. А вода підіймається.

30 травня 2008 року. Вода підіймається ще трохи, але тепер вона прибуває дуже повільно. Франкові нетерпеливиться. Німці кидають у крипту гранати зі сльозогінним газом, щоб викурити десантників, але марно, бо гранати падають у воду. Чому вони не зробили це спочатку? Загадка. Я не відкидаю, що німці, як часто з ними траплялося, діяли поспіхом і без ладу. Паннвіц видається мені людиною доволі розважливою, але, гадаю, не всі дії військових він контролював, до того ж він сам зрештою міг піддатися паніці. Ґабчик та його друзі стоять у воді, але з таким темпом вони швидше помруть від старості, ніж потонуть.

1 червня 2008 року. Франк роздратований до краю. Що більше часу спливає, то сильніше він непокоїться, щоб оборонці таки не відшукали якогось способу вислизнути. Вода їм у цьому може навіть допомогти, адже, помітивши, куди вона витікає (крипта вочевидь

виявилася негерметичною), десантники можуть знайти якусь пролазку. Усередині хлопці розподіляють між собою обов'язки. Один збирає гранати й викидає їх назовні. Другий несамовито рие далі тунель. Третій за допомогою драбини намагається виштовхати пожежний рукав назовні. Останній, четвертий, автоматними чергами зустрічає будь-кого, хто наближається до люка. По той бік кам'яної стіни солдати й пожежники, зігнувшись удвоє, намагаючись уникнути куль, щоразу підбирають шланг і заштовхують його назад.

2 червня 2008 року. Німці встановлюють напроти віконця велетенський прожектор, щоб засліпити мешканців крини й завадити їм цілитися. Але його навіть не встигають увімкнути: автоматна черга, немовби ставлячи глузливу крапку, виводить його з ладу.

3 червня 2008 року. Німці вперто намагаються всунути пожежний рукав у віконце, сподіваючись або вигнати оборонців зі сховку, або потопити їх, але щоразу десантники драбиною, наче телескопічною рукою, викидають його назад. Я не розумію, чому есесівці не могли пустити свої шланги крізь люк, який з'яв, наскільки мені відомо, посеред церкви. Можливо, пожежні рукави були закороткими або протягнути їх туди з усім потрібним обладнанням не було змоги. А може, якесь неймовірне провидіння позбавило нападників ясності розуму, коли вони планували тактику штурму.

4 червня 2008 року. Десантники стоять у воді по коліна. До віконця підводять Чурду й Ату Моравця. Ата відмовляється говорити, але Чурда, нахилившись, кричить: «Здавайтеся, хлопці! Зі мною добре поводитися. Ви станете військовополоненими, усе буде гаразд». Габчик і Вальчик упізнають голос, тепер вони знають, хто їх зрадив. Хлопці відповідають, як звичайно, – автоматною чергою. Ата стоїть, похиливши голову, із розпухлим обличчям і відсутнім поглядом, таким, наче юнак уже на півдорозі до світу мертвих.

5 червня 2008 року. Через кілька метрів земля стає твердою. Невже десантники припиняють рити тунель і тепер лише відстрілюються? Не можу в це повірити. Вони відчайдушно кидаються довбати землю. Якщо треба, вони нігтями проріють собі прохід.

9 червня 2008 року. Франкові вривається терпець. Паннівці розмірковує. До крини має бути ще якийсь вхід. Туди ж заносили мертвих ченців. Яким чином спускали тіла? Есесівці далі обшукують

церкву, розбирають уламки цегли, зривають із підлоги килим, нищать віттар, простукують камінь, нишпорять скрізь.

10 червня 2008 року. І зрештою таки знаходять. Під віттарем виявляється важка плита, за якою, судячи зі звуку, порожньо. Паннвіц кличе пожежників і наказує їм розбити плиту. Малюнок у розрізі показав би пожежників, які лупають плиту нагорі, і десантників, які риють землю вниз. Підпис до малюнку був би такий: «Наввипередки зі смертю – сто проти одного».

13 червня 2008 року. Спливає двадцять хвилин, протягом яких пожежники марно б'ються над плитою. Ламаною німецькою вони пояснюють озброєним солдатам, які стоять поруч, що їхнім знаряддям такий камінь не розбити. Роздратовані есесівці відпускають їх і приносять динаміт. Підривники встановлюють вибухівку довкола плити, а коли підготовку закінчено, усі виходять. Надворі лунає наказ усім відступити від церкви. Унизу десантники безперечно теж припинили рити. Тиша, що замінила гамір, який досі панував нагорі, мала би їх насторожити. Вони усвідомлюють: неминуче близько. Вибух підтверджує їхні передчуття. Десантників накриває хмарою пилу.

16 червня 2008 року. Паннвіц наказує розібрати завали. Плита розкололася надвоє. Один із гестапівців просовує голову в отвір – кулі миттю свистять у його бік. Паннвіц задоволено всміхається. Вони таки знайшли вхід. Есесівцям наказано спускатися, але перед ними постає та сама проблема: вузькі дерев'яні сходи не дозволяють пройти до крипти більш як по одному. Першій групі есесівців не пощастило: німці падають як підтяті. Але тепер оборонцям треба пильнувати аж за трьома входами. Скориставшись тим, що вони відволіклися від віконця, котрийсь із пожежників хапає драбину тої миті, коли один із десантників учергове виштовхує нею шланг, і витягує її назовні. Франк плескає в долоні. Пожежника винагородять за таку ревність у роботі (однак покарають після визволення Чехословаччини від німців).

17 червня 2008 року. Становище вкрай ускладнюється. Оборонці більше не мають своєї імпровізованої телескопічної руки, а їхній бункер дістав пробоїни, як у прямому значенні, так і в переносному. Тепер, коли на додачу до вікна зі шлангом, що становить чималу небезпеку для десантників, у есесівців з'явилося два шляхи доступу до крипти, оборонці зрозуміють: це кінець. Вони знають, що приречені.

Хлопці припиняють рити землю (якщо досі ще не припинили) і зосереджуються лише на тому, щоб відстрілюватися. За наказом Паннівца розпочинається нова хвиля наступу: одні есесівці атакують через основний отвір, тимчасом як інші кидають до крипти гранати й намагаються по одному спуститися крізь люк. «Стени» стрекочуть щозмога, намагаючись відкинути нападників. Гармидер, безлад, справжній форт Аламо^[75], і це триває, триває, триває, і ніяк не закінчується. Німці наступають зусібич: через люк, через вікно, сходами. Гранати падають у воду й не вибухають, а четверо чоловіків стріляють без упину по всьому, що рухається.

18 червня 2008 року. У них залишається останній магазин патронів. Таке, гадаю, помічаєш дуже швидко, навіть під час бою, а може, тим паче під час бою. Чотирьом чоловікам немає потреби щось казати. Габчик та його друг Вальчик усміхаються один одному, я в цьому впевнений, я немов бачу їхні усмішки. Вони знають, що славно билися. Опівдні чотири приглушених постріли лунають посеред гуркоту бою, який миттю припиняється. Тиша нарешті спадає на Прагу й оповиває місто, наче саван із пилу. Усі есесівці завмирають на місці, ніхто не наважується більше стріляти, ба навіть поворухнутись. Усі чекають. Паннівц також заляк. Урешті він киває есесівському офіцерові. Той вагається, у ньому не відчувається чоловічої впевненості, яку згідно зі статутом належить демонструвати за будь-яких обставин, а потім наказує двом своїм підлеглим піти подивитися. Есесівці обережно спускаються на кілька сходинок і зупиняються. Наче два маленькі хлопчики, вони обертаються й дивляться на свого начальника, який махає їм рукою: weiter, weiter^[76], ідіть далі. Усі присутні в церкві стежать за ними, затамувавши дихання. Есесівці зникають у крипти. Спливають довгі секунди, доки – буквально – із потойбіччя лунає крик. По-німецьки. Офіцер із револьвером у руці рішуче кидається сходами вниз. За який час повертається назад, штани в нього мокрі до стегон. Він кричить: «Fertig!^[77]» І по всьому. Чотири трупи плавають у воді: Габчик, Вальчик, Шварц і Грубий, які застрелилися, щоб не потрапити живими до рук ворогові. На поверхні води – клаптики подертих банкнот і посвідчень особи. Серед розкиданих у підземеллі речей знаходять пальник, одяг, матраци і книгу. На стінах – сліди крові, на дерев'яних сходах – ціла калюжа

(щонайменше ця кров – точно німецька). Повно гільз, але жодного патрона: хлопці лишили для себе по останньому.

Полудень. Майже вісім годин знадобилося восьмистам есесівцям, щоб покінчити із сімома десантниками.

Моя оповідь добігає кінця, і я почуваюся цілковито спустошеним – неначе в мене всередині сама порожнеча. Я міг би тут і зупинитися, але ні, так не годиться. Люди, які брали участь у цій історії, – не персонажі, а якщо й стали ними, то лише через мене, і я не хочу поводитися з ними, як із персонажами. Без прикрас, не вбираючи нічого в літературну обгортку (принаймні не маючи наміру вбирати), я розповім, що сталося з тими, хто ще лишався живий опівдні 18 червня 1942 року.

Коли я дивлюся новини, коли читаю газету, коли зустрічаюся з людьми, коли сиджу в колі друзів і знайомих, коли бачу, як кожен борсається щосили й намагається подолати черговий абсурдний поворот нашого життя, я кажу собі, що світ безглуздий, зворушливий і жорстокий. Те саме й із цією книжкою: історія жорстока, головні герої зворушливі, а я поводжуся безглуздо. Одначе я в Празі.

Я в Празі, мабуть, востаннє. Як завжди, мене оточують кам'яні примари, що залюднюють місто, погрозливі, доброзичливі й байдужі. Я бачу, як під Карловим мостом пропливає, поступово зникаючи, неначе вирізьблене з мармуру тіло молодої темноволосої жінки з білою шкірою; літня сукня облягає її живіт і стегна, а струмені води креслять на оголених грудях і лоні магичні формули, які миттю щезають. Вода річки омиває серця людей, підхоплених течією. Цвинтар, як зазвичай, уже зачинено. Із вулиці Ліліової чути лункий кінський тупіт по брукувці. Казки й легенди старої Праги, Праги алхіміків, розповідають, що Голем повернеться, коли місто буде в небезпеці. Голем не повернувся, щоб захистити євреїв і чехів. Залізна людина, зачаклована віковим прокляттям, навіть не поворухнулася ні тоді, коли загарбники створювали Терезінський концтабір, ні коли вбивали людей, ні коли грабували, знущалися, мордували, депортували, розстрілювали, труїли

газом, знищували всіма можливими способами. Коли Габчик і Кубіш десантувалися в Чехії, уже було надто пізно, лихо вже прийшло до їхньої батьківщини, і їм залишалася тільки помста. Яскрава, блискуча помста, яка, утім, коштувала дорого, дуже дорого їм самим, їхнім друзям і їхньому народу.

Леопольд Треппер, керівник «Червоної капели», легендарної розвідувальної мережі, що діяла на території Франції, якось зауважив: коли підпільник потрапляє до рук ворога і йому пропонують співпрацю, він може погодитися або ні. Погодившись, він ще має змогу обмежити шкоду від своєї зради: треба розповісти якомога менше, викручуватися, видавати інформацію по краплині, вигравати час. До такої стратегії вдався сам Треппер, коли його арештували, так само чинив і А-54. Але в цих двох випадках ідеться про професіоналів, шпигунів найвищого рівня. Здебільшого ж ті, хто зрештою таки піддавався, нехай доти й витримував найжорстокіші торттури, тої миті, коли ламався, коли вирішував остаточно, зазвичай «скочувався в зраду, наче в багно», за влучним висловом Треппера. Я часто пригадую ці слова. Карел Чурда не задовольнився тим, що навів гестапо на слід виконавців замаху. Крім цього, він виказав нацистам усі відомі йому контакти й назвав імена всіх людей, які допомагали йому, відколи Чурда повернувся на батьківщину. Габчика й Кубіша Чурда *продав*, але всіх решту він просто *здав*. Наприклад, не було жодної потреби згадувати про існування радіопередавача «Лібуше». Замість того щоб промовчати, зрадник напровадив гестапо на слід двох останніх десантників із Вальчикової групи «Сілвер А» – капітана Бартоша й радиста Потучека. Слід приводить німців до Пардубіце, де вони вистежують Бартоша, який, розуміючи, що не втече від погоні, закінчує життя самогубством, як і його побратими. На нещастя, у нього знаходять записник із купою адрес, і Паннвіц має змогу далі розмотувати клубок. Нитка приводить до зовсім маленького сільця Лежаки, яке повторює сумну долю Лідіце. 26 червня радист Потучек, єдиний десантник, що лишився живим, надсилає останнє повідомлення: «Село Лежаки, де я перебував разом із передавачем, знищено. Людей, які нам допомагали, арештовано [виживуть лише дві біляві дівчинки, яких буде визнано придатними до онімечення]. Завдяки їм мені вдалося врятуватися і врятувати «Лібуше». Фреди [Бартоша] того дня в Лежаках не було. Я не знаю, де він, а він не знає,

де тепер я. Сподіваюся, нам вдасться знайти один одного, але поки що я сам. Наступна передача 28 червня о 23.00». Потучек блукав лісами, його вистежили в іншому селі, йому вдалося втекти і звідти, проклавши собі дорогу пострілами з револьвера, однак зрештою загнаного, знесилоного й виснаженого від голоду його спіймали й 2 липня розстріляли поблизу Пардубіце. Я написав, що Потучек був останнім із десантників, надісланих Лондоном, але це не так: лишається ще Чурда, зрадник, який забрав свої срібняки, змінив ім'я, одружився з корінною німкенюю і працював тепер подвійним агентом на повну платню у нових хазяїв. Німецького суперагента А-54 тим часом відправляють до Маутгаузену, де йому, як Шехерезаді, вдасться все відтягувати й відтягувати свою страту. На жаль, мало хто мав про запас стільки казок.

Ата Моравець і його батько, Анна Малінова, наречена Кубіша, дев'ятнадцятилітня Лібена Фафек, наречена Габчика, імовірно вагітна, разом із усією своєю родиною, Новаки, Сватоші, Зеленки, Піскачек, Ходл – я стільких іще забув! – православний священник із церкви Святих Кирила й Мефодія разом з усім церковним причетом, мешканці Пардубіце, усі ті, хто виявився так чи інакше причетним до допомоги десантникам, були арештовані, депортовані, розстріляні, задушені в газових камерах. Учитель Зеленка, коли його прийшли арештовувати, встиг розгризти ампулу із ціаністим калієм. Пані Новак, мати дівчинки із велосипедом, кажуть, збожеволіла, перш ніж її разом із дітьми відправили до газової камери. Дуже небагатьом вдалося, як консьєржеві будинку, де мешкали Моравці, прослизнути у крихітні вічка розставленої гестапівцями сітки. Навіть Бевзь, песик, опікуватися яким Вальчик доручив дружині консьєржа, помер начебто від туги за господарем. Коли ще Вальчик ходив на розвідини, пес завжди бігав разом із ним. Але ж треба додати ще всіх тих, хто взагалі не мав жодного стосунку до вбивства Гайдріха: заручників, євреїв, політичних в'язнів, страчених заради помсти, цілі села, Анну Марушаккову та її коханця, чиє невинне листування спричинило винищення Лідіце, а також сім'ї десантників, єдиним злочиним яких були родинні зв'язки з диверсантами. Кубішів і Вальчиків цілими групами відправляли до Маутгаузену, де всіх труїли в газових камерах. Лише Габчикова родина – батько й сестри – уникли смерті завдяки своїй національності: Словаччина була сателітом Райху, однак не

окупована німцями, і, прагнучи зберегти бодай подобу суверенітету, не наважилася стратити своїх громадян, навіть на догоду грізному союзнику. Проте загалом наслідком замаху на Гайдріха стала загибель сили-силенної людей, хоча, як повідомляють, усі, кого судили за допомогу десантникам, мужньо заявляли просто в обличчя судьям-нацистам, що ні про що не шкодують і пишаються тим, що помруть за свою країну. Моравці не виказали свого консьєржа. Фафеки не зрадили Огоунів, і ті також урятувалися. Ось майже і все, що мені хотілося розповісти про цих чоловіків і жінок доброї волі; те, про що я прагнув не забути сказати, нехай навіть і незграбно. Зрештою, незграбність завжди притаманна всім, хто віддає шану чи висловлює співчуття.

Сьогодні Габчик, Кубіш і Вальчик – національні герої у своїх країнах, де пам'ять про них шанують і бережуть. Прізвищем кожного названо по вулиці недалеко від місця замаху, а в Словаччині є навіть невелике село, яке називається Габчикове. Їх посмертно далі підвищують у званнях (здається, тепер вони всі капітани). Ті, хто їм допомагав прямо чи непрямо, не такі відомі, і я, змучений недоладними зусиллями віддати належне цим людям, страждаю від почуття провини перед сотнями, тисячами тих, кому я дозволив померти безіменними, однак мені хочеться вірити, що люди існують, навіть якщо про них не говорять.

252

Найвідповіднішим ушануванням пам'яті Гайдріха нацистами була не промова, виголошена Гітлером на похороні свого ревного прислужника, а мабуть, ось це: у липні 1942 року з відкриття таборів Белжец, Собібор й Треблінка розпочалася програма винищення польських євреїв. У її рамках з липня 1942 до жовтня 1943 року загинуть понад два мільйони євреїв і близько п'ятдесяти тисяч циган. Програмі дали кодову назву «Акція Райнгард».

253

Цікаво, про що думав чеський водій за кермом свого фургона того ранку в жовтні 1943 року? Він мчить звивистими празькими вулицями, тримає цигарку в зубах, а голову його, мабуть, переповнюють клопоти. Він чує гуркіт позаду, в багажному відділенні: це дерев'яні ящики з вантажем ковзають по підлозі й ударяються об стінки фургона на кожному повороті. Може, він запізнюється, а може, хоче якомога швидше покінчити зі своєю роботою, щоб перехилити з друзями по чарчині, але їде він швидко, а дорога слизька: випав сніг. Тому він не бачить маленького світлявого хлопчика, що біжить тротуаром. Коли хлопчик кидається на дорогу, раптово, як можуть тільки діти, водій гальмує, але вже пізно. Фургон вдаряє дитину й відкидає на узбіччя. Водій поки не знає, що вбитий ним хлопчик – це Клаус, старший син Райнгарда й Ліни Гайдріхів. Не знає він і того, що за цю фатальну мить неувважності його депортують.

254

Пауль Тюммель, він же Рене, він же Карл, він же А-54, зумів вижити в Терезіні до квітня 1945-го. Але тепер, коли війська союзників підходять до Праги, нацисти евакуюються з країни й не хочуть лишати незручних для себе свідків.

Коли за ним приходять, щоб відвести на розстріл, Тюммель просить свого співкамерника, якщо випаде нагода, переказати вітання полковникові Моравцю і додає:

– Скажіть, що для мене було справжнім задоволенням працювати із чехословацькою розвідкою. Шкода, що все мусить завершитися так. Але я втішаю себе тим, що всі наші зусилля виявилися не марними.

Це послання передадуть.

255

– Скажіть, як ви могли зрадити своїх товаришів?

– Гадаю, ваша честь, ви вчинили б так само заради мільйона марок.

Учасники Опору арештували Карела Чурду поблизу Пльзеня в останні дні війни. Він постав перед судом і був засуджений до страти. Чурду повісили 1947 року. Сходячи на ешафот, він брудно насміхався з ката.

Моя оповідь закінчується, і книжка теж мала б закінчуватися, але виявилось, що з такою історією неможливо розпрощатися. Знову винен батько. Він телефонує мені, щоб зачитати текст, який побачив у Музеї людини на виставці, присвяченій нещодавно померлій антропологині й учасниці Опору, яка пройшла Равенсбрюк, Жермен Тійон. Ось що прочитав мені батько:

«Однією з найстрашніших особливостей Равенсбрюка були досліди з вівісекції, які проводили над сімдесятьма чотирма молодими жінками. Ці досліди відбувалися зі серпня 1942 по серпень 1943-го й полягали в тому, що жінок калічили, намагаючись відтворити рани, які стали причиною смерті гауляйтера Чехословаччини Райнгарда Гайдріха. Професор Гергардт, якому не вдалося врятувати Гайдріха від газової гангрени, хотів довести, що застосування сульфаміду нічого не змінило б. Для цього він навмисно вводив збудники інфекції до ран молодим жінкам, багато з яких померло».

Я не буду зупинятися на неточностях («гауляйтер», «Чехословаччина», «газова гангрена»). Скажу лише, що тепер я знаю: ця історія ніколи по-справжньому не закінчиться для мене. Я і далі дізнаватимусь щось нове про цю подію, про цю надзвичайну історію замаху на Гайдріха, вчиненого 27 травня 1942 року чехословацькими десантниками, що прибули з Лондона.

– Найголовніше – не намагайтеся охопити все, – сказав колись Барт.

Порада, до якої я так і не дослухався...

Неначе вірш Незвала, водами Балтики лине пароплав із проіржавілим корпусом. На ньому Йозеф Габчик, він залишив позаду похмурі береги Польщі й кілька непримітних місяців, проведених на вуличках Кракова. Разом із ним тут інші примари чехословацької армії, яким нарешті вдалося відпливти до Франції. Вони тиняються кораблем, стомлені, стурбовані, невпевнені, але задоволені перспективою боротьби із загарбником. Вони ще нічого не знають ані про Іноземний легіон, ані про Алжир, ані про французьку кампанію, ані про лондонське туманне життя. Вони незграбно наштовхуються один на одного у вузьких проходах, шукаючи каюту, цигарку або знайомство. Габчик, обіпершись на поруччя, дивиться на море. Дивна поведінка для того, хто все життя прожив у такій суходільній країні, як його. Мабуть, тому Габчиків погляд спрямований не на обрій, який було б надто просто витлумачити як символічний образ його майбутнього, а вниз, до ватерлінії судна, туди, де хвилі, накочуючись, розбиваються об корпус, потім відступають, потім знову набігають і знову відступають, заколисуючи своїм гіпнотичним і оманливим рухом.

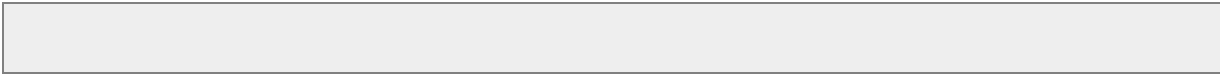
– Прикурити не буде, друже?

Габчик упізнав моравський акцент. Вогник запальнички освітлює обличчя його співвітчизника. Ямочка на підборідді, цигарка у випнутих губах, а в очах – і це вражає – дрібка всієї доброти світу.

– Мене звати Ян, – каже він.

Завиток диму розчиняється в повітрі. Габчик мовчки всміхається. У них ще буде вдосталь часу, щоб краще познайомитися під час подорожі. Інші тіні перемішуються з тінями солдатів у цивільному, що снують кораблем, розгублених дідусів, самотніх жінок із затуманеним поглядом, слухняних дітей, які тримають за ручку молодшого братика.

Дівчина, схожа на Наташу, стоїть на палубі, обіпершись руками на планшир, бавлячись подолом спідниці. Мабуть, і я десь тут.

«ННhН» вразила мене. Стиль Біне злютовує все до купи: нейтральну журналістську чесність, підкріплену письменницьким запалом, із оповідницькими інстинктами. Це один із найкращих історичних романів, який потрапляв мені до рук.

– *Брет Істон Елліс, автор книжки
«Американський психопат»*

Неперевершено... Витончена й граційна розповідь...
Прекрасна книжка.

– *Маріо Варгас Льюса, лауреат Нобелівської премії
з літератури*

Лоран Біне народився 1972 року у Франції, у Парижі. Син історика, закінчив Сорбонну, викладач французької мови. Найвідомішу його книжку «ННН» перекладено 40 мовами. Вона стала бестселером у кількох країнах, автор здобув Гонкурівську премію.

Прага, 1942 рік. Двоє чоловіків повинні вбити третього. Це операція «Антропоїд»: двом чехословацьким диверсантам, надісланим із Лондона, доручено знищити Райнгарда Гайдріха, начальника гестапо, голову нацистських спецслужб, «найнебезпечнішу людину Третього райху», того, хто спланував «остаточне вирішення єврейського питання». Гайдріх був правою рукою Гімmlера. Есесівці казали: «ННН» — «Himmlers Hirn heiBt Heydrich», тобто «Голову Гімmlера звать Гайдріх».

Усі персонажі цієї книжки існували насправді. Усі події, зображені в ній, правдиві. Однак за лаштунками підготовки до замаху відбувається інша війна, та, що точиться між художньою вигадкою та історичною дійсністю. І, попри все, історія мусить бути розказана до кінця...

«ННН» вразила мене. Стиль Біне злютовує все до купи: нейтральну журналістську чесність, підкріплену письменницьким запалом, із оповідницькими інстинктами. Це один із найкращих історичних романів, який потрапляв мені до рук.

— Брет Істон Еліс, автор книжки «Американський психолог»

Неперевершено... Витончена й граційна розповідь...

Прекрасна книжка.

— Маріо Варгас Льюса, лауреат Нобелівської премії з літератури

ISBN 978-966-942-115-9

notes

Примітки

Адольф Айхман (1906–1962) – офіцер гестапо, який відповідав за «остаточне вирішення єврейського питання». *(Тут і далі прим. ред., якщо не зазначено інше.)*

Убивство з політичних чи ідейних мотивів (*чеськ., англ.*).

Річард III (1452–1485) – король Англії часів війни Червоної та Білої троянд, герой однойменної п'єси Вільяма Шекспіра. В образі Річарда III втілено середньовічне зло.

Після завершення Першої світової війни та зречення кайзера Вільгельма II в Німеччині почалася Листопадова революція й до влади прийшли соціал-демократи. Група «Союз Спартака», організована Розою Люксембург і перейнята ідеєю світової пролетарської революції, разом із комуністами й незалежними соціал-демократами намагалася встановити в Німеччині радянську республіку та провела в січні 1919 року кілька загальних страйків (повстання спартакістів). Повстання жорстоко придушили загони «фрайкор» під керівництвом райхміністра оборони соціал-демократа Густава Носке. Розу Люксембург заарештували й дорогою до в'язниці вбили пострілом у скроню. Листопадова революція завершилась проголошенням парламентської Веймарської республіки.

Боже мій *(нім.)*.

Пауль фон Гінденбург (1847–1934) – президент Веймарської республіки в 1920–1933 роках.

Веймарська республіка – історична назва німецької держави в 1919–1933 роках.

Жозеф Артюр де Гобіно (1816–1882) – французький філософ, автор расової теорії. У праці «Нарис про нерівність людських рас» (1853–1855) висунув теорію, згідно з якою соціальна нерівність між народами пов'язана з їхніми біологічними особливостями або якостями.

«Berliner Arbeiterzeitung» (*нім.*) – «Берлінська робоча газета».

Курт фон Шляйхер (1882–1934) – попередник Гітлера на посаді рейхсканцлера (1932–1933).

Генріх Брюнінг (1885–1970) – райсканцлер Веймарської республіки (1930–1932). Був попереджений про Ніч довгих ножів, емігрував до США.

«Поклик честі», «Медаль за відвагу», «Червона капела» *(англ.)*.

Ідеться про два расистські (в першу чергу антиєврейські) законодавчі акти: Закон про громадянина Райху та Закон про охорону німецької крові і німецької честі, – проголошені з ініціативи Гітлера 15 вересня 1935 року на з'їзді Націонал-соціалістичної партії в Нюрнберзі.

Дехто стверджує, що словосполучення «гризти килим» у німецькій мові означає те, що у французькій «з'їсти свого капелюха» («manger son chapeau», тобто «визнати себе переможеним»), і що тогочасні іноземні журналісти помилилися, зрозумівши фразу дослівно, завдяки чому й виникла ця бурлескна легенда про Гітлера. Але я дослідив це питання і не виявив жодних слідів того, що в німецькій мові існує такий фразеологізм. *(Прим. авт.)*

Ідеться про Мюнхенську угоду. *(Прим. пер.)*

Так називають Міністерство закордонних справ Франції, розташоване на набережній д'Орсе в Парижі.

Léger (*фр.*) – поверховий, легковажний.

Белот – гра в карти, поширена в середземноморських країнах.

Тіно Россі (1907–1983) – французький естрадний співак, чий диск був проданий накладом 500 млн примірників.

Анрі де Монтерлан (1895–1972) – французький письменник.

Філіпп Петен (1856–1951) – маршал Франції; після окупації Франції 1940 року став колаборантом, заснував режим Віші.

Насправді ця фраза з п'єси Шиллера «Змова Фієско в Генуї».

«Горе переможеним» *(лат.)*.

В.Шекспір, «Гамлет». Переклад Л.Гребінки. *(Прим. пер.)*

Роберт Ладлам (1927–2001) – американський письменник, автор пригодницьких бестселерів про колишнього агента ЦРУ Джейсона Борна.

Період з вересня 1939 до травня 1940 року, від початку військових дій у Польщі до початку окупації Франції, англо-французькі війська, що значно переважали чисельністю збройні сили Третього райху (110 дивізій проти 25), бездіяли.

Твір Карнеліуса Раяна про висадку військ союзників у Нормандії.

Книжка Домініка Леп'єрра і Ларрі Коллінза про звільнення Парижа від німецької окупації в серпні 1944 року.

Нідергаген – концентраційний табір, створений для потреб будівництва в замку Вавельсбург. Через нього пройшли 3900 ув'язнених.

Вісь світу (*лат.*).

Тобто капітан. Саме таке звання мав Гайдріх у люфтваффе.

Фредерік Тейлор (1856–1915) – основоположник наукової організації праці та менеджменту.

Український інститут національної пам'яті так подає фактаж цієї події: у червні – серпні 1942 року в Києві відбулося кілька матчів місцевої команди «Старт» (до складу якої входили футболісти довоєнних клубів «Динамо» та «Локомотив») з командами німецьких та угорських солдатів. Остання гра відбулася 16 серпня і, попри те що закінчилася поразкою німців, не призвела до розстрілу радянських спортсменів. Чотирьох із них стратили наступного року як в'язнів Сирецького концтабору.

П'єр Лаваль (1883–1945) – прем'єр-міністр уряду Віші (1942–1944).

Природжений лідер (*англ.*).

Заходьте, мої любі (*англ.*).

Тобто англійського уряду.

Чеські прізвища в жіночому роді отримують суфікс *-ова*, у множині *-ові*. Тому прізвище Моравець, ужите на означення всієї родини мало би звучати Моравцові, Сватош – Сватошові тощо. Однак автор не додає цих суфіксів, пояснюючи причини такого рішення далі в тексті. (*Прим. пер.*)

Тропізм – реакція організму (зміна напрямку руху чи росту) на зовнішній подразник.

Антропоїд (*від гр. anthrōpos – людина + eidēs – вид*) –
людиноподібна мавпа. (*Прим. пер.*)

Untermensch (*нім.*) – недолюдина.

Йозеф Бюлер (1904–1948) – секретар і заступник генерал-губернатора окупованої Польщі Ганса Франка. Вільгельм Штуккарт (1902–1953) – в.о. райхсміністра внутрішніх справ і райхсміністра науки, виховання і народної освіти. Франц Лютер (1895–1945) – німецький дипломат, учасник Ванзейської конференції, його називали «рушійною силою єврейського питання». Еріх Нойман (1892–1951) – статс-секретар Управління з чотирирічного плану переозброєння (1938–1945), керував захопленням валютних резервів окупованих країн. Рудольф Ланге (1910–1945) – один із керівників каральних органів нацистської Німеччини, командувач поліції безпеки і СД Латвії, один із винуватців винищення єврейського населення Латвії.

Маржан Сатрапі (нар. 1969) – іранська художниця, режисерка, дитяча письменниця. Її найвідоміший графічний роман «Персеполіс», що показує ісламську революцію очима іранської дівчинки, екранізовано.

Ернст Любіч (1892–1947) – німецький і американський режисер і продюсер.

Praha s prsty deště» («Прага з пальцями дощу») – назва сюрреалістичної поетичної збірки Вітезслава Незвала.

Голема створили в Празі рабини-кабалісти з глини. Щоб вдихнути в нього життя, в отвір у чолі вклали камінь – шем, або тетраграмон; на ньому написано ім'я Бога з чотирьох літер, яке не можна вимовляти.

Джонатан Літтелл (нар. 1967) – американський і французький письменник. Лауреат Гонкурівської премії за роман «Милостивиці» (2007), який розповідає про офіцера СС.

«Les Éditions de Minuit» («Опівнічні видання») – видавництво, що виникло під час окупації Франції, співпрацювало з рухом Опору. Після війни тут друкувалася плеяда представників «нового роману».

Цього дня Велика фашистська рада скинула Беніто Муссоліні з посади партійного лідера.

Фернан де Брінон (1885–1947) – член уряду Віші.

Південна частина Франції (так звана вільна зона), не окупована німецькими військами й контрольована режимом Віші.

Сімона Вейль (1927–2017) – французький політик, голова Європарламенту (1979–1982), почесний президент фонду пам'яті жертв голокосту.

Гі Дебор (1931–1994) – ліворадикальний революціонер, філософ, письменник, історик, художник-авангардист, режисер.

Анрі Дезире Ландрю (1869–1922) – французький серійний убивця, на прізвисько Синя Борода з Гамбе.

Марсель Петіо (1897–1946) – французький лікар, серійний убивця.

Передбачення відомого американського художника Енді Воргола (1928–1987): у майбутньому кожен зможе стати всесвітньо відомим на 15 хвилин.

Після капітуляції Райху Айхман переховувався, а згодом виїхав до Аргентини. 13 травня 1960 року агенти ізраїльської розвідки схопили його на вулиці Буенос-Айреса. Після суду, що тривав 8 місяців і добре висвітлювався в пресі, Айхмана стратили 1 червня 1962 року.

Гельмут Кнохен (1910–2003) – начальник поліції під час окупації Франції (1942–1944), згодом професор літератури і доктор філософії. 1946 року його осудив англійський трибунал і екстрадіював до Франції, де Кнохену спочатку смертну кару замінили пожиттєвим ув'язненням, а 1962 року президент де Голль помилував його.

В.Шекспір, «Гамлет». Переклад Л.Гребінки. *(Прим. пер.)*

Klein (*нім.*) – маленький.

Під час Гуситських воєн, 30 липня 1419 року, гусити викинули з вікна сімох членів міської ради.

П'єсу Альбера Камю «Справедливі» (1949) засновано на дійсній історії групи російських есерів-терористів, які вбили князя Сергія Олександровича 1905 року. Але персонаж твору Камю Каляєв не кинув бомбу в карету князя, коли побачив, що разом із ним там дружина і малолітній племінник.

Сен-Жон Перс, «Орієнтири». Переклад М.Москаленка. (*Прим. пер.*)

Чарльз Лінберг (1902–1974) – американський льотчик, 1927 року перший здійснив безпосадковий переліт через Атлантику на одномісному моноплані. Сприяв розвитку комерційної авіації. Був противником військового втручання США під час Другої світової війни.

Рух Вільна Франція сформувався під час Другої світової війни для боротьби з німецькими окупантами і режимом Віші. Його організатором і керівником був Шарль де Голль.

У травні – червні 1942 року відбулася битва за оазу Бір-Хакейм у Лівійській пустелі між військами Вільної Франції у складі британської армії та танковим корпусом «Африка» під керівництвом Е.Роммеля.

Сволота; дослівно – свинособака (*нім.*).

Сука! (*чеськ.*)

Негайно! *(нім.)*

Швидко! *(нім.)*

Дивовижно *(нім.)*.

Септицемія – токсична форма сепсису (зараження крові).

Упізнаваний стиль паризької фотостудії – «Harcourt», заснованої 1934 року, – це чорно-білі студійні портрети з віртуозною грою світла й тіні.

Шуцполіція – охоронні частини, сформовані з місцевого населення.

Битва за Аламо – найвідоміша битва Техаської революції; тривала з 23 лютого до 6 березня 1836 року.

Далі, далі (*нім.*).

Готово! (нім.)